

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

NORDSLESVIG

M. MACKEPRANG

NORDSLESVIG

1864—1909

KØBENHAVN — MDCCCCX

TRYKT I FORLAGSTRYKKERIET

FORTALE

DEN foreliggende Skildring af Nordslesvigs Historie efter 1864 var oprindelig tænkt som en mindre Bog paa en 75 til 100 Sider, men alt som Udarbejdelsen skred frem, blev det mig klart, at enten maatte man give en ganske kortfattet Oversigt eller gøre Fremstillingen langt fyldigere end fra først af planlagt, og jeg valgte da det sidste.

Foruden paa den almindelige trykte Litteratur er Bogen i første Række bygget paa de sønderjydske Blade, der indeholder et overordentlig stort, rent objektivt Materiale, officielle Aktstykker o. l. For den ældre Tids Vedkommende er navnlig „Dannevirke“ lagt til Grund, for Tiden fra Begyndelsen af Firserne „Flensborg Avis“ samt „Hejmdal“, efter at denne i 1893 var bleven overtaget af nuværende Rigdagsmand Hanssen. Jævn-sides hermed har jeg i et ret betydeligt Omfang kunnet benytte Breve fra nordslesvigiske Førere, der dels findes i offentlige Samlinger, dels endnu er i Privateje. For den overordentlige Elskværdighed, hvormed disse er stillede til min Raadighed, bringer jeg de paagældende min bedste Tak.

Overfor Modstanderne har jeg efter Ævne stræbt at undgaa alle stærke Ord, og jeg har aldrig glemt, at det tyske Folk ikke falder sammen med den prøjsiske Regering.

Ligesaalidt har jeg i Skildringen af Nordslesvigs indre Forhold prøvet kunstig at dække over de til Tider skarpe Modsætninger, der har været, aldrig dog om Maalet, ene om Midlerne. Ved saa vidt gørligt at lade Talsmændene for de forskellige Anskuelser selv føre Ordet har jeg efter Ævne søgt at dele Sol og Vind lige mellem begge Parter.

I selve Skildringen er Hovedvægten lagt paa Tiden før 1888, et Aar, der jo paa mange Maader er et Vendepunkt i Udviklingen og saa at sige danner Skellet mellem „Historie“ og „Politik“. Det havde oprindelig været min Hensigt at standse ved Januarkonventionen af 1907, men af praktiske Grunde er Begivenhederne i de sidste, meget indholdsrige Aar medtagne i Oversigtsform. De økonomiske og sociale Forhold er kun omtalte, forsaavidt de har øvet Indflydelse paa den nationale Udvikling; at fremstille denne og da navnlig de danske Nordslesvigeres Historie efter Adskillelsen fra Danmark har været min Hovedopgave.

Bogen skulde være skreven for alle Danske, vise dem, hvorledes nu snart i halvthundrede Aar en Del af det danske Folk under skiftende Vilkaar har ført en aldrig standset Kamp for sit Sprog, sin Nationalitet, sin Ret.

Men ikke mindst henvender den sig dog til dem, om hvem den handler. Der er vel mangan en Nordslesviger, der senere bittert har fortrudt, at han som 16—17 Aars Dreng valgte at gaa mod Nord, har følt det, som var han flygtet fra sin Del af Arbejdet. Maatte da denne Bog blive taget for god som en Rømningsmands Haandsrækning til dem, der blev dernede.

INDHOLDSFORTEGNELSE

---

1. Afsnit. 1864—1870.

I. Krigsaaret	3— 9
II. Overgangstiden 1864—66	9— 18
III. Artikel V. Dens Forhistorie og de diplomatiske Forhandlinger om dens Udførelse	18— 29
IV. Nordslesvigernes Kamp for Genforeningen og deres Hjælpe midler	29— 56
V. Den tyske Styrelse	56— 70

2. Afsnit. 1870—1878.

I. Krigsaaret og Aabenraakonventionen	73— 80
II. Fortyskningen fremmes. „En Köllerpolitik før Köller“	80—103
III. Kravene om Art. V's Gennemførelse og Traktaten af 11. Okt. 1878	104—112

3. Afsnit. 1879—1888.

I. Oktobertraktatens Modtagelse. Edsnægttere og Eds-aflæggere	115—125
II. Brydningstiden	125—148
III. Den nationale Stilling i Firserne	148—160
IV. Den tyske Styrelse i Firserne	160—180

4. Afsnit. 1889—1897.

I. Kampen for Modersmaalet	183—204
II. Politiske Forhold i Halvfemsernes Begyndelse. Den tyske Forening	204—222

5. Afsnit. 1898—1909.

I. Köllerpolitikken	225—250
II. Köllerpolitikens Virkninger og „den mildere Kurs“	250—269

III. Tiden efter Konventionen	269—281
Tilbageblik	281—285
Henvisninger og Anmærkninger	289—308
Sagoversigt og Navnefortegnelse	309—319

BILLEDLISTE

Ahlmann. Fotografi. 1867	42
Krüger. Fotografi. 1867	43
Junggreen. Fotografi. Omtr. 1870	53
Cornelius Appel. Fotografi. Firserne	55
Biskop Jørgen Hansen. Fotografi. Tredserne	59
Redaktør Hiort-Lorenzen. Fotografi. 1877	92
Ahlmann. Fotografi. Omtr. 1870	109
P. Skau. Fotografi. Firserne	121
J. N. H. Skrumsager. Fotografi. Firserne	123
Krüger. Fotografi. Slutn. af Halvfjerterne	130
A. D. Hørlück. Fotografi. Firserne	135
Gustav Johannsen. Fotografi. Midten af Halvfjerterne	140
Junggreen. Fotografi. Midten af Firserne	144
Reimers. Fotografi. Slutn. af Firserne	147
Kollaborator Monrad. Fotografi. Halvfjerterne	154
Redaktør Jessen. Fotografi. Slutn. af Firserne	156
A. D. Jørgensen. Fotografi. 1896	159
H. P. Hanssen-Nørremølle. Fotografi. Omtr. 1895	203
Gustav Johannsen. Fotografi. Slutn. af Halvfemserne	205
Julius Nielsen	246
Redaktør Jessen	263
Oversigtskort over Rigsdagsvalgene 1867	36
Kort over Skole- og Folkesproget i Firserne	172
Kortene er tegnede af Guide C. Andersen.	
Nordslesvigernes Deputation til Kronprins Frederiks Bryllup. Fotografi. 1869	54—55
Boniterings-Kommisionen for Haderslev Amt. Fotografi. 1875	96—97
Knudsgildebrødrene i Flensborg paa deres Skydebane. Fotografi. Midten af Halvfjerterne	138—39
Nordslesvigs Repræsentanter i Berlin. Fotografi. 1910	274—75

FØRSTE AFSNIT

1864—1870

I. KRIGSAARET

KRIGEN 1848—50 havde kun bragt Danmark en halv Sejr. Vel var Oprøret blevet dæmpet, men det var ikke lykkedes at gennemføre Ejderpolitiken, den inderlige Forbindelse mellem Kongeriget og Slesvig, der for mange stod som Kampens vigtigste Maal. Ved Aftalerne af 1851—52 maatte vi overfor Prøjsen og Østrig forpligte os til ikke at knytte Slesvig nærmere til Kongeriget, end Holsten blev det. Meget var dog vundet; først og fremmest at den i national Henseende saa skæbnesvangre Forbindelse mellem de to Hertugdømmer blev brudt. Men Aftalerne af 1851—52 rummede i sig Spiren til fremtidige Forviklinger. Efterhaanden som det viste sig, at det konstitutionelle Helstatsmaskineri ikke kunde virke, førtes nemlig store Dele af Folket tilbage til Ejderpolitiken, paa hvilken man kun nødtvungen havde givet slip. Her ved fik imidlertid de tyske Stormagter Anledning til at blande sig i Forholdene, hvad der var saa meget farligere, som Folkestemningen i Tyskland var stærkt ophidset mod os.

Ejderprogrammets Gennemførelse ved den umiddelbart før Frederik VII's Død vedtagne Novemberforfatning havde Krigen til Følge. Her skal ikke dvæles ved Kampene eller ved Diplomaternes Forhandlinger, men i korte Træk gøres Rede for Forholdene i Sønderjylland i 1864. Det blev en gylden Tid for Slesvigholstenerne. Trods sit højtidelige Løfte til den danske Regering havde Hertugen af Augustenborg efter Kongens Død overdraget sin Søn Prins Frederik sine formentlige Rettigheder. I en Proklamation af 16. Novbr. havde denne

forkyndt, at han tiltraadte Regeringen i Hertugdømmerne, og i de sidste Dage af 1863 var han kommen til Holsten, hvor han hyldedes af Befolkningen som Hertug Frederik VIII og indrettede sig et Hof og en Regering i Kiel. I Slesvig havde ganske vist de to Civilkommissærer, den prøjsiske Regeringspræsident v. Zedlitz og Østrigeren Grev Revertera, der tillsammans ledede den øverste Styrelse, allerede den 8. Febr. forbudt alle offentlige politiske Demonstrationer og enhver Foregriben af Arvefølgespørgsmaalet. Ikke desto mindre blev Prinsen ogsaa hyldet i de forskellige slesvigske Købstæder saavel mod Syd som mod Nord, hvor de tyske Tropper tvang de Dansk-sindede til at holde sig stille¹). Og selvom det ikke tillodes ham at overskride Ejderen, fik han dog rundt om i Landet i de nye Embedsmænd ivrige Forkæmpere for sin Sag. Civilkommissærerne havde stadfæstet Embedsmændene i deres Stilling, forsaavidt de vilde udstede en Lydighedserklæring, og forudsat at deres Fjærnelse ikke nødvendiggjordes „ved ganske særlige Omstændigheder“. I Sydslesvig var en Del dog alt blevne fordrevne efter Dannevirkes Rømning, og i Løbet af de følgende Maaneder afsattes næsten alle kongetro Embeds- og Bestillingsmænd sønden for Flensborg-Tønderlinjen. Hidtil havde man overfor de tilbageblivende ladet sig nøje med en simpel Lydighedserklæring, men da Krigen begyndte paany efter Londonerkonferencen, opfordrede Civilkommissærerne ved et Cirkulære af 2. Juli enhver, „som endnu i sin Samvittighed føler sig bunden ligeoverfor den danske Regering, til enten at opløse dette Forhold eller frivillig nedlægge sit Embede“. Da adskillige ikke vilde gaa ind herpaa, fulgte en ny Række Afskedigelser, særlig af Præsterne i Nordslesvigs sydligste Amter. Alt i alt afskedigedes 6—800 Embeds- og Bestillingsmænd lige ned til Lærere og Sognefogeder, og deres Efterfølgere blev saagodtsom uden Undtagelser Slesvigholstenerne. I de højere Embeder indsattes for største Delen Mænd, der i 1848 havde sluttet sig til Oprøret²).

Alle ydre Tegn paa Forbindelsen med Danmark som kgl. Navnetræk, Uniformer og danske Kokarder forbødes,³) og

paa Kirkens og Skolens Omraade foretoges straks en gennemgribende Forandring. Ved Sprogreskripterne af 1850—51 var Sønderjylland med Hensyn til Kirke-, Skole- og Retssprog blevet tredelt. Paa Landet i Nordslesvig og overalt i Sydslesvig var henholdsvis Dansk og Tysk eneraadende, medens Mellemslesvig udgjorde de saakaldte „blandede Distrikter“. Kirkesproget var her afvekslende Dansk og Tysk, og de forskellige kirkelige Handlinger udførtes paa det Sprog, vedkommende selv ønskede. Skolesproget var derimod Dansk med fire Timers ugentlig tysk Undervisning; for Retten kunde enhver selv vælge, hvilket Sprog han vilde benytte. De nordslesvigske Købstæder havde dansk Skole- og Retssprog og blandet Kirkesprog, medens derimod Flensborg var behandlet som en udelukkende tysktalende By. Hensigten med Sprogreskripterne havde været at genvinde det overvejende dansktalende, men for største Delen nationalt tabte Mellemslesvig. Intet har vel bidraget mere til at lægge den danske Styrelse i Tiden mellem Krigene for Had i den tyske offentlige Mening, og det er da ogsaa fra dansk Side erkendt, at de ingenlunde var uangribelige, saa vist som det altid er lidet tiltalende at ville tvinge en Befolkning mod dens Vilje. Men indrømmes dette, maa det med dobbelt Styrke hævdes, at den Uret, der netop paa dette Punkt senere er øvet mod Nordslesvig, er saa mangefold større, og fremhæves, at Sprogreskripterne aldeles ikke berørte det tysktalende Sydslesvig. Allerede den 19. Februar indførte Civilkommisærerne atter det tyske Kirke- og Skolesprog i de blandede Distrikter med Undtagelse af en Række Sogne syd for Tønder og 6 Sogne vest og sydvest for Flensborg, hvor der først skulde træffes Bestemmelse, naar man var kommen til Klarhed over „Talforholdet mellem den tysktalende og den dansktalende Del af Befolkningen“. En Maaned senere ændredes dette dog derhen, at der ene skulde tages Hensyn til, hvorvidt man ønskede dansk eller tysk Kirkesprog, og Resultatet af en Afstemning blev, at der indførtes tysk Kirke- og Skolesprog i de dengang rent dansktalende Sogne: Vanderup, Nørrehaksted, Store Vi,

Hanved og Valsbøl; kun i Bov blev det danske Sprog delvis bevaret. I Juni blev Skolesproget udelukkende Tysk i Tønder Provstis ti sydligste dansktalende Sogne, saaledes at der dog i Sdr. Løgum, Brarup, Karlum, Ladelund, Medelby og Udbjerg gaves fire egentlige danske Timer, medens Kirkesproget i disse seks Sogne blev blandet. Rundt om i Nordslesvig havde man ladet foretage Afstemninger for paa denne Maade at faa et Grundlag for Skolens Fortyskning. Men trods de gunstigst mulige Kaar sejrede Tyskerne dog kun i Aabenraa. Den danske Folkeskole bevaredes derfor nord for Linjen Flensborg—Tønder, idet man dog genoplivede en ophævet Forordning fra 1840, der paabød Lærerne at give tre Timers tysk Undervisning til de Børn, hvis Forældre ønskede det. I de nordslesvigske Købstæder blev Skolerne derimod i Løbet af Sommeren og det følgende Aar næsten ganske fortyskede, og ogsaa fra Latinskolerne i Haderslev og Flensborg forsvandt Dansken saa at sige fuldstændig, ligesom Seminariet i Tønder blev delt i en dansk og en tysk Afdeling. Og medens der ikke rørtes ved den danske Gudstjeneste paa Landet, blev den i Købstæderne gennemgaende henlagt til Froprædiken og Eftermiddagstjenesten, hvorimod Højmessen holdtes paa Tysk¹⁾. Hvad endelig Rets- og Forvaltnings sproget angik, blev det overvejende Tysk undtagen i de nordslesvigske Landdistrikter.

De danske Slesvigeres Stilling mellem Krigene havde forsaavidt været vanskelig nok. Man var kongetro til det yderste; intetsteds var vel Frederik VII mere elsket end hos de Haderslev Bønder og de danske Flensborgere. Men paa den anden Side havde Ejderpolitikken kun i ringe Grad vundet deres Hjerter. „De Folk er gale, det er ligesaa stor en Separatisme som den anden“, erklærede Biskop Hansen fra Als, der vel nok var den mest udprægede Repræsentant for det særlige slesvigske Standpunkt, da han i de bevægede Martsdage 1848 besøgte København. Gennem Aarhundreder havde Landet haft sin egen Udvikling, forskel-

lig fra Kongeriget, intet Under at Befolkningen ikke paa én Gang vilde give Afkald paa sine hævdvundne Ejendommeligheder. Man var nok dansk, men man var dansk Slesviger. Heller ikke Tanken om Hertugdømmets Deling efter Nationaliteter vandt synderligt Bifald, og forstaaeligt nok søgte Slesvigholstenerne at benytte sig heraf, da det under Londonerkonferencen tegnede til, at netop dette skulde blive den endelige Løsning. Der holdtes et Par ganske vist svagt besøgte slesvigholstenske Folkemøder i Løgumkloster og paa Bøghoved ved Haderslev, hvor man protesterede mod Nordslesvigs Adskillelse fra Sydslesvig, og gennem talrige Flyveskrifter søgte man at vinde Stemningen herimod. Der spurgtes i et af disse: „Føle I, at I ere mere beslægtede med det øvrige Slesvig end med Danmark? Ville I afgive den Erklæring, at I hellere ville forblive i den gamle Forening med Slesvig end indgaa en ny Forening med Danmark?“⁽¹⁾ Tidligere havde Svaret maaske været tvivlsomt, nu da man troede at staa overfor det endelige Valg, betænkte man sig ikke. Da Fredspræliminærene gjorde Ende paa det Haab, Nordslesvigerne trods alt havde næret om at blive ved Danmark, sattes der en Adresse i Gang til Civilkommissærerne, hvori det hed: „Den nordslesvigske Befolkning er og har altid været dansk i sin inderste Rod og stedse været besjælet af inderlig Hengivenhed imod det danske Kongehus og Fædreland, . . . vi tør vidne for Alverden, at det er det almindelige Ønske i Nordslesvig at kunne blive ved at leve i Forbindelse med Danmark; ja vi modtage hellere en Deling af Slesvig efter Nationaliteten, end vi ønske at følge Holsten til Tyskland og derved danne et Slesvigholsten.“ Den indleveredes med c. 6000 Underskrifter, men langt flere Eksemplarer — antagelig med c. 10000 Underskrifter — beslaglagdes af Øvrighed og Gendarmer. Lignende Tanker, kun i en djærvare Form, kom til Orde i et Bønskrift til Christian IX, paa hvilket der i al Hemmelighed var indsamlet Underskrifter i Haderslev Vesteramt, hvor de fleste ikke vilde gaa med til en Henvendelse til Magthaverne: „Har det end holdt haardt for

mange af os at gøre os fortrolige med Slesvigs Deling, saa dog meget hellere den, end at vi skulde overgives i Tyskens Vold.“¹⁾)

Den endelige Fred, der sluttedes i Wien d. 30. Oktober, blev dog ligesaa haard som den foreløbige. Foruden de to tyske Hertugdømmer maatte Danmark afstaa hele Sønderjylland til Prøjsen og Østrig, saaledes at kun Ærø og den nordligste Del af Haderslev Østeramt, „de otte Sogne“, overlodes Danmark som Erstatning for de saakaldte „kongerigske Enklaver“: Dele af Vesterhavsøerne og Eggen nord for Tønder.²⁾ Forstaaeligt nok følte man i Nordslesvig ingen synderlig Trang til at deltage i den paabudte Takkefest for Freden, „der maa fylde os med levende Glæde“. Mangfoldige Steder gik Menigheden efter fælles Aftale slet ikke i Kirke den Dag, og da Christian IX i December kom til Kolding, overrakte en Deputation fra Landets forskellige Egne ham en Adresse, der viste, hvilken Vej Ønskerne gik: „Skulde det komme dertil, at Befolkningens Ønsker skulde faa nogen Betydning ved vor Skæbnes endelige Afgørelse, da bede vi trøstigt Deres Majestæt være overbevist om, at det skal vise sig, at Kærligheden til vort gamle Fædreland har dybe Rødder i den slesvigske Befolknings Hjerter.“³⁾)

Hele Hertugdømmet havde ved Afstaaelsen o. 400,000 Indbyggere fordelt med godt 150,000 i Sydslesvig, o. 60,000 i Mellemslesvig og o. 190,000 i Nordslesvig. Efter Folketællingen 1855 havde o. 190,000 tysk, o. 170,000 dansk Omgangssprog, medens Resten var tvesproget.⁴⁾ Som den Dag i Dag dækkede Sprog og Sindelag dog ikke ganske hinanden. Mellemslesvigs rent dansktalende Midtland var enten nationalt ligegyldigt eller heldede mod Syd, og ogsaa i de nordslesvigske Købstæder samt pletvis paa Landet fandtes en hel Del Hjemmetyskeri; Tønder, hvor kun ganske faa Familier havde tysk Hussprog, var endog udpræget slesvigholstensk. Modsat var Flertallet af Flensborgs overvejende plattysktalende Befolkning loyalt kongetro. Noget Middel til nøjagtigt at

fastslaa Forholdet mellem Danske og Slesvigholstenere i Efteraaret 1864 ejer vi ikke, men man fejler næppe stort ved at gaa ud fra, at de to Retninger var omtrent lige stærke, maa-ske dog med nogen Overvægt paa tysk Side.

Efter Indbyggerantallet udgjorde Bybefolkningen omtrent en Fjerdedel af Nordslesvigs samlede Danskhed, men i Virkeligheden maa Tallet sættes adskilligt lavere, da jo netop en meget stor Minoritet af Borgerne hørte til den modsatte Lejr. Det var da i første Række paa Landbefolkningen, at Fremtiden maatte bygges. I udpræget Grad var denne af ensartet social Støbning. Takket være de danske Kongers kloge Gods-politik fandtes der saagodtsom ingen Herregaarde i Nord-slesvig. Ikkun paa Grænsen mellem Sundeved og Aabenraa Amt og i et Bælte tværs over Als laa en Række større Gaarde, der havde tilhørt Hertugen af Augustenborg og snart atter kom i hans eller andre tysksindede Godsejeres Haand; ellers var det et rent Bondeland.

II. OVERGANGSTIDEN 1864—66.

Freden havde løsrevet Hertugdømmerne fra Danmark, men ikke afgjort deres endelige Skæbne. Mod Nord vakte Afstaaelsen dyb Sorg, men heller ikke det andet Parti i Landet, Slesvigholstenerne, følte sig fuldt tilfredse. Det Slør, der endnu hviler over Landets Fremtid, lægger en Dæmper paa Jublen, skrev et af deres ledende Blade. Alene hos Prinsen af Augustenborg og hans nærmeste Raadgivere var Glæden ublandet. Han troede nu at staa Maalet nær, saa meget mere som Østrig kort efter Freden udtalte, at det betragtede en selvstændig Forbundsstat under Augustenborgerne som den bedste Løsning.¹⁾ Anderledes saa man paa Sagen i Berlin. Kong Wilhelm var vel endnu nærmest augustenborgsindet.

men Bismarck havde allerede i nogen Tid været fortrolig med den Tanke, han mange Aar senere gav et saa drastisk Udtryk: „Dat mött wir hebben“ („Det maa vi ha“). Han havde aldrig været en Beundrer af Slesvigholstenismen, og Tanken om en ny Smaastat, der efter al Sandsynlighed vilde slutte sig til Østrig, var ham lidet tiltalende. Overfor Østrig, der ønskede en snarlig Afgørelse, hævdede han, at for det første maatte Prøjsen kræve en Række Garantier, der nærmere skulde formuleres, og dernæst maatte Prinsens mulige Arveret undersøges af Kronjuristerne. Foreløbig tvang han Forbundstropperne, der havde holdt Holsten besat, til at forlade Landet og berøvede derved Prætendenten hans bedste Støtte. Kort efter ophævede de to Stormagter den hertugelige Landsregering i Kiel og indsatte en fælles Landsregering paa Gottorp, hvor ogsaa de to Civilkommissærer fik deres Sæde¹). I den nye Regering havde dog Augustenborgerne stadig stor Indflydelse, og mellem den og Kiel var der en livlig, omend underjordisk Forbindelse. I de talrige ledige slesvigske Embeder indsattes vedblivende kun Tilhængere af Prinsen, den slesvigholstenske Presse fik frit Spil, og der agiteredes voldsomt i begge Hertugdømmerne til Gunst for ham.

Selvom der fandtes et lille Parti, „de Nationale“, der ønskede Hertugdømmernes Tilslutning til Prøjsen, var Stemningen i det hele ikke Prøjsen god — en Adresse, der omend tilsløret udtalte sig for Hertugdømmernes Annektion, fik kun 200 Underskrifter — og den blev ikke bedre, da Regeringen i Februar 1865 kom frem med de Betingelser, den maatte stille for at godkende Prætendentens Tronbestigelse. De var i højeste Grad ydmygende. Hær og Flaade skulde saaledes være en Del af den prøjsiske og aflægge Faneed til Kongen af Prøjsen, der forbeholdt sig Sønderborg, Kiels Havn og flere Punkter. Hertugdømmerne skulde tiltræde det prøjsiske Toldforbund, Post- og Jærnbanevæsen være prøjsiske. „Jeg vilde hellere hyppe Kartofler end være regerende Fyrste paa slige Vilkaar,“ erklærede en tysk Statsmand. Overfor Prinsens Vægning mindede Bismarck om de andre Prætendenter

og om Faderens Afkald i 1852, medens Østrigs Protest mødtes med, at Orlogshavnen flyttedes fra Danzig til Kiel¹).

Endelig kom Bruddet, da Kong Wilhelm i et Brev til Prinsen (Juni 1865) vedkendte sig Bismarcks Standpunkt, at de to Stormagter var de eneste, der havde Ret til Hertugdømmerne, og opfordrede ham til at forlade Landet²). Samtidig søgte man at spille de danske Nordslesvigere ud mod ham. Deres Kaar havde hidtil været lidet blide. Det saa vel ud til, at de politiske Forfølgelser, der navnlig i Sundeved havde været almindelige under Krigen, skulde ophøre med Fredsslutningen, men snart tog de fat paany. Korrespondancerne til de to kongerigske Blade „Dagbladet“ og „Fædrelandet“ vrimler af Beretninger herom, og „Kölnische Zeitung“, der ofte med Varme talte Danskhedens Sag, skriver: „Nu staar de Danske overfor Tyskerne som Heloterne overfor Spartanerne.“³) Det var jo foreløbig Slesvigholstenerne, der førte det store Ord i Landsregeringen, og de udnyttede fuldtud deres Magt. Intet Under at Stemningen overalt var meget nedtrykt, Sammenholdet opløst og Modstanden kun svag. Uhyggeligst var vistnok Tilstandene paa Als. „Et stort Spioneri herskede overalt, og de gamle Slesvig-Holstenere især Augustenborgerne tænkte paa Hævn,“ skriver en saa kølig Iagttagere som Biskop Hansen i sine Erindringer.⁴) En til Latterlighed dreven Forfølgelse af de danske Farver og danske Sange var det mindste, værre var de personlige Plagerier, der kunde udarte til ligefremme Voldsgærninger. Saaledes blev f. Eks. et Selskab af de mest bekendte danske Familier fra Als Genstand for Overlast, da det i Februar 1865 foretog en Kanetur til Augustenborg. Embedsmændene, der saagodtsom udelukkende var augustenborgsksindede, lukkede Øjnene og lod fem være lige. Hertil kom Forsøgene paa at indføre tysksindede Lærebøger i Skolerne og Uviljen mod de nye Præster. Som alt berørt var de fleste danske Præster blevne afskedigede, og det kneb selvfølgelig stærkt med at finde brugelige Afløsere. De Forflyttelser og Afskedigelser, der fandt Sted, da Forholdene var faldne mere til Ro, vidner om, at man ikke havde sigtet

Kandidaterne altfor nøje, og med manges danske Sprogkundskaaber var det saare smaat bevendt. „Hvad vilde man sige i Tyskland,“ skriver „Köln. Zeitung“, „naar man hørte en Præst bede i Kirken: Tillad os vor Skyld . . . eller at paa-lægge Menigheden at forgive deres Fjender . . . eller at forkynde den Lære: Og Ordet blev Flæsk, og saadanne Ting hører man i nordslesvigske Kirker saa ofte, at man kunde fylde en hel Bog dermed.“ At Forholdet mellem Præst og Menighed de fleste Steder just ikke var venskabeligt og Kirkebesøget grumme slet, følger af sig selv. Spøgende sagde man om Præsten i Hammelev, at det var farligt for ham at gaa i Kirke, da han dør var alene med sin ivrigt dansksindede Degn, og om Præsten i Hoptrup fortaltes der, at han havde raadet sine Sognebørn til at sælge Kirken til Fabriksbrug, da de dog aldrig kom i den.¹⁾

Hen paa Foraaret 1865 begyndte der dog at blæse en anden Vind. En Deputation, bestaaende blandt andet af flere af de gamle Stændermænd, der havde Avdiens hos Civilkommisærerne for at klage over Embedsmændenes Overgreb, fik en særdeles velvillig Modtagelse hos v. Zedlitz,²⁾ og en Maanedes Tid senere kom den saa meget omtalte „Hohenloheske Mission“. Den officielle „Norddeutsche allgemeine Zeitung“ havde aftrykt nogle af „Köln. Zeitungs“ nordslesvigske Korrespondancer, og Bismarck benyttede sig nu heraf til at lade v. Zedlitz sende en „upartisk Mand“ derop. Som Udsending valgtes Prinsen af Hohenlohe, tidligere Civilkommisær i Nørrejylland, der i Begyndelsen af Juni gæstede Flensborg, Sønderborg, Aabenraa og Haderslev, forhandlede med de danske Ledere og modtog deres Klager over de augustenborgske Embedsmænd. Man var fra dansk Side paa det rene med, at det var en behændig iscenesat Komædie, men selvfølgelig benyttede man Lejligheden til at lette sit Hjærte, og nogle af de mest kompromitterede Embedsmænd blev da ogsaa senere forflyttede.³⁾

Den slesvigholstenske Presse gav naturligvis højlydt sit Mishag tilkænde, og da Fællesregeringen i Slesvig klagede

over Formasteligheden, blev Hohenlohe vel kaldt tilbage fra sin Ekspedition, men samtidig bragte den officielle prøjsiske Avis en Artikel, i hvilken det blandt andet hed: „Undertrykkelse af den danske Nationalitet i Nordslesvig vilde ikke blot være uretfærdig, men tillige i højeste Grad politisk uklog, fordi den vedblivende vilde holde Befolkningen i Gæring og nødvendig have tilfølge, at Nordslesvigerne vedblivende vender Blikket mod Nord, mister deres Sympatier for Hertugdømmerne og holder fast ved deres venskabelige Følelser for Danmark. Saalænge Hertugdømmernes dansktalende Beboere kun ved en Genforening med Kongeriget mener at kunne finde den Hjælp og Støtte, der nægtes dem i et Slesvigholsten, er denne Stats Eksistens bestandig udsat for nye Rystelser.“¹⁾ Bismarck forstod unægtelig at bruge Pressen.

De Danskes Mod voksede efter den Hohenloheske Sendelse. Prætendentens Fødselsdag den 6. Juli gav trindtomkring Anledning til antislesvigholstenske Demonstrationer, og da hans Fader, Hertug Christian, noget senere tog Ophold paa sin gamle Ejendom Graasten, der var bleven solgt af dens danske Ejer Grev Moltke-Hvitfeldt, fik han en meget ublid Modtagelse.²⁾ For dog at blande nogen Malurt i Glædens Bæger udstedtes den 12. Juli et Forbud mod danske Flag og Kokarder samt mod danske Sange af ophidsende Indhold, der ogsaa senere har været et virksomt Middel i Myndighedernes Haand.³⁾ Men i det hele var Tilstanden dog bleven langt taaleligere, hvilket bl. a. viste sig i, at det tillodes Hospitalspræsten Johansen at oprette en dansk Realskole i Haderslev, ligesom der heller ikke lagdes særlige Hindringer i Vejen for de 2000 Slesvigeres Tog til København i Beg. af September.⁴⁾

Alt imens havde Forholdet mellem de to Stormagter ført til den for Østrig ydmygende Overenskomst i Gastein (Aug. 1865), hvorved Prøjsen overtog Bestyrelsen af Slesvig og Havnen i Kiel, Østrig af Holsten. Overenskomsten gjorde faktisk Ende paa Kærnen i Slesvigholstenernes Program og vakte en dyb Forbitrelse hos Partiet. Man indsaa, at man

var kommen fra Asken i Ilden, og de holstenske Stænderdeputerede drog i en Proklamation en Række for Prøjsen lidet smigrende Sammenligninger mellem Tilstanden før og nu.¹⁾ Et nyt Slag mod dem var Offentliggørelsen af Kronjuristernes Kendelse (11. Sept. 1865). Det prøjsiske Kronsyndikat var et staaende Udvalg sammensat af Dommere, høje Embedsmænd og juridiske Professorer, hvis Hverv det var at være Kronens juridiske Raadgivere. Med 17 Stemmer mod 1 var de komne til det Resultat, at:

„Arveprins Frederik af Augustenborg ikke kan anses som næstberettiget Agnat (Sidearving) efter Kong Frederik VII's Død“, og at:

„Hertug Christian af Augustenborg ved Overenskomsten af 30. Decbr. 1852 er traadt tilbage for Kong Christian IX og hans mandlige Arvinger.“

Med 11 Stemmer mod 7: „at Arveprinsen heller ikke efter sin Faders Død kan gøre Krav paa nogen Successionsret.“ Christian IX havde altsaa været den retmæssige Hersker i Hertugdømmerne, og da han ved Freden havde givet Afkald paa alle sine Rettigheder til Fordel for Prøjsen og Østrig, var disse Magter nu de ene rette Besiddere. Med god Grund vakte denne Kendelse overordentlig Opsigt. Den staar unægtelig i stærk Modstrid med en Række af Prøjsens Udtalelser paa Londonerkonferencen, og det var maaske ikke med Urette, at en tysk Jurist karakteriserede den som et „Forsøg paa at indhulle den Stærkeres Ret i en blændende juridisk Kaabe.“ Men paa Kong Wilhelm øvede den stor Indflydelse. Han var nu sikker paa sin Ret og fast besluttet paa at annektere Hertugdømmerne²⁾.

I September opløstes Landsregeringen; Gablenz blev Statholder i Holsten, General Manteuffel Guvernør i Slesvig, hvor v. Zedlitz dog beholdt den øverste civile Ledelse. Den nye Guvernør var en stiv konservativ Hugaf, højt i Gunst ved Hove, men lidet bevandret i Diplomatiets og Statsstyrelsens Hemmeligheder. Overbevist om sin personlige Uimodstaalighed, troede han at kunne vinde Befolkningen alene

ved at vise sig og ved at lade en Guldstrøm flyde ud over Landet. Som Prøjsere af den gamle Skole saa han med den dybeste Uvilje paa hele den slesvigholstenske Bevægelse. De slesvigholstenske Vaabenbrødreforeninger opløstes, de vigtigste holstenske Blade, som „Kieler Zeitung“ og „Itzehoer Nachrichten“ forbødes, og der udstedtes Forbud imod at kalde Prinsen Hertug eller „Friedrich der achte“, ja man var endog belavet paa at tage ham til Fange, hvis han skulde vove sig ind paa slesvigsk Grund. En Række augustenborgsk-sindede Embedsmænd afskedigedes, og paa v. Zedlitz' Raad ansattes nogle af de tidligere danske Embedsmænd, et Forsøg, Bismarck dog forbød ham at fortsætte af Hensyn til den Opsigt, det vakte.¹⁾

Men samtidig med at han optraadte yderst bestemt overfor Slesvigholstenerne, var det ham som Soldat inderlig imod at opgive det mindste af den prøjsiske Hærs Erobringer; „hver syv Fod Jord vil jeg dække med min Krop, før jeg afstaar dem,“ forsikrede han i Flensborg. At Bismarck lod ham vide, at et sligt Sprog ikke ganske lod sig forene med de Erklæringer, man havde givet Kejser Napoleon, anfægtede ham ikke det mindste. „Imorgen gaar jeg til Kongeaen for at se paa mine syv Fod Jord,“ meddelte han i en ny Tale, han noget senere holdt for Embedsmændene i Haderslev.²⁾

Forstaaeligt nok lagde Manteuffel sig ud med begge Parter, Danske og Slesvigholstenerne, og de sidste gjorde nu et ejendommeligt Forsøg paa at faa deres gamle Modstandere med til en fælles Opræden mod Prøjsen. I December 1865 kom Andreas Hansen fra Grumby i Angel, en af deres mest bekendte Mænd og Leder af det tysksindede Flertal i den gamle slesvigske Stænderforsamling, til Nordslesvig og havde i Aabenraa en Sammenkomst med flere af de danske Stændermænd som Krüger, Kammerraad Juhl i Hjerndrup, Raadmand Bahnsen i Aabenraa og Kammerraad Møller-Skovgaard. Han udviklede her, at man skulde virke for at faa Stænderforsamlingen indkaldt og der i Forening udfolde en kraftig Opposition mod Prøjsen. Hans Parti var i saa Fald

villig til at gøre de Danske forskellige Indrømmelser. Hvad disse skulde gaa ud paa, fik man dog ikke rigtig at vide, og da der kun var faa danske Stænderdeputerede tilstede, vilde disse heller ikke give noget afgørende Svar, men besluttede at mødes med deres Kolleger i Flensborg. Myndighederne havde imidlertid faaet Nys om Sagen. De genindskærpede Forfatningens Forbud mod at indgive Adresser, og da de fleste danske Stændermænd desuden ikke følte synderlig Lyst til at indlade sig med Slesvigholstenerne, indfandt der sig kun ganske faa i Flensborg.¹⁾ Hansen-Grumbys meget omtalte „Dänenfahrt“ blev saaledes resultatløs. Slesvigholstenernes Færd mod de Danske under og efter Krigen skulde just heller ikke friste til nærmere Samarbejde.

Misstemningen mellem de to Stormagter, der en Tid lang havde været noget afdæmpet, blev i Vinteren 1865—66 atter skarper. Medens Gablenz i Holsten mere og mere saa igenem Fingre med augustenborgske Demonstrationer og støttede eller i det mindste tillod Agitationer for Stændernes Sammentræden, fortsatte man fra prøjsisk Side sine Bestræbelser for at kvæle enhver Tilkendegivelse til Gunst for Prinsen. Højdepunktet blev vel nok den saakaldte „Tugthusforordning“ (Marts 1866) med haarde Straffe for alle, der søgte at virke for „en anden landsherrelig Autoritet i Hertugdømmerne.“ „Saa slemme har Danskerne dog aldrig været,“ skrev en skikkelig slesvigholstensk Fisker til en af de augustenborgske Ledere, thi ramte Forordningen end begge Partier, var dens Adresse dog tydelig nok.²⁾ Medens Nord-slesvigerne i det hele var mod den Personalunion mellem Danmark og Hertugdømmerne, om hvilken der i Vinterens Løb gik mange Rygter, synes det, som om de menige Slesvigholstenerne foretrak den fremfor en Indlemmelse i Prøjsen. De fleste af Embedsmændene havde derimod saa nogenlunde fundet sig tilrette, og fra det slesvigholstenske Ridderskabs Fører, Carl Scheel-Plessen, var der alt i Januar 1866 indsendt en af ham og 18 andre Ridderskabsmedlemmer undertegnet Adresse til Bismarck, i hvilken de erklærede: „Vi udtaler

det uden Omsvøb, at vi kun i vort Fædrelands Forening med det prøjsiske Monarki kan se dets Vel og Held," medens de derimod brød Staven over „Agitationer, hvis udtalte Formaal fremtræder som en saave! retsiig som moralsk Umulighed.“¹⁾ Spændingen mellem de to rivaliserende Magter øgedes daglig; det var klart, at Kampen om Førstepladsen i Tyskland snart vilde begynde. Som Svar paa Gablenz' Indkaldelse af de holstenske Stænder erklærede Prøjsen, at det betragtede dette som et Brud paa Overenskomsten i Gastein, og i Juni kom det store Sammenstød. Den 7. forlod Prætendenten Kiel, og prøjsiske Tropper rykkede fra Slesvig ind i Holsten, der nogle Dage senere rømmedes af Østrigerne. Den holstenske Landsregering var i Mellemtiden erklæret for opløst, og Scheel-Plessen bleven udnævnt til Overpræsident for begge Hertugdømmer. Efter næppe to Maaneders Felttog var Krigen endt med Prøjsens Sejr, og ved Freden i Prag d. 23. August tilfaldt Hertugdømmerne Prøjsen.²⁾ For den tysk-sindede Del af deres Befolkning var Ventetiden nu forbi; anderledes derimod med Nordslesvig.

Artikel 5 i den mellem Prøjsen og Østrig sluttede Fred lød:

„Hs. Maj. Kejseren af Østrig overdrager Hs. Maj. Kongen af Prøjsen alle sine i Freden i Wien af 30. Oktbr. 1864 erhvervede Rettigheder til Hertugdømmerne Holsten og Slesvig, dog saaledes, at Befolkningen i de nordlige Distrikter af Slesvig skal afstaas til Danmark, naar den ved fri Afstemning tilkendegiver Ønsket om at blive forenet med Danmark.“

Nordslesvigs Historie fra 1866 til 1878 maa ses paa Baggrund af dette Løfte. Enhver offentlig Handling, Menigmands ligesaa fuldt som de ledende Politikeres, lader sig kun forstaa ud herfra. Ogsaa paa den senere Udvikling har det sat sine dybe Spor. Dyrt har Nordslesvigerne maattet sone deres Tro paa, at dette højtidelige Løfte vilde blive holdt, en halv Menneskealders Ungdom har det drevet over Grænsen eller gjort retsløs paa dens egen Stavn, bitter Splid har det voldet mellem Landets bedste Mænd, efter at det var blevet brudt. Og

dog — uden „Paragraf V“ er det vel tvivlsomt, om Befolkningen ikke hurtigt var bleven nationalt knækket. Det er vanskeligt nu efter 40 Aars Forløb at maale Modstandskraftens Styrke, rimeligt er det dog ikke, at man allerede den Gang havde ævnet at føre en langvarig Kamp paa rent nationalt Grundlag.

III. ARTIKEL V

DENS FORHISTORIE OG DE DIPLOMATISKE FORHANDLINGER OM DENS UDFØRELSE

Artikel V's Ophavsmand er som bekendt Kejser Napoleon III; den er et Udslag af en af de bærende Tanker i hans udenrigske Politik: Den nationale Selvbestemmelsesret udøvet gennem Afstemning.

Saa tidlig som i Marts 1864 havde han foreslaaet en Deeling af Slesvig efter Folkeafstemning, og paa Konferencen i London havde Frankrig været en ivrig Talsmand for denne Idé. Ganske naturligt saa Nordslesvigerne derfor hen til ham som den Monark, hos hvem de bedst kunde finde Støtte; tilsyneladende stod han jo ogsaa den Gang som Europas mægtigste Hersker. Allerede i Begyndelsen af Oktober 1864 var en nordslesvigsk Deputation med Stenhugger Klewing fra Flensborg som Ordfører rejst til Paris for at anraabe Frankrig om Hjælp, og ved Medvirkning af den senere saa bekendte Jules Hansen, der opholdt sig i Paris for at stemme den franske Presse gunstig overfor Danmark, var det virkelig ogsaa lykkedes den at opnaa en Avdiens hos Udenrigsministeren. Den fik det Svar, at den politiske Situation i Evropa vel ikke tillod Kejseren i Øjeblikket at gøre noget for de danske Slesviger, men at der maaske kunde findes en Lejlighed til atter at faa deres Sag frem, og i Overensstemmelse hermed udtaltes det i en Nytaarsnote til Gesandterne, at Kejseren var

stemt for en Sondring mellem den danske og tyske Del af Slesvig¹). Haabet var altsaa vakt, og man forstaaer, at Napoleons Skaal blev drukket med Jubel ved et Gilde i Flensborg Handelsforening, efter at de Danske havde sat alle deres Bestyrelseskandidater igennem. Men man nøjedes ikke med at drikke Skaaler. I Februar 1865 indsamledes der i al Hjemmelighed o. 4000 Underskrifter paa en Adresse til ham, hvori han anmodedes om at virke for en Afstaaelse. „Tilliden til Napoleon, Haabet om, at der dog muligvis er Frelse at haabe fra Frankrig, vokser her bestandig,“ skriver en Korrespondent til „Fædrelandet“, og i Jules Hansen fik Sønderjyderne en smidig, ufortrøden og trofast Hjælper, der i den franske Presse og de udenlandske Blade, til hvilke han havde Adgang, utrættelig arbejdede for Tanken om Nordslesvigs Tilbagegivelse.²)

Hvorledes stillede man sig nu til Sagen i Berlin? Under Konferencen og tidligere var man fra prøjsisk Side gaaet ind paa selve Tanken om en national Deling, men holdt man stadig fast herved? Den almindelige Folkestemning i Prøjsen, der fandt Genklang hos Kronprinsen, var paa den Tid endnu augustenborgvenlig. Kong Wilhelm stod foreløbig vaklende, men gled mere og mere over til Ønsket om selv at beholde Hertugdømmerne, og ud fra hans dynastiske og militære Tankegang var det ham sikkert inderligt imod at afstaa noget af det Land, hans Hær havde erobret. Anderledes derimod med Bismarck. Realpolitiker som han var, laa det ham ikke stort paa Sinde, om Prøjsen fik en 50 Kvadratmil mere eller mindre, naar han derigennem kunde opnaa Frankrigs Samtykke til det, der foreløbig stod for ham som det egentlige Maal: Annektionen af Holsten med Havnen i Kiel og Sydslesvig samt nogenlunde frit Spil mod Østrig. I en Samtale med Jules Hansen, der opsøgte ham ved det franske Bade- sted Biarritz et Par Uger før Freden i Wien, udtalte han, at hvis han havde Valget mellem at inkorporere Hertugdømmerne indtil Flensborg i Prøjsen eller at give Augustenborgerne hele Slesvig og Holsten, vilde han uden Tøven vælge

det første. Det lod sig dog ikke gøre, da Kongen var herimod. „Imidlertid,“ fortsatte han, „erkender jeg, at der i Slesvig findes mere end 100,000 Danske, der i Fremtiden ville beklage sig paa en meget højroestet Maade, og at det vil være vanskeligt at bevare et godt Forhold mellem Danmark og Tyskland, saalænge de Danske i Slesvig ere skilte fra deres Landsmænd. Jeg vilde derfor ikke betragte det som en stor Ulykke, hvis Nordslesvig ved given Lejlighed tilbagegaves Danmark.“ Senere hen paa Aaret stillede han sig noget mere kølig; skulde Nordslesvig genafstaas, maatte Prøjsen kræve Erstatning „i Syd eller i Nord“, og selvom de Danske, hvis Tal nu var blevet o. 200,000, vilde volde det mange Vanskeligheder, „idet de vilde hæve et forfærdeligt Ramaskrig“, var der dog i Øjeblikket intet ved Sagen at gøre. Det samme Svar fik Jules Hansen paa adskillige senere Henvendelser, alt imens Prøjsen overfor Napoleon stadig holdt Tanken aaben. Efterhaanden, som man nærmede sig til Afgørelsen med Østrig, indtog Bismarck en mere velvillig Holdning. „Hvad det nordslesvigske Spørgsmaal angaar, da er der intet i Vejen for at forhandle derom med Frankrig, . . . og jeg gaar ikke fra, hvad jeg tidligere har sagt Dem, den Sag lader sig arrangere.“ erklærede han i en Samtale med Jules Hansen umiddelbart før Fredsbruddet. Ligeledes var en Række prøjsiske Politikere nu enige om, at Nordslesvig skulde tilbagegives; alle vilde dog beholde Dybbøl, nogle ogsaa Als og Sundeved').

Muligvis staar denne mere imødekommende Holdning i Forbindelse med det Alliantetilbud, Danmark i Slutningen af April efter Frankrigs Raad og Tilskyndelse gjorde Prøjsen. Danske Tropper skulde besætte Nordslesvig til syd for Flensborg og efter Freden beholde denne Del, samtidig skulde den danske Flaade i Forening med den prøjsiske beskytte Tysklands Kyster. Bismarck erklærede hertil, at han personlig gerne vilde opgive alt, hvad der var dansk, men han kunde ikke altid sætte sin Mening igennem hos Kongen. En Linje syd for Flensborg var dog for meget, da Byen var overvejende tysk, og der jo ogsaa i Nordslesvig fandtes betydelige tyske Elementer.

Efter Østrigs uventede og voldsomme Nederlag ved Sadowa optraadte Kejser Napoleon som Mægler, omend paa en noget anden Maade end han tidligere havde tænkt sig, og i hans Mæglingsforslag, der kuriøst nok er redigeret af den prøjsiske Gesandt i Paris, fandtes da ogsaa en omtrent med § 5 enslydende Bestemmelse, der gik over i Fredspræliminærerne i Nikolsburg som § 3. Under Forhandlingerne om den endelige Fred tilbød den østrigske Underhandler at opgive Bestemmelsen mod Indrømmelser paa andet Hold, men dette Forsøg paa at undlive § 5 i Fødselen strandede dog paa den franske Regerings Indgriben').

Freden havde altsaa givet Nordslesvigerne et bestemt og højtideligt Løfte, men det er et Spørgsmaal, om ikke deres Udsigter alligevel var mindre gunstige end før Krigen. Prøjsen havde nu naaet sit foreløbige Maal, dets Magt var stærkt øget, og Hensynet til Frankrig havde ikke den Betydning for det som tidligere. Det varslede da heller ikke godt, at den danske Gesandt i Berlin, Quaade, fik en meget kølig Modtagelse, da han vilde takke Bismarck for Fredspræliminærerne: Den bedste Afgørelse, Ministeren maaske kunde skaffe tilveje, vilde dog ikke tilfredsstille Danmark, og Prøjsen maatte derfor helst ingen Ofre bringe.

I September forelagdes der den prøjsiske Landdag et Lovforslag om Hertugdømmernes Indlemmelse. Det gik straks i Udvalg, men inden dette fik afgivet sin Betænkning, sluttedes Samlingen. Først den 20. December 1866 kom det til Forhandling, og Ordføreren, der, som Bismarck udtrykte sig, saa hele Verdenshistorien fra et slesvigholstensk Standpunkt, kritiserede her § 5 som stridende mod Hertugdømmernes Udelelighed. I det hele haabede Udvalget, at det vilde lykkes Regeringen at fjerne Bestemmelsen eller i det mindste indskrænke den til kun at gælde den allernordligste Del af Slesvig. „Vi kan ikke give vort Samtykke til en uheldig Anvendelse af Nationalitetsprincippet i Nordslesvig og derved maaske udsætte os for at bekræfte Afstaaelsen af Distrikter, der strækker sig til Flensborg.“ Bismarck tog nu Ordet.

Efter en Redegørelse for Artiklens Tilblivelse udtalte han de ofte anførte Ord: „Jeg har altid været af den Mening, at en Befolkning, som virkelig utvivlsomt og til Stadighed lægger for Dagen, at den ikke vil være prøjsisk eller tysk, men tværtimod at den vil tilhøre en umiddelbart tilgrænsende Nabostat af samme Nationalitet, ikke bliver nogen Styrkelse for den Magt, fra hvilken den stræber efter at skille sig.“ En fuldstændig Gennemførelse af Nationalitetsprincippet var dog umulig, de to Nationaliteter var saa blendede, at der intetsteds lod sig drage nogen bestemt Grænse. I det hele gav den vage Affattelse, Klavsulen havde faaet, Regeringen en vis „Frihed i Udførelsen“, men selvfølgelig kunde man ikke ved Landdagens Beslutninger lade sig løse fra de Forpligtelser, man havde paataget sig. „Vi maa holde dem, men vi vil bringe dem til Udførelse saaledes, at der ikke ved den Afstemning, som skal danne Grundlaget for vor Fremfærd, bliver nogen Tvivl tilbage om dens Frivillighed, dens Uafhængighed og den endelige Vilje, som derigennem giver sig tilkende“¹⁾.

Den 12. Januar 1867 udstedtes et Patent, der indlemmede Hertugdømmerne i Prøjsen, og i hvilket Kongen erklærede at „ville holde deres Love og Indretninger i Hævd, forsaavidt de er Udtryk for berettigede Ejendommeligheder og kan blive i Kraft uden at være til Hinder for de af Statens Integritet og Interesser betingede Fordringer.“ Men hverken i Patentet eller den dermed følgende Proklamation var der forøvrigt taget noget Hensyn til Nordslesvigerne. Thi naar det berørtes, at „mange af Eder ikkun nødig har sagt sig løs fra andre Forhold,“ viste de følgende Sætninger noksom, at der her kun sigtedes til Slesvigholstenerne, ikke til de Danske²⁾. Rejsningen af Grænsepæle med den prøjsiske Ørn, Embedsmændenes Edfæstelse, Militærudskrivningens Gennemførelse og Udskrivning af Valg til den nordtyske Rigsdag, alt dette tydede heller ikke paa, at man i Berlin ønskede at lade det komme til snarlig Afstemning.

Prøjsens Sejr i 1866 havde ført til Oprettelsen af det nordtyske Forbund, den Kærne, af hvilken det nuværende

tyske Rige udviklede sig efter Begivenhederne i 1870. I Marts 1867 traadte dets grundlovgivende Rigsdag sammen, og de nordslesvigske Rigsdagsmænd Ahlmanns og Krügers Protester mod Nordslesvigs Optagelse i Forbundet (S. 41) gav Bismarck en ny Lejlighed til at komme ind paa Sagen (18. Marts). Han fastholdt vel nok sit principielle Standpunkt, at det ikke var af afgørende Vigtighed for den prøjsiske Stat, om den skulde afstaa nogle Indbyggere af fremmed Nationalitet, men bestred, at nogen Slesviger havde Ret til at fordre Pragfredens Opfyldelse, det tilkom ene Kejseren af Østrig. Fortsættelsen af hans Tale var en videre Udformning af den vage Affattelse, den „latitude“, han mente at se i Artiklen. Der taltes ikke om „den nordlige Del af Slesvig“, men kun om „de nordlige Distrikter“, „man kan tænke sig dem meget smaa, man kan tænke sig dem meget store, skønt saa store, som man forestiller sig dem i København, troer jeg ikke, de vil blive!“ Og forinden det kom til Afstemning, maatte der nødvendigvis føres Forhandlinger med Danmark om Ordningen af de økonomiske Forhold og Sikringen af de tysksindede Indbyggers Rettigheder¹). Et ganske nyt Element var hermed bragt ind i Sagen. Det var i god Overensstemmelse med hele denne ud-sættende Taktik, at „Norddeutsche allgemeine Zeitung“ nogen Tid efter skrev, at Afstemningen ikke skulde finde Sted, før Befolkningen havde lært det tyske Herredømme at kende, saa at der kunde stemmes frit²).

Internationale Forhold, Prøjsens Konflikt med Frankrig angaaende Luksemborg, gav dog Anledning til, at Underhandlingerne med Danmark kom hurtigere, end man havde ventet. Antagelig for at forebygge, at Spørgsmaalet blev draget frem paa den Konference, der i London var traadt sammen for at afgøre den luksemborgske Sag, rettede den prøjsiske Gesandt i København i Begyndelsen af Maj 1867 en Fore-spørgsel til Udenrigsministeren Grev Frijs, om Danmark var villig til at indlede Underhandlinger om en Afstaaelse paa de Betingelser, Bismarck havde skitseret i sin Tale af 18. Marts; hvilke Territorier man til Gengæld var villig til at afstaa,

kunde han ikke udtale sig om. I det danske Svar ønskedes dette nærmere fastslaaet, men Bismarck gik i sin Depeche ikke ind herpaa: Spørgsmaalet var meget vanskeligt, da Prøjsen ikke havde forpligtet sig til at opgive sin Højhedsret over Slesvigs tyske Indbyggere, men den danske Regering kunde lette Sagen ved at angive „Karakteren af de Garantier, den havde isinde at give“. Og da man fra dansk Side svarede undvigende herpaa, lod Prøjsen forstaa, at Omfanget af de Distrikter, der kunde afstaa, afgang af Garantien, samtidig med at man udtalte sig i en mod Danmark meget stødende Tone, antagelig i den Hensigt at faa det til at standse Underhandlingerne. Selv med sin bedste Vilje, hed det, kunde den danske Regering ikke være retfærdig mod Tyskerne i de paa-gældende Distrikter, en Ytring, der var dobbelt saarende, naar den kom fra en Stat, der netop fornylig saavist ikke havde vist megen Skaansel mod Nordslesvig. Man var dog i København for klog til at gaa i denne Fælde, og efter nogen Noteveksling om Garantiernes almindelige Karakter, hvor Prøjsen erklærede, at disse ikke skulde træde Kongens Suverænitet for nær eller give Anledning til fremtidige Forviklinger, aabnedes der i Berlin direkte Underhandlinger mellem den danske Gesandt i Berlin Quaade og Legationsraad Lothar Bucher, en af Revolutionsmændene fra 1848, der havde sluttet sig til Bismarck og i høj Grad vundet hans Fortrolighed. Men heller ikke nu var det muligt at faa en bestemt Udtalelse om, hvor stor en Del af Nordslesvig Prøjsen var tilbøjelig til at afstaa, og først i Slutningen af November fik man en Oversigt over Garantierne, der var sammenfattede i 12 Punkter. Ligesom man villig var gaaet ind paa de finansielle Krav, Prøjsen stillede, havde man fra dansk Side lidet eller intet at indvende mod de fleste af disse Fordringer, da de enten alt fandtes i Grundloven og den almindelige Lovgivning eller var for ubetydelige til at vække Modsigelse. Dette gjaldt Kravene om Sikring af Petitions- og Foreningsretten, om Beskyttelse mod Embedsmændenes Vilkaarlighed og mod Indskrænkning i Retten til Privatundervisning. Ligeledes For-

dringen om de Tysksindedes Ret til at danne særegne Menigheder, om Valgretten og Præsentationsretten ved Udnævnelsen af Præster, Lærere og Degne, om Garantier for Embedsmændenes Uddannelse i Tysk, om Pensioneringen af de Embedsmænd, der ikke ønskede at gaa i dansk Tjeneste, og om Kommunernes Forpligtelse til at erstatte private den ved Uroligheder forvoldte Skade. Naar der endvidere fordredes, at det tyske Sprog skulde være ligestillet med det danske i Retsvæsenet i Lighed med Polsk og Tysk i Posen, var man villig til at sikre de to Sprogs Ligeberettigelse. I Principet bifaldt man ogsaa Forslaget om, at mulige Tvistepunkter skulde afgøres af en én Gang for alle fastsat Voldgiftsret — man havde fra prøjsisk Side tænkt paa en engelsk eller fransk Domstol — men mente, at den praktiske Gennemførelse vilde støde paa forskellige Vanskeligheder; dog kunde man godt gaa med til, at Klagerne henvistes til en upartisk, af begge Regeringer uafhængig Autoritet.

Absolut uantageligt fandt man derimod Kravet om, at Aaret 1846 skulde være Normalaar for Brugen af Tysk i Kirke og Skole, samt at de Købstadforfatninger, der bestod 1846, ikke skulde kunne ændres uden efter vedkommende Repræsentations Samtykke. I alle de nordslesvigske Byer med Undtagelse af Flensborg supplerede nemlig Borgerrepræsentanterne sig selv, og Magistraten toges af Borgerrepræsentationen. Da disse var blevne tyske under Krigen, vilde det saaledes i lang Tid kunne ventes, at Øvrigheden vedblev at være tysk, uagtet Flertallet af Borgerne var dansk. Og med Hensyn til Kirke- og Skolesproget vilde en Tilbagevenden til Tilstandene før 1846 — et Aar, der var valgt, fordi man fra tysk Side betragtede det den Gang udstedte aabne Brev som Begyndelsen til den stærke nationale Mod sætning — endog give Danskheden ringere Vilkaar, end den for Tiden levede under. Hele det offentlige Undervisningsvæsen — højere som lavere — vilde saa blive tysk i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder og Flensborg samt i alle Landsognene syd for Bov; her, og i Flensborg vilde det

danske Sprog helt forsvinde fra Gudstjenesten. Man var derimod villig til i Købstæderne og de omtalte Landsogne at oprette to paa lige Fod staaende Skoler: en dansk og en tysk samt kunde gaa med til, at Gudstjenesten afvekslende blev dansk og tysk, medens de kirkelige Handlinger udførtes paa det Sprog, vedkommende selv ønskede.

Det var, som man vil se, ingenlunde smaa Ofre, den danske Regering var rede til at bringe, og den Løsning, den foreslog, delte fuldtud Sol og Vind lige mellem de to Nationaliteter. Saa meget forstaaeligere var det, at den gjorde sine Indrømmelser afhængige af „en rimelig Fastsættelse af den geografiske Linje, der vil være at drage, naar Befolkningens Ønsker raadspørges,“ saaledes at Danmark kunde faa en virkelig national Grænse. Hertil var Prøjsen imidlertid ikke sindet. Efter at Underhandlingerne en Tid lang var blevne fortsatte, fik Quaade den Oplysning, at man ikke vilde kunne trække Afstemningslinjen sydligere end Gennerbugt (altsaa Haderslev Amt), medens man tidligere havde ladet forstaa, at man kunde medtage Aabenraa Amt og kun af militære Grunde havde holdt fast ved Als og Sundeved. Og hvad Garantierne angik, opretholdt man sine Fordringer med Undertagelse af Kravet om Købstadforfatningerne.

Den danske Regering saa efter dette ingen Mulighed for, at Underhandlingerne kunde føre til noget antageligt Resultat. Den erklærede derfor i sin Depeche af 9. Marts 1868, at den, efter at Haabet om Fastsættelsen af Grænselinjen i Overensstemmelse med en Folkeafstemning var bristet, ikke kunde fastholde sine Tilbud om Garantier, „i al Fald ikke andre end de, Prøjsen selv, da det sluttede Freden i Wien, har anset for tilstrækkelige til at sikre de anderledes talrige danske Elementer i den Del af Slesvig, der skulde forblive i dets Besiddelse.“ Som ventet kom der aldrig noget Svar paa denne Udtalelse, og Forhandlingerne var saaledes faktisk strandede, selvom de ikke officielt var afbrudte.¹⁾

Men kort Tid efter fik den danske Gesandt fra Bismarck en privat Meddelelse om, at han ønskede Spørgsmaalet løst

og var villig til at trække Grænsen noget sydligere. Kong Wilhelm var imidlertid stemt herimod, mere dog af Følelseshensyn end af militære Grunde, og han tilraadede derfor, at man fra dansk Side skulde søge at indvirke paa ham gennem en privat Henvendelse fra Kejseren af Rusland. Der blev da ogsaa fra Danmark foretaget de fornødne Skridt. Rusland var fra første Færd venlig stemt overfor Tanken, men Situationen ændredes brat, da Kong Wilhelm, uvist hvorledes, fik Nys om Sagen og udtalte sit bestemte Mishag, hvorefter Rusland trak sig tilbage. I København søgte den russiske Gesandt endog — omend forgæves — at faa Regeringen til at opgive ethvert Krav paa Als og Sundeved, og i Berlin bragte saavel Kejser Alexander II som hans Kansler Gortschakoff kun løselig Sagen paa Bane. Heller ikke fra de øvrige Stormagter havde Danmark modtaget synderlig Understøttelse. I Frankrig skortede det ganske vist ikke paa varme Tilkendegivelser af Sympati for Danmark. Den Deputerede Morin talte dets Sag i den lovgivende Forsamling, der indsamledes Penge til de udvandrede Sønderjyder, og i Sommeren 1867 besøgte et lille Selskab af franske Rigsdagsmænd og Journalister København.¹⁾ Uheldigvis svarede de virkelige Magtforhold dog lidet til al denne Elskværdighed, thi Kejserens Stilling var efter Sadowa altfor svækket til, at han kunde optræde med nogen Myndighed. Da saaledes Udenrigsministeren i Juli 1867 befalede Gesanden i Berlin at udtale, at Prøjsen ikke havde nogen Ret til at kræve Garantier af Danmark, lod man ham vide, at Pragfreden var sluttet mellem Østrig og Prøjsen, og lod Regeringsbladene skrive saa skarpt mod Frankrigs Indblanding, at man skyndte sig med at hale i Land.²⁾ Endnu mindre Støtte kunde man vente at finde hos Østrig, hvem den hele Sag naturligvis var ganske ligegyldig. Den østrigske Udenrigsminister erklærede, at man ikke ønskede at øve noget Tryk paa Prøjsen, og det var derfor ret betydningsløst, at han i den samme Note benyttede Lejligheden til at sige sin gamle Modstander forskellige velmente Spydigheder.³⁾

Fra første Færd havde den danske Regering mistvivlet

om, at Underhandlingerne vilde føre til noget tilfredsstillende Resultat, og Udfaldet havde givet den Ret, forsaavidt som det var hævet over al Tvivl, at Prøjsen ikke vilde gaa med til en virkelig national Deling. Navnlige Als og Sundeved var man i Berlin ganske uvillig til at opgive, da man tillagde dem stor Betydning som Flankestilling. Derimod havde det vel næppe været umuligt at faa Grænsen skudt i det mindste ned til Flensborg Amt, og som Udviklingen blev efter 1870, da Befæstningerne ved Dybbøl og Sønderborg faktisk mistede al Betydning, ligger den Tanke nær, at Prøjsen senere ogsaa kunde have afstaaet Sønderborg Amt; i de vestindiske Øer havde Danmark jo et godt Bytteobjekt.

For Datiden laa Tingene imidlertid anderledes. Det vandt da ogsaa alles Bifald, naar Christian IX i sin Trontale ved Rigsdagens Aabning i 1868 efterat have omtalt Forhandlingerne fortsatte: „Vor Opfattelse af, hvad Retfærdighed og begge Staters velforstaede Interesse fordre i denne Sag, er uforandret den samme, og Vi maa anse det for vor første Pligt ikke at medvirke til nogen Afgørelse, som uden at tilfredsstille Befolkningens Trang kunde volde Riget Vanskeligheder.“⁽¹⁾ Underhandlingerne havde aldrig vundet synderlig Tilslutning i den offentlige Mening, der stadig saa hen til en Afgørelse ved Vaabenmagt ved Frankrigs Hjælp. Endnu to Maaneder før den fransk-tyske Krigs Udbrud talte Lehmann i Rigsdagen om den Bedrift, „at Landets første Gærning efter Krigen havde været at berede og ruste sig til Oprensningens Dag.“ Og i Tidens Sange kommer Haabet om at vinde Nordslesvig tilbage ved Sværdet atter og atter til Orde, stærkest vel nok i Rosings bekendte Skyttesang fra Efteraaret 1867

Vi vil frem gennem Spot, gennem Nød, gennem Blod,
til vor Fremtids forjættede Land,
vi vil lande paany med en lykkelig Fod
høist paa Slesvigs velsignede Strand.

Da vor Morgensang Sværdet skal synge mod Sky,
mens vor Fane sin Vinge slaar ud!

Den skal flyve med os imod Sejren paany
eller hjem gennem Døden til Gud!

Ja, naar Dagen den gryr, da vær oppe vort Haab,
og slaa ud Dine Vinger til Strid,
og som Lærken syng ud over Fjendernes Raab:
Nu for Danmark er Foraarets Tid.

Hærloven af 1867, hvis Maal jo netop var at skaffe Landet en lille men slagfærdig Felthær, viser, at Regeringen ikke stod disse Tanker fjærn. Men det maa dog siges, at medens Napoleon nærmest søgte at holde Spørgsmaalet ilive for derigennem at have en Trusel mod Prøjsen, ønskede den danske Regering et virkelig godt Forhold til sin Nabo, hvis denne vilde gaa med til en retfærdig Ordning.

Endnu i 1869 blev der gjort et nyt Forsøg paa at naa en fredelig Løsning, idet der paa Opfordring af den franske Gesandt i St. Petersborg skete en egenhændig Henvendelse fra Zaren til Kong Wilhelm om at vise Rusland nogen Imødekommenhed i det nordslesvigske Spørgsmaal. Kongen svarede først undvigende, at den offentlige Mening hindrede ham heri, senere lovede han derimod at optage Sagen, naar Øjeblikket var gunstigt.

IV. NORDSLESVIGERNES KAMP FOR GENFORENINGEN OG DERES HJÆLPEMIDLER

Rygtet om Artikel V vakte et overordentligt Røre i Sønderjylland. Lige saa stor Glæden var paa dansk Side, lige saa nedslaaede var Tyskerne, og saavel Prøjserne som Slesvigholstenerne var ivrige efter at fremskaffe Udtalelser mod Delingen. Navnlig gjaldt det om at fortolke Udtrykket „de nordlige Distrikter“ saa snævert som muligt. v. Zedlitz holdt i denne

Anledning et Møde i Haderslev med Egnens Embedsmænd, overfor hvem han udtalte, at der ikke kunde befrygtes nogen Afstaaelse sønden for Christiansfeld, „der kunde ikke være Tale om nogen Afstemning uden maaske i det Tørninglenske, som har særskilte Forrettigheder“⁽¹⁾). Fra dansk Side vilde man smede, mens Jærnet var varmt. Nogen større Masseadresse var det umuligt i en Fart at faa samlet, da Politiet var paa Færde tidlig og silde, og de gamle Forbud mod at indgive Adresser desuden var skærpede. Men en Deputation mente man dog, at man burde sende til Berlin. Efter et noget uheldigt Tilløb mødtes Deltagerne i Hamborg d. 29. August 1866 47 Mand stærke. Medens de gamle Førere fra Tiden før 1864 gennemgaaende havde holdt sig borte paa Foranledning af Krüger, der fandt, at de Stænderdeputerede alene burde have ført Ordet paa Befolkningens Vegne, træffer man mellem dem en Række af de Mænd, der senere kom til at staa som Ledere hver i sin Egn. Fra Haderslev Østeramt var der I. P. Friis fra Ejsbøl og Iver Friis fra Fredsted samt Peder Skau, Bukshave, fra Vesteramtet f. Eks. Bunde Refslund d. ældre fra Bovlund, fra Tønder og Løgumkloster Amt Knudsen, Trøjborg, A. Tyssen Hansen fra Randerup og Urmager Rosenbom, Løgumkloster. Aabenraa Amt var alene repræsenteret ved Farver Jürgensen, Historikerens Fader, medens der derimod mødte hele 6 fra Flensborg Amt, mellem hvilke Gaard ejer Nielsen, Vejbæk og 5 fra Byen, f. Eks. Garver Jakob Plaetner. En af de ivrigste for at faa Færden igang havde været Slagter Reimers fra Sønderborg, og sammen med ham kom to af de Mænd, der skulde blive mellem de fremmeste i den nye Tid, Godsejer Ahlmann, Werthemine og Hans Lassen, Lysabild. Det var Reimers personlig, der havde faaet Ahlmann til at gaa med, paa hans Forslag valgtes han til Deputationens Ordfører, og sammen med I. P. Friis, Hans Lassen og P. Skau forfattede han den smukke og værdige Adresse, man ønskede at overrække Kongen for at takke for Artikel 5 og bede om dens snarlige Gennemførelse.

„Vi føle hos os selv dybere end nogensinde tilforn,“ hed det i denne, „at vi aldrig ville kunne udvikle os frit og naturligt undtagen i Forening med vort Moderland Danmark, til hvilket vi have været knyttede, saa langt Historien naar, og med hvilket vi hidtil forenet med fælles Minder, fælles Historie og ligartet Udvikling have ført det lykkeligste Samliv. Deres Majestæt vil derfor ej forføres, naar vi i dybeste Underdanighed udtale, at vi altid have anset det for en fuldstændig aandelig Tilintetgørelse, naar det Øjeblik først var indtraadt, at vi skulde træde i Forbindelse med en Stat, med hvilken vi ikke have nogetsomhelst aandeligt Baand tilfælles . . .

Vi hengive os til det Haab, at Deres Majestæt vil træffe en Afgørelse, der til samme Tid er højhjærtet og statsklog, der vil bane Vejen til evig Fred og nabovenskabeligt Forhold mellem nærbeslægtede Folkestammer . . . derved, at De højmodig tillader Befolkningen at ytre sig og at bestemme sin Skæbne i et saadant Omfang, at Alt, hvad der utvivlsomt nærer Ønsket om at komme tilbage til Danmark, bliver adspurgt . . .“

Deputationen opnaaede imidlertid hverken Avdiens hos Kongen eller Bismarck, men fik dog den Besked, at Adressen skulde blive forelagt Kongen, og at der kunde ventes et Svar. Dette kom imidlertid aldrig¹⁾.

Et Par Uger efter deres Hjemkomst mødtes de 47 i Haderslev med c. 2000 af deres Meningsfæller, og man enedes her om at sende Bismarck et Telegram, hvori man bad ham bringe Kongen Forsamlingens Tak for Løftet om den frie Afstemning. Stemningen var i det hele meget begejstret. Ikke blot Frederik VII's Minde og Christian IX, men ogsaa Kong Wilhelm fik et nifoldigt Hurra. Og da der ikke havde været Tid til at indsende en Masseadresse, besluttede man nu at gøre Skaden god igen. I de følgende Maaneder cirkulerede en Erklæring, der ganske kort gik ud paa, at man i et og alt tiltraadte de 47's Adresse, og trods Gendarmernes Paapasselighed fandt den almindelig Tilslutning. Underskrevet af godt 17,000 myndige sønderjydske Mænd indsendtes den i November af Ahlmann til den prøjsiske Landdag, ledsaget af en Henvendelse om, at denne vilde bidrage sit til, at Afstemningen snart blev til Virkelighed.²⁾

Men ogsaa Tyskerne var ivrige. Samme Dag som de Danske holdt de en Fest i Haderslev, hvor det var Hensigten at fremkalde en Udtalelse om Tilslutning til Prøjsen. Dette mislykkedes imidlertid ganske, men en Maanedstid efter fik man i Rødekro stiftet en Forening, hvis Formaal blandt andet var, „at den med alle lovlige Midler skulde modsætte sig Slesvigs Deling.“ Den udfoldede en livlig Agitation og indsendte ligeledes en Adresse til Landdagen, der dog kun havde 5680 Underskrifter fra Nordslesvig, hvortil desuden kom 1456 fra Syd- og Mellemslesvig.¹⁾

Man ventede ret almindeligt, at Artikel 5 skulde blive hurtig opfyldt, og Bismarcks Tale i Landdagen d. 20. December styrkede dette Haab; men Troen og Modet sank, da Annektionspatentet af 12. Januar ikke talte om Nordslesvigs Særstilling. De gode Fremtidsløfter, Kongen gav i sit Patent, havde intet Bud til Nordslesvigerne; tværtimod maatte dets Omtale af Forbindelsen med Danmark, „som I allerede længe kun have baaret med Modstræben“ lyde skurrende i deres Øren. Ved Patentets højtidelige Kundgørelse i de forskellige Købstæder d. 24. Jan. mødte derfor ogsaa kun Prøjsere; baade de Danske og Slesvigholstenerne holdt sig borte. Man fik hurtig et Begreb om det nye Herredømmes Rettigheder og Byrder. Som Borgere i den prøjsiske Stat skulde Nordslesvigerne deltage i Valg af Medlemmer til det nordtyske Forbunds grundlovgivende Rigsforsamling, der udskreves i Januar 1867. Hele Sønderjylland var delt i 4 Kredse, der hver skulde vælge en Rigsdagsmand. Den meget store første Kreds omfattede Haderslev, Aabenraa og Løgumkloster Amt med Slogs Herred. Anden Kreds bestod af Flensborg Amt med Als og Sundeved, tredje af Gottorp, Hütten og Ekernførde Amt samt Stapelholm, fjerde af Tønder Amt undtagen Slogs Herred, Husum og Bredsted Amter samt Ejdersted. I national Henseende var saaledes 1. og 3. Kreds udpræget dansk og tysk; i anden Kreds var begge Parter nogenlunde lige stærke, medens det tyske Element var det overlegne i 4. Kreds. Valgretten var meget udstrakt; enhver 25-

aarig Mand var Vælger, naar han var i Besiddelse af sine almindelige borgerlige Rettigheder og ikke havde modtaget Fattighjælp.¹⁾ I Begyndelsen stod Nordslesvigerne temmelig kølige overfor Valget, frygtede vel endog for, at Deltagelse skulde blive udlagt som Tilslutning til de nye Forhold. Snart indsaa man dog, at dette kun var at spille Modstanderne Sejren i Hænde, og en livlig Agitation begyndte. Om nogen egentlig Organisation var og kunde der ikke være Tale, og de to eneste Blade, der dengang bestod, „Freia“ og „Vestslesvigsk Tidende“, vilde øjeblikkelig være blevne standsede, hvis de havde taget Del i Valgkampen. Man levede nemlig med Skam at melde endnu under den danske Presselov fra Tiden mellem Krigene. Agitationen maatte derfor føres personlig, saa at sige fra Hus til Hus. To Mænd stod her i første Række, Gustav Johannsen, der virkede saa kraftigt i Flensborg, at Myndighederne forlangte ham afskediget fra Holdts danske Skole, og Reimers. Hans Ven, Forpagteren paa Sønderborg Ladegaard, stillede 6 Heste til hans Raadighed, og paa dem naaede han hele Als og Sundeved rundt og fik purret Folk ud. Man var hernede enig om at opstille Ahlmann, mere tvivlende stod man i første Kreds. Den selvskrevne Fører Lavrids Skau, var jo død, og mange tænkte derfor paa Tobaksfabrikant Junggreen fra Aabenraa, som i „Freia“ havde begyndt sine Artikler, der saa ofte skulde trøste og styrke hans Landsmænd. Ogsaa andre Kandidater var paa Tale, men ret hurtigt samledes Folk dog om Hans Krüger fra Bevtoft, deres gamle Stænderdeputerede. Krügers Forhandlinger med Hansen-Grumby havde vakt nogen Misstemning, og i Modstanden mod Tyskerne havde han kun taget ringe Del; han var som det er sagt „paa Kant med Tilværelsen“ og „saare forknytt“, afslog saaledes gentagne Opfordringer til at deltage i Adressebevægelsen og vægrede sig ved at gaa med i de 47's Deputation til Berlin. Nu kom han atter frem i første Række og tilkæmpede sig hurtig en enestaaende Stilling i sine Landsmænds Bevidsthed.²⁾

Efter flere forgæves Tilløb lykkedes det endelig Prøj-

serne og de slesvigholstenske Hjemmetyskere, der i de øvrige Kredse bekæmpede hinanden, at enes om at samle Stemmerne i første Kreds paa Amtmand Kier i Haderslev. Det var i og for sig en farlig Modstander; han var en dygtig Embedsmand, der forstod, at man naaede længst med Lempe, og søgte efter Ævne at gøre sig populær mellem Bønderne. Paa sine Vælgermøder satte han sig ind til dem i Krostuen, nu var Amtmandskabet borte, og han deres Lige; han lovede at tage sig af den danske Sag, ja var endog naiv nok til at opfordre Krüger til at trække sig tilbage for ham. Slige Midler bed dog ikke rigtig. Man lod ham vide, at man nu en Gang var konservative Folk, der foretrak at vælge den, man tidligere havde haft til Repræsentant, og paa et Møde i Skærbæk gjorde den danske Leder brat Ende paa hans gyldne Løfter ved at erklære: „Spar Deres Tale, Hr. Amtmand, for nu gaar vi,“ hvorefter man rolig gik sin Vej.¹⁾

Uagtet Valget til Haderslev Amtsraad i December 1866 havde vist Danskhedens fuldstændige Overlegenhed, havde man dog fra tysk Side ventet at faa c. 10,000 Stemmer. Trods den efter Tidens Forhold voldsomme Agitation med tilhørende Valgtryk paa Lærere og Koncessionshavere og trods den overordentlige Størrelse, man havde givet de enkelte Valgdistrikter, blev man dog efterhaanden klar over, at Landet var tabt, og samlede nu al sin Kraft paa Byerne, som man jo yndede at fremstille som tyske Kulturcentre.²⁾ Men ogsaa her gik det galt. Valget den 12. Februar 1867 gav for 1. Kreds det Resultat, at Haderslev havde 918 danske mod 645 tyske Stemmer; Aabenraa 516 mod 471, og i hele Kredsen fik Krüger 15,023 Stemmer, medens Modkandidaten kun opnaaede 3702 eller $19\frac{3}{4}$ Pc.

Mere tvivlsomt havde Udfaldet været i 2. Kreds. Man var her langt fra sikker paa, om Alsingerne, Sundevedboerne og de danske Flensborgere kunde veje de tyske Angelboer op, men Resultatet blev dog, at Ahlmann blev valgt, omend kun med en meget kneben Majoritet, nemlig $51\frac{0}{10}$ af de afgivne Stemmer, overfor sine to Modkandidater Slesvigholsteneren

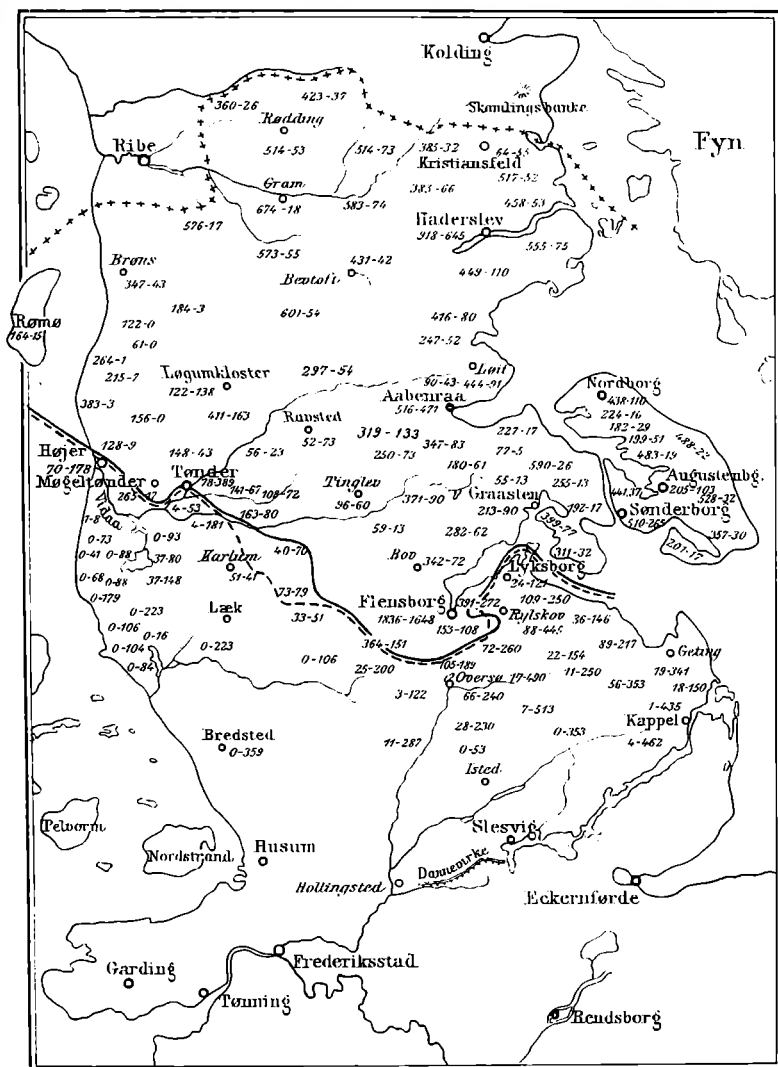
Regeringsraad Kraus, der var opstillet af Angelbobønderne, og den præjsiske Amtmand Mathiesen i Augustenborg. Talmæssigt var Udfaldet følgende:

	Danske St.	Slesvigholstn.	Prøjsiske St.
Als undtagen Sønderborg	3746	6	480
Sønderborg	510	66	199
Sundeved	1747	36	129
Flensborg	1836	1050	598
Flensborg Amt	2088	5645	1401
Tilsammen	9927 danske St.		9610 tyske St.

I 4. Kreds, hvis nordre udpræget danske Del naturlig maatte bukke under for den langt større tyske sydlige Halvdel, fik den danske Kandidat Detleffsen, Læksgaard, 2538 Stemmer mod 11,560 tyske. I begge Hertugdømmer tilsammen valgtes der udelukkende Oppositionsmænd, 2 danske og 9 Slesvigholstenere, Prøjserne havde øjensynlig ikke vundet Hjerterne.¹⁾

Deltagelsen i Valgene havde været overordentlig livlig, de opfattedes jo ganske naturlig som en Generalprøve paa den kommende Folkeafstemning, ja, der var dem, der mente, at nu skulde der stemmes, om man vilde være dansk eller tysk. Baade i 1. og 2. Kreds stemte o. 82 % af Vælgerne og i enkelte Valgdistrikter adskillig flere. I Sundeved og paa Als, hvor Deltagelsen havde været stærkest og Valgdistrikterne mindre end nordpaa, naaede flere Sogne endog over 90 %. Forholdsvis størst var Sejren i de 13 danske Sogne norden for Tønder, de gamle kongerigske Enklaver; her fik Tyskerne kun 84 Stemmer.

I hele Sønderjylland afgaves der ialt 27,488 danske Stemmer mod 39,593. Kunde man end ikke hævde, at Hertugdømmets Befolkning var overvejende dansk, gjorde Valget dog med et Slag Ende paa den fra tysk Side hyppig fremsatte Paastand, at de to Nationaliteter var saaledes sammenblandede, at der ikke lod sig drage noget bestemt geografisk Skæl. Tværtimod viste en Linje sønden om Flensborg over Hanved, Medelby, Burkal, Tønder til Højer, at her gik Sindelagsgræn-

OVERSIGTSKORT OVER RIGSDAGSVALGENE 1867.

Efter „ILLUSTRERET TIDENDE“.

Den fulde Linje betegner Sydgrænsen for dansk Flertal ved Valget i Februar, den brudte for Valget i August. Det første Tal angiver det danske, det andet det tyske Stemmetal paa de forskellige Valgsteder.

sen. Bortset fra to Sogne, Løgumkloster og Ravsted, var Flertallet norden for denne dansk, og selv syd for den fandtes ret stærke danske Mindretal, ja endog en lille overvejende dansk Enklave, Karlum Sogn, hvor Detleffsen hørte hjemme. I Angel havde saaledes godt 800 stemt paa Ahlmann, uagtet der her ikke var blevet agiteret fra dansk Side, og selv nede paa Vesterland Før blev der afgivet et meget betydeligt Antal danske Stemmer (168). Endnu tydeligere traadte Skællet dog frem ved det d. 31. August foretagne Valg til Forbundets første — og eneste — ordinære Rigsdag.

Belært af Erfaringen fra det foregaaende Valg, havde Regeringen foretaget en Omlægning af de nordslesvigske Valgkredse. Fra 1. Kreds lagdes Løgumkloster Amt og Slogs Herred til fjerde; Aabenraa til anden Kreds, der til Gengæld afgav Als og Sundeved til første Kreds. Man havde derved opnaaet at svække det danske Flertal i anden Kreds, idet der i Aabenraa Amt fra gammel Tid fandtes endel Tyskhed; at man til Gengæld havde styrket Danskheden i 1. og 4. Kreds, kunde i og for sig være ligegyldigt, da Udfaldet her var givet paa Forhaand. Regnestykket viste sig at være rigtigt; medens Krüger sejrede med Glans, faldt Ahlmann med godt 900 Stemmers Mindretal, saaledes at de danske kun opnaaede at sætte en Kandidat igennem mod tre tyske, uagtet de dennegang havde Flertallet af de afgivne Stemmer, nemlig 25,598 mod 24,664.¹⁾ Den overordentlige Nedgang i det tyske Stemmetal, der overvejende faldt paa 3. Kreds, skyldtes vistnok en Slappelse af Spændingen mellem Prøjserne og Slesvigholstenerne.

At det danske Stemmetal ogsaa maatte gaa noget tilbage, er naturligt. Man havde jo nu lagt sit Sindelag for Dagen og følte ikke overvættes megen Lyst til paany at gaa i Ilden, ja en Tid lang saa det endog ud til, at man ganske vilde holde sig borte og overlade Tyskerne Valpladsen. Deltagelsen i Valgene var derfor gennemgaaende mindre end i Februar. Men desuden var Vælgertallet blevet noget formindsket. Paa Als og i 4 sundevedske Sogne, hvor man har Opgivelse af de indskrevne Vælgeres Tal ved begge Valg, var der vel en

Stigning i Garnisonsbyerne Sønderborg og Augustenborg, men dette skyldtes udelukkende, at de militære Befalingsmænd nu havde faaet Valgret. Ellers var Vælgerkorpset godt 5 % mindre end i Februar, et Tal, der sikkert kan lægges til Grund for Nordslesvig i Almindelighed. Og som vi senere skal se, ramte denne Nedgang alene de Danske. Var det absolute Tal end gaaet noget ned, Udfaldet som Folkeafstemning betragtet var dog snarere bedre end ved Februarvalget. I Midten af Landet var Afstemningslinjen rykket lidt længere mod Syd, og man havde denne Gang faaet Flertal i alle Afstemningsdistrikter. Norden for Linjen var 80 % af de afgivne Stemmer danske, bortset fra de 4 Købstæder endog 86¹⁾). Ved disse to Valg var Nordslesvig bleven fastslaaet som et bestemt politisk-geografisk Begreb.

Endnu engang maatte Folk til Valg i dette Aar, nemlig til de prøjsiske Landdagsvalg i November. Som alle Stater i det tyske Rige har Prøjsen sin egen Repræsentation for dets særlige Sager som Retspleje, Forvaltning og Næringsvæsen, Kirke-og Skolevæsen m. m. Medens Valgretten til det nordtyske Forbund og den dermed overensstemmende til det nuværende tyske Rige var meget udstrakt, hører Landdagsvalgretten til de mest indskrænkede, der kendes. Vælger er ganske vist enhver selvstændig prøjsisk Undersaat, der har fyldt sit 24. Aar, er i Besiddelse af sine almindelige borgerlige Rettigheder og ikke nyder Fattighjælp. Men de forskellige Stemmer vejer langt fra det samme. Valgene er nemlig indirekte, idet der vælges én Valgmand for hver 250 Indbyggere, og i Valgdistrikterne, som skal have mindst 750 men kan have indtil 1749 Indbyggere, inddeles „Urvælgerne“ efter deres samlede Skattebeløb i tre Klasser, der hver udreder en Tredjedel af Distriktets hele Skattebeløb og vælger det samme Antal Valgmænd.²⁾ Da Inddelingen begynder fra oven, vil 1. Klasse som oftest bestaa af nogle faa Vælgere, der dog betyder ligesaa meget som de mange Gange talrigere i 3. Klasse. I Modsætning til Rigsdagsvalgene foregaar Afstemningen offentlig, og Valgkredsens Inddeling i Distrikter giver Regeringen en rig Lejlighed til den mest vidtdrevne Valggeomtri.

Af Hertugdømmet Slesvigs 7 Landdagskredse var de to rent danske, nemlig Haderslev Amt og Aabenraa-Sønderborg Amt, der var slaede sammen. Saavel i Tønder som i Flensborg Kreds boede desuden talrige Danske, og man nærede nogen Forhaabning om at erobre i det mindste én af disse Kredse; Krüger tænkte endog paa at lade sig opstille i Tønder. Det blev dog snart klart, at det var umuligt at føre Sejren hjem i mere end de to nordligste Kredse, hvor Krüger da blev Kandidat i 1., Ahlmann i 2., medens Detleffsen blev Tællekandidat i 4. Kreds. I Flensborg opstilledes der ingen Kandidat, og paa Grund af den uheldige Valgdistriktinddeling og Valgbestyrelsernes partiske Sammensætning besluttede de Danske her at holde sig ganske borte fra Valgene, en Taktik, der ogsaa senere gennemgaaende er bleven fulgt i denne Kreds, hvor der derfor kun saa at sige paa Slump er valgt nogle danske Valgmænd. Overhovedet var Deltagelsen meget ringe, et Træk, der har været karakteristisk for disse Valg i Modsætning til Rigsdagsvalgene. Udfaldet blev en stor Sejr, der var saa meget mere nedslaaende for Modstanderne, som disse stadig havde hævdedet, at „Intelligensen“ og „Overklassen“ stod paa deres Side. Krüger sejrede med 174 mod 32, Ahlmann med 193 mod 34, medens Detleffsen kun fik 52 mod 146 tyske¹). Hvor bagvendt den hele Valgordning virker, ses bedst af Afstemningen i Haderslev By. Efter tysk Opgivelse fordelte Stemmerne sig saaledes²) :

1. Kl.	24 danske,	44 tyske St.	—	0 danske,	11 tyske Valgmd.
2. „	67 „	89 „	—	2 „	9 „
3. „	393 „	313 „	—	11 „	0 „
Ialt	484 „	446 „	—	13 „	20 „

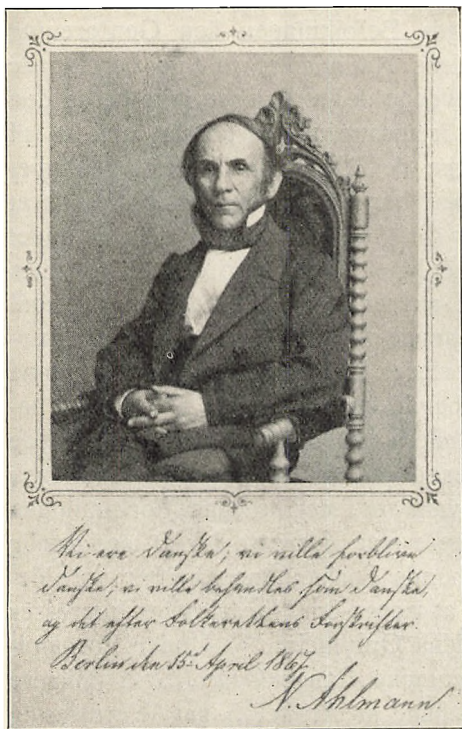
Af de to Mænd, Nordslesvigerne havde kaaret til deres Repræsentanter, var Krüger gammel i Politik. Fra 1847 havde han været Medlem af den slesvigske Stænderforsamling, og hans Optræden i Rendsborg, hvor han i Marts 1848 ene hævdede Nordslesvigs Danskhed overfor Slesvigholstenerne,

havde kastet Glans over hans Navn. Modsat ham havde Ahlmann ikke tidligere deltaget i det offentlige Liv. Den Uret og Vold, der øvedes efter Krigen, kaldte ham frem, og da Hohenlohe i 1865 gæstede Sønderborg, stod han som Alsingernes Talsmand. Først hans Deltagelse i „de 47's“ Færd gjorde ham dog kendt i videre Kredse. Han var en fin og stemningsfuld Natur, og som det blev skrevet efter hans Død, „uden at være egentlig veltalende, havde han en egen Maade at faa de patriotiske Strænge til at dirre hos sine Tilhørere, der gjorde, at han hørtes med nok saa megen Opmærksomhed som Krüger.“⁽¹⁾ Ogsaa i Retning af Intelligens og politisk Forstaaelse overgik han denne. Næsten alle de forskellige statsretlige Indlæg fra Aarene nærmest efter 1866 skyldtes ham, først og fremmest det Indlæg til den nordtyske Rigsdag, der indeholder de tre berømte Sætninger, som endnu er Nord-slesvigs politiske Program. Af ren praktisk Betydning var det ogsaa, at han i Modsætning til Krüger var velbevandret i det tyske Sprog. Trods alt er det dog til en vis Grad med Rette, at Krüger for Eftertiden er kommen til at staa som den fremmeste af de to, saa at sige er bleven Personliggørelsen af den nordslesvigske Bonde af det ældre Slægtled. Fremfor Ahlmann havde han i udpræget Grad den Egenskab, der maatte være en Livsbetingelse i denne saa ulige Kamp: En usvigelig Tro paa, at „Sagen“ nok skulde sejre. Der var ikke Tvivl skabt i ham, efter at han først havde kastet sig ind i Striden. Og med hele sin stovte Skikkelse og sin urokkelige Selvtillid virkede han som en Oldtidshøvding og øvede en langt større Indflydelse paa sin Samtid, end man skulde tro, naar man kun kender ham fra hans Taler og Smaaskrifter. Men, hvor snildt han end vidste stadig at finde paa nye Udveje til i Rigsdagen at faa frem, hvad han havde paa Hjerter, nogen politisk Begavelse var han ikke, og han forstod ikke, at man stundom tjener en Sag bedre ved at tie end ved at tale. Det bør forøvrigt nævnes, at hans kloge og stærke Søster Ingeborg trolig stod ham bi den hele Tid.

Krüger og Ahlmann, to saa forskellige Naturer, udfyldte

imidlertid hinanden fortræffelig, og deres Opfattelse af den Politik, der burde følges, faldt foreløbig ganske sammen. Allerede i den grundlovgivende nordtyske Rigsdags korte Samling i Foraaret 1867 fik de to nordslesvigske Repræsentanter Lejlighed til at fremlægge deres storpolitiske Program. Deres Hovedstandpunkt var, at Artikel 5 gav Nordslesvig en Særstilling, da den tilsagde Befolkningen den Genforening med Danmark, hvortil dens Nationalitet fuldtud berettigede den. Som Følge deraf hævdede de, at Prøjsen ikke besad den fulde Suverænitetsret, og fremsatte dels et Forslag om, at „til Forbundsraadet hører ikke de Distrikter af Hertugdømmet Slesvig, hvor Befolkningen har en traktatmæssig Ret til at afstemme om, til hvilken Stat den vil høre,“ dels et andet gaaende ud paa, at Værnepligten, der netop den Gang følte særlig trykkende, skulde suspenderes i Nordslesvig, „indtil et Resultat er naaet angaaende Aftrædelsen.“¹⁾ Det ret nærliggende Spørgsmaal, hvorledes Nordslesvigerne ud fra denne Tankegang overhovedet havde kunnet deltage i Valgene, besvarede de med, at der ellers var bleven valgt Tysksindede „saa det kunde faa Udseende af, at Nordslesvig var et tysk Land. Derfor have de valgt os, derfor maa Forsamlingen heller ikke vente, at vi nære stor Interesse for at tage særlig Del i det nordtyske Forbunds Forhandlinger. Efter vor Mening er det blot vor Pligt at værges om Nordslesvigs Interesser og at mane til Prag-Fredens Opfyldelse.“²⁾ Under Forhandlingerne tog Bismarck gentagne Gange Ordet. Som tidligere berørt (S. 23), bestred han, at Artikel 5 gav Nordslesvig nogen moralsk endsige da juridisk Ret til at kræve en Afstemning, og hævdede bestemt, at hele Hertugdømmet ved Freden i Wien var blevet en Del af den prøjsiske Stat. Spørgsmaalet om Undersaatsforholdene skulde ganske vist engang afgøres, „men saalænge Nordslesvigerne er prøjsiske Undersaatter, har de til Punkt og Prikke at rette sig efter prøjsisk Lov og Øvrighed, eller bære Følgerne i modsat Tilfælde.“³⁾ Som Sagen stod, følger det af sig selv, at intet af de to Forslag blev vedtaget, men medens de dog kom til Forhandling, lyk-

kedes det ikke at skaffe den Understøttelse, som Forretningsordenen krævede til et nyt Ændringsforslag til Forfatningens Artikel 1 gaaende ud paa at: „For saa vidt en Grænseforandring er betinget af bestemte Traktater, forpligter de forbundne Regeringer sig til uopholdelig at træffe de hertil nødvendige

Forholdsregler.“ Der vilde saaledes ikke blive Lejlighed til at begrunde det nærmere, og da dette var forudset, havde de nord-slesvigske Rigsdagsmænd ladet deres Motivering trykke og omdele til Rigsdagens Medlemmer. De imødegik her den Paa-stand, at deres Hensigt var at nedlægge Indsigelse mod det tyske Forfatningsværk, de vilde blot hævde, at deres Vælgere ingen Del havde i Forbundet, og gøre Rede for deres traktatmæssige Ret, der var grundet paa Nationalitets-

princippet. „Hvorhen vor Samvittigheds Lys viser os, derom er der for os ingen Tvivl. Vi føle os som Danske; traktatmæssig Ret opfordrer os til at udtrykke vort nationale Sindelag med fuld Aabenhed; vi ville forblive Danske, vi ville behandles som Danske, og det efter Folkerettens Forskrifter.“¹⁾

Ogsaa til de betydeligste danske Blade blev dette Indlæg sendt, og kort efter fik dets Slutning den Form, der senere er bleven den almindelig fastslaaede, idet Underskriften paa

nogle til Salg udbudte Fotografier af Krüger og Ahlmann kom til at lyde: „Vi ere danske, vi ville forblive danske, vi ville behandles som danske, og det efter Folkerettens Forskrifter.“ Da Krüger var den bedst kendte af de to, er det forstaaeligt, at denne Udtalelse, der kort og fyndig gengiver Summen af de danske Nordslesvi-geres politiske Trosbekendelse er bleven knyttet til hans Navn, omend som alt nævnt Ahlmann maa betragtes som dens egentlige Forfatter.¹⁾

Ogsaa i de følgende Aar tog Krüger, saa ofte Lejlighed gaves, til Orde for at hævde Nordslesvigs Særstilling, idet han stillede Ændringsforslag om, at vedkommende Lov ikke havde Gyldighed for Nordslesvig. Navnlig i 1870 førte han en ren Guerrillakrig, da Forslaget om en ny Straffelov var til Behandling.

Paa de mærkværdigste Steder forstod han her at indsmugle Hentydninger til § 5, som naar han foreslog at udstrække Bestemmelserne om Gudsbespottelse til Statsembeds mænd, der „krænker Overenskomster sluttede i den hellige Treenigheds Navn“. ²⁾ At der intet positivt opnaaedes, var han ganske klar over, men han foretrak denne Kampmaade for et afgørende Slag: „Jeg vil hellere se, at vort Spørgsmaal holdes gaende paa Pumperne endnu nogen Tid, end at det knuses og gaar til-

bunds i en Debat om Hovedsagen.“ I de almindelige Forhandlinger tog han derimod ingen Del og gennemførte dette Standpunkt saa følgestrængt, at han ved en vigtig Afstemning om Straffen for Højforræderi nægtede at stemme, uagtet Afgørelsen laa i hans Haand. Han vilde ikke øve Indflydelse i en Sag, hvor Partierne stod skarpt overfor hinanden, saa meget mere som han hævdede, at alle Partier i Rigsdagen nødvendigvis maatte være ham lige gode.¹⁾

Som man ser, var den røde Traad, der gik gennem Krügers Rigsdagspolitik, en Protest mod Nordslesvigs ufrivillige Samliv med den prøjsiske Stat, og de samme Tanker gav sig Udslag i Landdagsvirksomheden, omend de her kom til at ytre sig paa en ganske ejendommelig Maade. Modsæt i Rigsdagen krævedes der af Landdagsmændene Ed paa Forfatningen, og baade Krüger og Ahlmann indtog nu den Stilling, at de kun vilde aflægge Eden „under Forbehold af den ved Pragfreden Befolkningen i Slesvigs nordlige Distrikter tilsikrede Ret til fri Afstemning og Valg af deres undersaatlige Stilling.“ Landdagen fordrede imidlertid en ubetinget Edsaflæggelse, og da de ikke vilde gaa ind herpaa, erklæredes de for uberetigede til at indtage deres Sæde i Huset, og Regeringen opfordredes til at udskrive nye Valg.²⁾ Antageligvis maa denne Fremgangsmaade, Edsnægtelsen, som den er bleven kaldet, føres tilbage til Krüger, der har ment, at dette var den virksomste Form for en Protest. Den laa desuden saa at sige i Luften; baade Præster, Lærere og Soldater havde jo, som det nedenfor skal vises, nægtet at sværge deres nye Konge Troskab. Allerede paa det Møde af Tillidsmænd, hvor Edsnægtelsen godkendtes, fraraadedes den imidlertid meget bestemt af Kollaborator*) Monrad i Flensborg, under Henvisning til at Polakkerne i 1848 havde begyndt med samme Taktik, men havde maattet opgive den. Da man endnu paa dette Tidspunkt regnede med en snarlig Afgørelse, blev hans Indvendinger dog afviste som betydningsløse.

Efter at Ahlmann og Krüger var blevne genvalgte d. 1.

*) Overlærer ved den lærde Skole.

Oktober 1868, indsendte de en Skrivelse til Formanden, i hvilken de vel ikke ligeud nægtede at aflægge Eden, men hævdede, at de indtog en Særstilling, da de var Nordslesvigerne, ikke det prøjsiske Folks Repræsentanter. „Thi da Nordslesvigs Befolkning ikke definitiv er en Del af det prøjsiske Folk, saa kan den hverken give sine Repræsentanter Egenkab af prøjsiske Folkerepræsentanter eller give dem et Kald, hvis Virkninger vilde omfatte hele det prøjsiske Folks og hele den prøjsiske Stats Omraade,“ saa meget mere som Vælgerne Hensigt gik ud paa, „at den nordslesvigske Befolknings folkeretlige Adkomster ogsaa under disse foreløbige Forhold holdtes fri for enhver Hindring, der kunde være til Skade for deres Virkeliggørelse.“ De erklærede ikke at ville deltage i den almindelige prøjsiske Lovgivning, men gjorde Fordring paa Sæde i Deputeretkamret, da det derved blev dem muligt „at beskytte og bevare de nordslesvigske Distrikters Stilling for enhver somhelst Forvanskning.“ Derfor bad de Kamret overveje Muligheden af enten at udelukke Nordslesvig fra den prøjsiske Folkerepresentation og som Følge deraf afholde sig fra enhver lovgivende Myndighed over denne Landsdel, eller hvis det ej ansaa sig for kompetent dertil, at give dem Adgang „under saadanne Betingelser, som svarer til dette Territoriums ekseptionelle Stilling.“¹⁾

Efter nogen Debat, i hvilken det indrømmedes, at de indtog „en aldeles ekseptionel Stilling“, blev deres Skrivelse henvist til Udvalget for Forretningsordenen, til hvilket de noget senere indsendte en ny, ligeledes af Ahlmann affattet Redegørelse for deres Opfattelse af Edsspørgsmaalet. „Den Ed, de forlanger af os,“ hedder det her, „er en politisk Ed, dens Værd og dens Konsekventser kunne kun bedømmes paa Grundlag af politiske Kendsgerninger. Spørgsmaalet er rent statsretlig, saa at vi vilde forsømme vor Pligt, dersom vi ikke fremdroge de statsretlige og folkeretlige Kendsgerninger, der fortrinsvis komme i Betragtning, naar Spørgsmaalet skal løses.“ Disse var Wienfreden, Gasteinoverenskomsten og Pragfreden. Da Kejseren af Østrig efter Ytringer fra kompe-

tent prøjsisk Side havde en vis Indflydelse paa Bestemmelsen af Nordslesvigs statsretlige Stilling, synes det, som om det Forhold, hvori Nordslesvig efter Wienfreden blev stillet til Kejseren, endnu ikke var hævet. Men eftersom „Nøjagtighed og Utvetydighed er den første Betingelse for at aflægge en politisk Ed,“ androg de Kamret om, at Edsaflæggelsen maatte blive udsat, og de selv uanfægtet indtage deres Sæde.¹⁾

Da Sagen kom til Forhandling i Deputeretkamret, erklærede Udvalgets Ordfører, at da § 5 ikke stillede Nordslesvigerne anderledes end Prøjsens øvrige Undersaatter og hverken hjemlede dem eller Danmark nogen Ret, skulde Kamret gentage sin Beslutning fra forrige Gang: At Mandaterne havde ophørt at eksistere, naar de ikke vilde aflægge Eden. Efter en lang Debat, under hvilken Stemningen ingenlunde var uvillig, vedtoges imidlertid et af den katholske Landdagsmand Mallinckrodt stillet Ændringsforslag: At de „ikke betragtedes som beføjede til at indtage deres Pladser i Huset, saalænge de vægre sig ved at aflægge Eden.“²⁾ Man var fra dansk Side tilbøjelig til heri at se en Anerkendelse af Nordslesvigs Særstilling; utvivlsomt havde Ahlmann dog Ret, naar han skrev til Krüger, at ganske vist var Mallinckrodt en meget brav Mand, men han troede nok, at hans Forslag fuldt saa meget havde gavnet Huset som dem. Dets Hensigt at hindre Landdagen i oftere at blive ulejliget med § V blev imidlertid krydset ved, at de to Deputerede frivillig nedlagde deres Mandater³⁾, og da de paany var blevne genvalgte d. 15. September 1869, gik de lige løs paa Hovedsagen. I en Skrivelse af 20. Oktober androg de nemlig Formanden om, at Kamret skulde afkræve Regeringen en Erklæring om Artikel 5's „retslige Gyldighed, samt om hvorvidt og paa hvilken Maade den tænker at udføre den.“ Derefter skulde Kamret vedtage en Beslutning om Regeringens Forpligtelse til at opfylde bestaaende Traktater, da det ikke kunde være i Statens Interesse, at den Anskuelse fik en vis Berettigelse, at man forsætlig undlod at skaffe Klarhed i det nordslesvigske Spørgsmaal⁴⁾. Deres Andragende blev forkastet ved en simpel Overgang til Dagsordenen, da

det hævdedes, at alene Østrig havde Ret til at kræve Artikel 5 opfyldt; dog stemte en lille Minoritet for Henviſning til et nyt Udvalg.¹⁾ Svaret herpaa var en ny Skrivelse, i hvilken de to Landdagsmænd erklærede, at da Kamret ikke havde villet underkaste det nordslesvigske Spørgsmaal en alsidig Prøvelse i et Udvalg, men benyttede formelle Indvendinger til at komme udenom Hovedsagen, ansaa de det for mest passende „at forlade et Sted, hvor vi ikke mere formaa at fremme vor Sag.“ De endte med at udtale, at de vilde „indhente Oplysninger fra andre Instanser om Artikel V's Gyldighed, Virksomhed og retskraftige Bestaaen og . . . . forelægge vore Vælgere Spørgsmaalet om, hvilken Værd det os overdragne Mandat endnu kunde have under saadanne Forhold.“²⁾ I Tilslutning hertil rettede de noget senere en Henvendelse direkte til Kong Wilhelm: Da de tragtede efter „et Fingerpeg, som kan angive os Retningen og Vejen til en varig Tilstand,“ bad de ham „foretage et Skridt, der kan gøre os vor Stilling forstaaelig. Maatte det behage Deres Majestæt, saafremt De tror os paa urette Vej, at anvende Lovens Strængighed mod os.“ Der indløb dog ligesaalidt Svar paa denne som paa de øvrige Skrivelser.³⁾

Krüger synes nu at have været stemt for, at man skulde nedlægge Mandaterne, men Ahlmann var ikke enig med ham; en fuldstændig passiv Holdning gjorde samme Nytte. saa meget mere som Vælgerne hverken ønskede Mandatnedlæggelse eller nye Valg. Paa hans Forslag mødtes de med 2. Kreds' Vælgere i Sønderborg, hvor Krüger udtalte, at han vilde søge at faa Spørgsmaalet frem i Rigsdagen; her mente han nemlig, at Sagen nu hørte hjemme, efter at Udenrigsvæsenet var gaaet over til Forbundet.⁴⁾ Den 8. Marts 1870 omdelte han da ogsaa til Rigsdagens Medlemmer en Skrivelse, hvori han anmodede om deres Understøttelse til et Forslag om, at Rigsdagen skulde søge Forbundsregeringernes Medvirkning til „paa Grundlag af Traktaterne at bringe det nordslesvigske Spørgsmaal til en Afslutning og til specielt at foranledige den præjsiske Regering til at iværksætte de af Pragfredens Art. V

resulterende Retshandlinger.“ Da det ikke lykkedes ham at skaffe de til Forslagets Drøftelse nødvendige Stemmer, tog han det tilbage og indsendte det senere med en noget bedsk Indledning som Andragende.¹⁾ Forinden sin Afrejse fra Berlin udarbejdede han tillige en „Diplomatisk og parlamentarisk Udvikling af det nordslesvigske Spørgsmaal“ og lod denne Redegørelse for sin og Ahlmanns Politik omdele til Rigsdagsmedlemmerne.²⁾ Hermed mente han at have gjort, hvad gøres kunde, for at faa Spørgsmaalet løst ad fredelig Vej, og andre Planer gærede nu i hans Sind.

Ved at skænke Ahlmann et Sølvdrikkehorn og Krüger en Sølvopsats samt ved forskellige Tillidsadresser viste Vælgerne, at de fuldtud godkendte de to Tingmænds Politik.³⁾ Men de søgte tillige gentagne Gange at støtte den og selv medvirke til at naa Maalet ved at indsende nye Masseadresser.

I September 1868 besøgte Kong Wilhelm Hertugdømmerne. Det hed sig, at den tyske Kommunalbestyrelse i Haderslev havde indbudt Kongen til ogsaa at gæste denne By, og „Dannevirke“ ønskede den ironisk tillykke med endelig engang at have handlet i Overensstemmelse med Flertallet af Indbyggernes Ønske, da „intet vilde være de dansksindede Medborgere mere kærkomment end at erholde Lejlighed til at bringe deres Ønsker og Forhaabninger umiddelbart til Hs. Majestæt Kong Wilhelms Kundskab.“⁴⁾ Thi selvfølgelig vilde man ikke lade Øjeblikket gaa unyttet hen, omend næppe nogen af de Ledende nærede store Forhaabninger. Paa en Række Møder enedes man om, at Befolkningen skulde indfinde sig saa talrig som muligt i de Byer, Kongen vilde gæste — Haderslev var paa Grund af „Tidens Korthed“ ikke mellem dem — mindre Deputationer skulde her søge at faa Kongen i Tale, og en større Sendefærd vilde i Flensborg overrække ham en Adresse, hvori de anmodede om, „at Udførelsen af Pragfredens Artikel V ikke maa blive udsat længere, og at den maa ske paa en saadan Maade, som staar i fuld Overensstemmelse med den vise og fremsynlige Tanke, der har kaldt hin Artikel tillive.“⁵⁾ Man var bleven enig om, at Deputationen saa vidt

mulig skulde bestaa af de samme Mænd, der i 1866 var dragne til Berlin, de 47, et Tal, der dog blev en Smule overskredet. Dens selvskevne Fører var nu foruden Ahlmann ogsaa Krüger. Det gik dog ikke bedre i Flensborg end i Berlin. Der nægtedes dem Avdiens, „fordi Udenrigsministeren ikke var tilstede og fordi Hs. Majestæt overhovedet ikke befattede sig med Politik paa denne Rejse.“ Deres Adresse vilde derfor blive tilbagesendt, da Kongen ikke modtog Henvendelser af politisk Indhold.¹⁾ Fra Flensborg gik Kongens Rejse til Sønderborg, hvor det kom til en meget omtalt Scene. Ogsaa her vilde man have overrakt ham en Adresse, der ikke gik ind paa Enkeltheder, men i djærve Ord kundgjorde: „At vi ikke kunne føle os lykkelige under de nuværende Forhold. Vi ere Danske, vi hænge med Kærlighed ved vort gamle Fædreland. Vor tidligere Lykkes Genopblomstring, vor Nationalitets Opretholdelse betinges af Genforeningen med Danmark.“²⁾ Den blev ikke modtaget, og Alsingerne og Sundevedboerne, der i store Skarer var strømmede til Bys, lagde nu deres Sindelag for Dagen paa en meget tydelig om just ikke diplomatisk Maade. I lange, tavse Rækker stod de paa Sønderborg Gade med Piben i Munden; da Kongen kom, kommanderedes der „Omkring“, og de forlod derpaa demonstrativt Pladsen.³⁾

I Midten af August 1869 bragte de danske Blade Oversættelser af en Artikel i en tysk Avis („Staatsbürger Zeitung“), i hvilken det hed, at man ikke kunde undre sig over, at Prøjsen intet foretog sig, da det jo var Nordslesvigerne, der skulde gøre det første Skridt og selv iværksætte en Afstemning.⁴⁾ Om Artiklens Forfatter i Virkeligheden selv har troet paa denne besynderlige Paastand, er vel mere end tvivlsomt, men i Nordslesvig tog man Sagen alvorligt. „Dybbølposten“ bragte en Række Artikler, i hvilke den ivrig opfordrede til at følge det givne Raad, da man opfattede det som stammende fra Regeringen, der stundom havde brugt denne Avis, og 14 af Lederne paa Als udstedte et Opraab, i hvilket de erklærede at ville forelægge detaillerede Bestemmelser for Afstemningen

og bede Regeringen vælge Kommissærer. „Dannevirke“ raadede til Besindighed, og endelig bragte „Dybbølposten“ selv en indsendt Artikel underskrevet med det let kendelige Mærke A (Ahlmann), der blidelig paaviste det umulige i Forslaget og istedetfor tilraadede at indsende en Massepetition til Regeringen om snarest mulig at iværksætte en Afstemning.¹⁾ Dette skete ogsaa. Den 4. September bragte Bladene et af 69 Mænd tiltraadt Forslag til en Adresse, der var bleven vedtaget paa et Møde Dagen forud i „Harmonien“ i Haderslev. „Intet,“ hedder det, „formaar at rokke vor Tro paa, at hin Traktat og den os deri hjemlede Ret vil ske Fyldest, men Tilstanden her er saaledes, at vi ikke har troet at kunne forsvare for os selv at undlade paany at henlede Ds. Majestæts Opmærksomhed paa de sørgelige Tilstande, som Traktatens Ikke-Udførelse har fremkaldt.“ Adressen, som enhver 21aarig hjemstedsberettiget Nordslesviger kunde underskrive, skulde overbringes Kongen, og lykkedes det ikke at faa Foretræde, bemyndigedes Deputationen til at gaa til Østrig „for der at søge Kundskab om, hvorledes denne Magt fortolker Pragfredens § 5.“ Havde Alsingerne ladet sig narre af den tyske Avis, lod Regeringen sig nu narre af Alsingerne. Landraaden i Aabenraa havde indberettet Sagen til Slesvig, og de tyske Blade kunde snart meddele, at der var kommet strænge Instrukser til ham, hvis Befolkningen skulde foranstalte en Afstemning.²⁾ Det var, som havde man troet, at Adressen kun skulde være et Skalkeskjul. Inden længe rettede man dog sine Angreb mod denne. Der blev anlagt Sag mod Deltagerne i Haderslevmødet, som ikke var anmeldt for Politiet, og Herredsfogeder og Gendarmer havde flere Steder travlt med at beslaglægge Adresserne. Dette forbødes dog af Landraaderne, og de konfiskerede Eksemplarer leveredes tilbage. Derimod blev Forstærkningsmændene paa Kontrollforsamlingen gjorde opmærksomme paa, at de burde afholde sig fra Politik og ikke underskrive Adresser, og der blev udstedt en Politiforordning for de 5 nordslesvigske Amter, der skulde vanskeliggøre Indsamlingen af Underskrifter blandt andet ved at for-

byde al Indtrængen i Beboelseslejligheder i dette Øjemed, hvad der senere fortolkedes derhen, at man kun maatte gaa ind i Folks Huse, naar man var sikker paa, at de vilde underskrive.¹⁾ Forordningen skaffede „Dannevirke“ en Beslaglæggelse, men gjorde vist denne Gang ingen synderlig Skade, da Indsamlingen i Hovedsagen var endt. Resultatet blev ikke mindre end 27,493 Underskrifter. Man havde i alt væsentlig holdt sig til Afstemningslinjen, men dog medtaget Tønder, Højer og Udbjerg, mens Medelby og Ladelund var blevne glemte (!) Det hed sig, at mange Friser nok vilde underskrive, men de manglede Førere og turde ej tone rent Flag; paa Vesterland Før fik den dog 212 Underskrifter.²⁾ I Slutningen af Oktober kom Deputationen, der bestod af de 2 Landdagsmænd og de 3 Repræsentanter i Provinslanddagen, til Berlin. Gennem Overpræsident Scheel-Plessen henvistes de til Indenrigsministeren, der imidlertid efter at have læst Adressen erklærede ikke at kunne modtage den, og heller ikke hos Kongen opnaede de Avdiens. For dog at faa Adressen frem besluttede man sig til at indsende den til Landdagen med en Anmodning om at virke for Artikel V's Gennemførelse.³⁾ Den ogsaa noget vovelige Tanke at gaa til Wien var opgivet, da den østrigske Regering alt i September havde erklæret, at hvis Deputationen henvendte sig til den, vilde dens Forespørgsel blive lagt ad acta, da Art. V ikke var kommen ind i Freden efter Forlangende af Østrig.⁴⁾ I Landdagen naaede Adressen ikke at komme til Behandling, hvorfor den i 1870 blev indbragt i Rigsdagen, uden at Resultatet her blev anderledes.⁵⁾

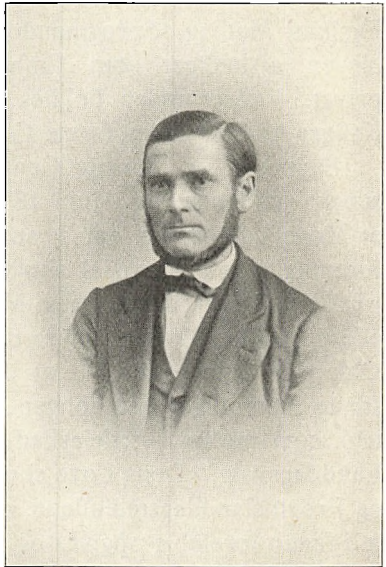
Hvilke Hjælpemidler havde nu Sønderjyderne i deres Kamp? Der var fra første Færd ydet dem god Støtte fra Kongeriget, navnlig af den af Orla Lehmann stiftede „Dansk Folkeforening“. Gennem Smaaskrifter og Valgkort, der ogsaa udkom med fransk Tekst, slog den til Lyd for dem hjemme og ude, og i samme Retning virkede „Dagbladet“ med en ugentlig fransk Oversigt. I Rigsdagen talte endelig alle Partier deres Sag, naar Lejlighed gaves. Det tungeste Læs maatte de dog

selv trække, og her maa som den bedste Hjælper fra første Færd nævnes deres egen Presse.

Der havde før Krigen eksisteret 5 dansksindede Blade i Nordslesvig. „Dannevirke“ (Haderslev), „Freia“ (Aabenraa), „Den danske Slesviger“ (Sønderborg), „Vestslesvigsk Tidende“ (Møgeltønder) og „Flensburger Zeitung“, der betegnende nok udgaves paa Tysk. Af disse var „Dannevirke“ blevet forbudt kort efter Krigens Udbrud, og „Flensburger Zeitung“ gaaet over paa tyske Hænder. De øvrige Blade havde vanskelige Kaar; „Freia“ ramtes saaledes af et flere Maa neders Forbud, „Den danske Slesviger“ maatte skifte Navn, og da dens Udgiver senere døde, nægtede man Enken Fornyelse af Privilegiet. I Tiden fra Nytaar 1866 til Efteraaret 1867 var der saaledes kun „Freia“ og „Vestslesvigs Tidende“, der tilmed maatte være yderst spagfærdige, da de udelukkende levede paa Myndighedernes Naade. Den officielt endnu bestaaende slesvigske Forfatning kendte nemlig ikke Pressefrihed! En Ændring indtraadte først, da man ved Indførelsen af den prøjsiske Presselov i Efteraaret 1867 fik en ganske vist alt andet end rummelig Pressefrihed. I Haderslev genopstod „Dannevirke“ under Titlen „Haderslev Avis“, da der nægtedes den Tilladelse til at benytte det gamle Navn, som dog fra April 1868 atter blev frigivet. I Sønderborg udkom fra 1868 „Dybbølposten“, og Nytaar 1869 begyndte paany Udgivelsen af en dansksindet, men paa Tysk skreven Avis, „Flensburger Anzeiger“, der imidlertid fra 1. Oktober skiftede Ham og blev til „Flensborg Avis“. Dens Udgiver var Gustav Johannsen, som senere overtog Redaktionen, trofast hjulpet af den forhenværende Lærer Holdt og Monrad, en af de faa i Kongeriget fødte Embedsmænd, der efter sin Afskedigelse var bleven i Sønderjylland.¹⁾ Det vigtigste Blad var i hele denne Tid „Dannevirke“, som lededes med Dygtighed af H. R. Hiort-Lorenzen, Peter Hiort-Lorenzens Søn, hvis juridiske Viden fra hans tidligere Virksomhed som Borgmester i Ekernførde satte ham i Stand til i lange, saglige Artikler at gøre Rede for hele det nye Styrelsessæt, samtidig med at hans

meget nære Forhold til Krüger gjorde ham det muligt at give de fyldigste og bedste politiske Oplysninger. Det var ogsaa især i „Dannevirke“, at Tobaksfabrikant Junggreen fra Aabenraa offentliggjorde sine ejendommelige, stemningsfulde Artikler, snart formede som nationale Opbyggelsestaler for hans Landsmænd, snart mindende Prøjserne ud fra deres egen Fortid om at øve Ret og Skel.¹⁾

Det vil være naturligt i denne Sammenhæng at dvæle et Øjeblik ved den tyske Presse, der var den danske overlegen i Tal, men ingenlunde i Dygtighed. Størst Udbredelse havde vel nok den tidligere dansksindede „Flensburger Zeitung“, der efter sit Sindelagsskifte antog Navnet „Flensburger Nachrichten“. Den var en Tid lang slesvigholstenskarvet, men nærmede sig mere og mere til det prøjsiske Standpunkt, der repræsenteredes af „Flensburger Norddeutsche Zeitung“. I de øvrige fire nordslesvigske

JUNGGREEN.

Fotografi fra c. 1870.

Købstæder fandtes der nogle ret ubetydelige Smaablade, af hvilke karakteristisk nok „Sønderborg Avis“ og „Nordschleswigsk Tidende“ (senere „Folkebladet“) i Haderslev udgaves paa Dansk. Naar det i en tysk Korrespondance fra Midten af Halvfjerserne hedder, at den tyske Presse er „meget langt fra at kunne gælde for Pionerer for tysk Kultur“, turde denne Dom være gyldig saavel for den foregaaende som i det mindste delvis ogsaa for den følgende Tid.²⁾

Hver By og hvert Sogn havde sine selvskrevne Ledere, og i

nogle af Købstæderne virkede de danske Kommunalforeninger som en Slags Organisation, men en for hele Landet fælles Organisation havde man ikke udover Pressen. Skulde noget sættes i Værk, mødtes 20—30 af de mest ansete Mænd, i Reglen i Haderslev, der i hele denne første Tid maa betegnes som det egentlige Hovedkvarter. Ved Siden af Hiort-Lorenzen kan her som de vigtigste Førere nævnes Konsul Amorsen, hans gode Støtte i „Dannevirke“s første, meget vanskelige Tid, og Fysikus Madvig, Sprogmandens Broder, der efter at være bleven afskediget som Embedslæge vedblev at praktisere privat. Vælgermøder holdtes derimod saa godt som ikke; Krüger kom saaledes første Gang til Als i Februar 1870.

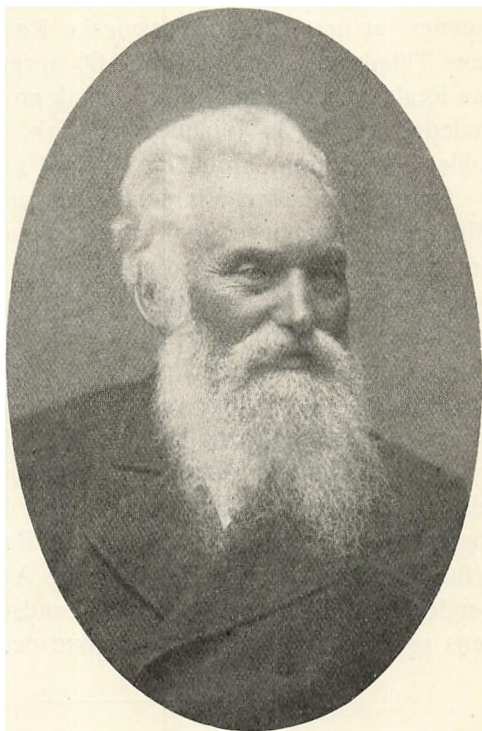
Savnet af en virkelig Centralledelse gjorde sig imidlertid stærkt gældende, og i Juni 1870 enedes 25 ansete Mænd paa et Møde i Aabenraa om at stifte en „Dansk Folke- og Valgforening“, hvis Formaal skulde være „Fuldbyrdelsen af Artikel V i Pragfreden“. Dette Maal vilde den søge opnaaet ved alle de lovlige Midler, der stod til dens Raadighed, og navnlig vilde den „virke hen til, at den nordslesvigske Befolknings sande Stemninger ved enhver Lejlighed faa et saa fyldigt Udtryk som muligt isærdeleshed ved forefaldende Rigsdags- og Landdagsvalg.“ Dens Love skulde skrives af de to Deputerede og Provinslanddagsmændene, men paa Grund af Krigen maatte Planen foreløbig opgives og blev ikke senere udført, omend den flere Gange atter dukkede op.¹⁾

Naturligvis maatte i disse Aar det Storpolitiske træde i Forgrunden, men heller ikke Omsorgen for Sprog og Nationalitet blev glemt. Højskolebevægelsen tog stærk Fart. Rødding Højskole var vel nok efter Krigen bleven flyttet til Askov, men Virksomheden blev alligevel fortsat i den gamle Højskolegaard. Cornelius Appel, der havde været Lærer ved Seminariet i Tønder, aabnede nemlig her i Maj 1865 en Pige-højskole, hvortil senere knyttedes en fri Børneskole samt fra Efteraaret 1869 en Karleskole.²⁾ I November 1868 oprettedes der en Højskole i Brøns, sønden for Ribe,³⁾ og i 1869 stiftedes

en Højskoleforening for Als og Sundeved; det var paa Tale, at hver Landsdel skulde have sin Skole, men man enedes om én fælles, der i December efter mange Bryderier med Landraaden aabnedes paa Sandbjerg, hvis Ejer, Grev Reventlow til Christianssæde, gæstfrit indrømmede den Lokale. Kreds-

dagen vedtog at yde^{den} en Understøttelse paa 400 Rdlr. aarlig, hvad der af Ahlmann motiveredes med, at da der i Nordslesvig ikke fandtes en eneste af Staten støttet højere Skole med helt eller delvis dansk

Undervisnings- sprog, maatte man antage, at Regeringen havde henvist sligt til Kommunerne. Skulde den mod Forventning nægte sin Tilladelse hertil, „vilde et saadant Afslag have sin Betydning til at klare ..... Omfanget af den Selv-

CORNELIUS APPEL
Fotografi fra Firserne.

styrelse, der er tiltænkt Kommunerne.“ Resultatet blev, som man kunde vente, et Afslag.¹⁾ I 1869 aabnedes ogsaa to Landbrugsskoler, den ene ledet af West i Vonsbæk ved Haderslevfjord, den anden af Tofte paa Aagaard i Oversø Sogn. Og i „Dannevirke“ opfordrede Junggreen til at stifte en hele Landet omfattende Højskoleforening; aldrig, mente han, havde der været en saadan Trang hertil som nu.²⁾

Som man ser udfoldedes der en livlig Virksomhed, og Besøget paa de forskellige Skoler samt paa de kongerigske Højskoler var ingenlunde helt ringe, omend, som en Indsender i „Dannevirke“ udtrykte det, mange Nordslesvigere havde „en forudfattet og bestemt Afsky for alt, hvad der smager af den saakaldte Grundtvigianisme.“¹⁾ Jævnside hermed maa det nævnes, at der i de nordslesvigske Købstæder med Regeringens Tilladelse i Aarene 1865—66 oprettedes en Række danske Realskoler og Pigeskoler, der fik en ikke ringe Betydning, saaledes af Pastor Johansen og Frk. Tauber i Haderslev, Juhler i Aabenraa, Holdt og Monrad i Flensborg.²⁾

Ogsaa paa anden Vis søgte man at værne om Sprog og Minder. „Dannevirke“ opfordrede til at oprette selskabelige Foreninger, hvor man ved Sang, Tale og Oplæsning skulde „oplyse de unge og vække de slumrende,“ og de af Gustav Johannsen udgivne Hefteskrifter „Fra den danske Bogverden“ fik en varm anbefaling i Pressen.³⁾ Forbindelsen med Kongeriget holdtes godt vedlige ved de talrige Udvandrede, og til Tider søgte Sønderjyderne selv nord for Grænsen for at hente nyt Mod til Kampen eller frit og uhindret at lægge deres Følelser for Dagen. I Sommeren 1868 foretoges saaledes en stærkt besøgt Udflugt til Aarhus og Randers, og ved Kronprins Frederiks Bryllup det følgende Aar bragte fremragende Sønderjyder Brudeparret deres Landsmænds Hyldest, medens sønderjyske Kvinder overrakte det en Gave.⁴⁾

V. DEN TYSKE STYRELSE

Alt imens de Danske førte deres energiske, dygtigt ledede Kamp, var Regeringen travlt sysselsat med at indordne Hertugdømmerne i den prøjsiske Stat, og intet tydede paa, at den havde isinde at lade Nordslesvig indtage en Særstilling, der kunde varsle om Artikel V's snarlige Gennemførelse. Alle rede kort efter Annektionspatentets Udstedelse foretog den et Par Skridt, der klart viste, at den betragtede Erobringen som

Carver J. Plætnér, Flensborg   Gustav Johannsen   Købmand Freudenreich, Flensborg   Dr. Gade, Sønderborg   Callsen-Possekjær
Junggreen   Gaardejer H. D. Kloppenborg, København   Hans Lassen, Lysabild   Reimers

NORDSLESVIGERNES DEPUTATION TIL KRONPRINS FREDERIKS BRYLLUP 1869

Samtidigt Fotograf af Hoffotograf J. Petersen

endelig: Embedsmændenes Edsaflæggelse og Militærudskrivningen.

Som berørt var de fleste danske Embedsmænd allerede forsvundne før Fredsslutningen. Tilbage var Forstembedsmændene, nogle Herredsfogeder, Advokater og Embedslæger samt adskillige Præster i Enklaverne, Haderslev Amt og paa Als. Derimod var i Modsætning til Mellemslesvig de nordslesvigske Lærere næsten overalt blevne siddende, ligesom Civilkommissærerne gennemgaaende havde beholdt de gamle Sognefogeder og andre mindre Bestillingsmænd. I Januar—Februar 1867 krævedes det, at de skulde aflægge Troskabsed til Kongen af Prøjsen.¹⁾ Dette stred mod manges Samvittighed, og man fandt ogsaa en slig Fordring ubillig; inden kort Tid skulde Landet jo dog gives tilbage til Danmark. Omtrent 30 danske Præster indsendte derfor en Ansøgning om som hidtil at maatte nøjes med en almindelig Lydighedserklæring, og 44 Lærere i Tørninglen fremsendte et lignende Andragende.²⁾ Paa et Møde i Haderslev besluttedes det at sende en Deputation til Berlin for at bede om Art. V's snarlige Opfyldelse, samt om at Embeds- og Bestillingsmænd og de Værnepligtige maatte fritages for Edsaflæggelse. Deputationen, der bestod af 7 Mænd fra de forskellige Egne, og hvis Ordfører var Møller, Gammelgaard, fik Løfte om et skriftligt Svar, men dette formede sig som et meget unaadigt Afslag. „I Betragtning af den Selvovervurdering, hvormed Undertegnede . . . havde givet deres Dom og deres Raad ligeoverfor Hs. Majestæt Udtryk, uden at man havde bedt dem derom,“ fandt Kongen det ikke for godt at give nogen Erklæring.³⁾ Ogsaa de andre Ansøgninger mødtes med Afslag, og der maatte nu træffes et afgørende Valg.

En fuldstændig Statistik lader sig næppe opstille paa Grundlag af Avisefterretninger, der jo er det for Danske eneste tilgængelige Materiale, men de Tal, der kan gives, er i og for sig talende nok. Alt i alt nægtede 27 af de gamle Præster at aflægge Eden, hvorfor de noget senere fik deres Afsked uden Pension; Antallet af edsnægtende Lærere synes

at have været omtrent 50. I Fordelingen af disse Edsnægtelser viser der sig en karakteristisk Forskel mellem Øst- og Vestkysten, idet det langt overvejende Flertal hørte hjemme i Tørninglen og Enklaverne. I Aabenraa Amt, Sundeved og paa Als nægtede saaledes kun 2 Præster og 6 Lærere at sværge, og medens kun ganske faa af de lokale Bestillingsmænd, Sognefogeder og Sandemænd, i Aabenraa Amt protesterede mod Edsaflæggelsen, var dette derimod i Haderslev Østeramt Tilfældet med 12, i Vesteramtet endog med 33 af 42.¹⁾ For Præsternes Vedkommende er Forklaringen dog den meget simple, at det væsentlig kun var i disse Egne, at de havde faaet Lov til at beholde deres Embeder. Medens der saaledes i Aabenraa Amt kun fandtes 2, der var ansatte før 1864, stammede af Tørninglens 22 Præster de 18 fra den danske Tid, og paa 3 nær nægtede de alle Eden.²⁾

For Lærernes og de andres Vedkommende laa Aarsagen ulige dybere, maa søges i selve Folkekarakteren, der herovre er trodsigere, mere stejl, i Modsætning til f. Eks. Alsingernes mere fornuftsmæssige Tagen paa Tingene. Befolkningen vesterude fandt det usømmeligt og stridende mod Samvittigheden at aflægge Ed til den ny Hersker og var ivrig for at bevæge Lærerne til Edsnægtelse. Flere Steder gik man endog saavidt, at man sikrede dem Pension i Tilfælde af Afsked. Og modsat saa man med alt andet end milde Øjne paa dem, der bøjede sig. I et Brev til „Dagbladet“ fra Tørninglen siges der, at de faa Lærere, der har aflagt Eden, gaar omkring som Skumpelskud, hvem ingen vil tale med, og endnu nogle Aar senere bruges om et Par Lærere den Karakteristik: „Egentlig danske Mænd endskønt de nok begge har aflagt Eden.“³⁾ Bagved Modstanden laa vistnok den unægtelig noget naive Tankegang, at en Masseedsnægtelse vilde sætte Myndighederne slemt i Knibe og vilde hjælpe med til at fremskynde Afstemningen.⁴⁾ I Virkeligheden ønskede man fra tysk Side intet hellere, end at saa mange som mulig skulde forsvinde, og man maa give den gamle Alsinger, Biskop Hansen, Ret, naar han i sine Overvejelser for og imod Edsaflæggelsen kom-

mer til det Resultat, at „er der nogen, der af Embedsmændenes Bortgang har Fordel, saa er det Fjenden, der derved i Rege-len erholder Lejlighed til at anbringe en Mand, der bedre vir-ker i hans Aand.“¹⁾ Selv holdt han da ogsaa ud. Trods de Miskendelser, han var udsat for saavel fra kongerigsk som fra nordslesvigsk Side, blev han paa sin Post som Sognepræst i Igen, og han bevægede de øvrige alsisk-fødte, dansksindede Præster til at blive, lige-som det utvivlsomt skyldes hans Eksempel, at der fo-rekom saa yderlig faa Eds-nægtelser paa Als. Ogsaa i det øvrige Nordslesvig fandtes der endnu en halv Snes danske Præster, af hvilke imidlertid de fleste nedlagde deres Embede, da det i 1870 krævedes, at de i Kirkebønnen skulde bede for de tyske Vaabens Sejr.²⁾ Langt større Betyd-ning havde det dog, at Flertallet af Lærerne trods alt blev siddende, hvad en-ten Grunden nu skyldtes Frygten for det daglige Brød eller var af mere

BISKOP JØRGEN HANSEN
 Fotografi fra 1860'erne.

ideel Natur, som naar en Lærer i Røddingegnen ud fra samme Tankegang som Biskop Hansen erklærede: „Jeg har som ind-født Slesviger altid følt det som min Pligt at blive paa min Post.“ I Modsætning til Præsterne var det overvejende Flertal af Lærerne Slesvigere, de stod Befolkningen nær, og Efter-tiden skylder disse Mænd Tak for deres Medvirksomhed til, at det første Slægtled, der voksede op under Fremmedherre-dømmet, gennemgaaende fik en dansksindet Undervisning.³⁾

Embedsmændenes Edsaflæggelse havde vakt meget Røre,

men ulige dybere skar dog det prøjsiske Militærvæsens Indførelse.¹⁾

I Lighed med andre Fredstraktater havde ogsaa Freden i Wien i sin Artikel 19 indeholdt en Bestemmelse, der tillod Indbyggerne i de følgende 6 Aar uhindret at flytte til Danmark, hvorved de beholdt deres Stilling som danske Undersaatter. De kunde i saa Tilfælde bevare deres faste Ejendomme paa slesvigsk Grund og maatte hverken forulempes paa Gods eller Person. Artiklen fastslog sluttelig, at alle, der ved Afstaaelsen havde Indfødsret, bevarede denne saavel i Kongeriget som i Hertugdømmerne.²⁾ I de første Par Aar havde kun faa benyttet sig af denne Ret til at vælge dansk Undersaatsforhold (optere), og Pragfreden ændrede intet heri. Naar Tilbagegivelsen til Danmark afgang af en Afstemning, fulgte det af sig selv, at man ikke vilde svække sin Styrke ved at udvandre. Snart skulde dog Artikel 19 faa en overordentlig Betydning. I Aarene fra 1864 til 1866 havde Militærpligten hvilet i Hertugdømmerne. Nu udstedtes der imidlertid en Anordning, der nedsatte Værnepligtsalderen fra 22 til 20 Aar, indførte den prøjsiske treaarige Værnepligt og bebudede, at det i Aarene 1842—45 fødte Mandskab skulde indkaldes til Tjeneste.³⁾ Dette havde tilfølge, at de Unge saagodtsom alle opterede for Danmark; heller ikke i Sydslesvig var man synderlig begejstret over at skulle være prøjsisk Soldat og udvandre derfor i store Skarer til Amerika, endsige da heroppe, hvor man jo havde § 5. Ved Sessionerne mødte derfor overmaade faa; i Haderslev Vesteramt, der 1860 talte godt 20,000 Indbyggere, udskreves saaledes kun 18 Mand af alle Aargange. Angaaende Behandlingen af Optanterne var det bekendtgjort 16. November 1866, at Udslettelse af Lægdsrullen kun vilde finde Sted, naar de godtgjorde, at de havde taget „vedvarende“ Ophold i Danmark, hvorimod de vilde blive betragtede som Værnepligtige, hvis de atter tog Ophold i Slesvig.⁴⁾

I Slutningen af Marts og Begyndelsen af April 1867 fik det ældre Mandskab, der siden 1852 havde tjent i den danske

Hær, Ordre til at møde til Kontrollforsamling for at aflægge Faneed til Kongen af Prøjsen. De gamle Soldater, der saagodtsom alle havde været med i 1864, indfandt sig mandsstærke nok, men hele Nordslesvig over var det kun en Tiendedel til en Tyvendedel, der vilde sværge den nye Herre Troskab; „de havde aflagt Ed til Kongen af Danmark og den danske Fane, og denne Ed stod endnu ved Magt.“ I Begyndelsen lod man dem gaa rolig hjem, men snart tog man haardere fat. Der mødte Soldater med skarpladte Geværer paa Samlingspladserne, og de, der nægtede Eden, truedes med Fæstningsarbejde eller førtes sydpaa. Alligevel holdt mange haardnakket ud og faldt først til Føje i Rendsborg eller Neumünster, hvor de straffedes med 6—7 Ugers Militærøvelser. Allerede efter de første Kontrollforsamlinger havde adskillige ladet sig overskrive til Danmark, og da Myndighedernes Adfærd rygtedes, og de, der tidligere havde nægtet at sværge, indkaldtes til en ny Kontrollforsamling, udartede det til en ligefrem Flugt. „Ingen tænker længere paa Ejendom eller Gods, Kone eller Børn, men kun paa at frelse Livet“ hedder det i en Korrespondance fra Haderslev, og fra Frederits meldtes, at hvert sydfra kommende Tog var fuldt af flygtende Sønderjyder, næsten alle ældre Mænd og for en stor Del Familiefædre i smaa Kaar.¹⁾ Thi medens Udvandringen i Efteraaret 1866 havde bestaaet af unge Mennesker, gik det jo nu gennemgaaende ud over Folk, der var ude over den første Ungdom og havde faaet Fod under eget Bord. For tilfulde at forstaa den Panik, der greb Befolkningen, maa man erindre, at det luksemborgske Spørgsmaal netop nu syntes at skulle hidføre en Krig mellem Frankrig og Tyskland, og fremfor alt vilde man naturligvis undgaa at komme til at kæmpe med paa den gale Side.

Et Par Tal viser tilstrækkelig, i hvilket Omfang de Værnepligtige havde forladt Landet. Til den anden Kontrollforsamling i Haderslev mødte der af omtrent 1200 kun 3—400, og ved Sommersessionen i Aabenraa indfandt der sig kun en Sjettedel af Rekrutterne.²⁾ Hvor mange der i det hele udvan-

drede, lader sig ikke afgøre; i Aviserne ansloges det til 5—8000.¹⁾

Tilstanden i Nordslesvig var i Foraaret og Sommeren 1867 i høj Grad uhyggelig. Ikke blot Bladene beretter, at „Nøden er ubegribelig stor, og man hører ikke andet end Jammer og Elendighed,“ ogsaa i Privatbreve klages der over de fortvivlede Forhold, og baade Danske og Tyske led stærkt under Mangelen paa Tjenestefolk. I Kongeriget søgte man at hindre den værste Nød ved en Pengeindsamling, der indbragte godt 200,000 Kroner, og Rigsdagen vedtog en Adresse til Kongen, hvori den udtalte sin Medfølelse med Slesvigerne.²⁾

I den nordtyske Rigsdag havde Ahlmann gentagne Gange Ordet i denne Sag,³⁾ men Regeringen var saa langt fra at ville mildne hele denne pinlige Overgangstilstand, at den tværtimod udstedte stadig skarpere Instrukser om Behandlingen af Optanterne. Ved en Anordning fra Overpræsidenten af 12. April 1867 ændredes den tidligere Bestemmelse om de Værnepligtige, der enten ikke var udvandrede til Danmark eller efter kort Tids Forløb var vendt tilbage, til, at de uden Undtagelse skulde udvises, selvom de vilde lade sig løse fra deres danske Undersaatsforhold, og en ny Anordning af 12. Maj fastslog i Tilslutning hertil, at Værnepligtige, der opterede, øjeblikkelig skulde udvises, ligesom Familiefædrenes Option skulde omfatte hele Familien⁴⁾. En kort Tid syntes man endog at ville give denne sidste Bestemmelse en skæbnesvanger Udvidelse. I det mindste meddeltes det fra alle Sider ved Midten af Juni, at nu havde ogsaa de Udvandrede Familier faaet Befaling til at forlade Landet, og i flere Tilfælde vides det, at tjenstivrige Herredsfogeder alt havde udsendt Udvisningsbrevene, da der kom Kontraordre.⁵⁾ Efter direkte Befaling fra Berlin standsede ogsaa kort efter Udvisningerne af tilbagevendende danske Undersaatter, der havde tilhørt Reserven eller Landeværnet, ligesom hen paa Efteraaret Anordningen af 12. April hævedes (ved Frdng. af 17. Oktbr.), saaledes at der aabnedes de tilbagevendende let Adgang til Renaturalisation, hvorefter adskillige atter lod sig genoptage i

det prøjsiske Undersaatsforhold.¹⁾ Overfor de unge Værnepligtige opretholdt man derimod stadig de ældre Bestemmelser i al deres Strænghed. Selv ganske kortvarige Ophold straffedes med Udvisning og Mulfter i Gentaagelsestilfælde, medmindre Vedkommende havde faaet særlig Tilladelse af Øvrigheden. Med Rette fandt man, at denne Fremgangsmaade var i Strid med det i Fredstraktaten givne Løfte, og i Efteraaret 1868 indsendtes efter Opfordring fra ansete Mænd fra Aabenraa og Omegn en med 13—14,000 Underskrifter forsynet Adresse til Provinslanddagen. Man anmodede denne om hos Regeringen i Berlin at udvirke, at Optanterne „under et eventuelt Ophold i Slesvig maa blive behandlede ligesom andre danske Undersaatter, og at det navnlig maa blive paalagt Embedsmændene ikke at lægge Hindringer i Vejen for saadanne Personers Ophold her i Landet, saalænge de ikke forse sig mod Landets Love.“²⁾ Under Forhandlingerne, der endte med, at Forslaget blev forkastet, erklærede den danske Landdagsmand Callsen-Possekjær, at Myndighedernes Adfærd ikke havde „sin Lige i hele den civiliserede Verden.“ Den kgl. Kommissarius, Overpræsident Scheel-Plessen, hvem man — med Rette eller Urette — gav Skylden for Forfølgelserne, var derimod af anden Mening. Han hævdede, at de Tilbagevendende behandlede med „den største Mildhed og Skaansel,“ og at Autoriteterne kun var bemyndigede til at skride ind, naar Hensynet til „Almenvellet, til Orden og Ro“ fordrede det. De behandlede som Udlændinge, men det var Regeringens Pligt „i visse Tilfælde endog en hellig Pligt“ at holde et vaagent Øje med Udlændinges Færd og sørge for, at de ej gav Anledning til „berettiget Utilfredshed.“ Dette spillede her en stor Rolle, thi de Slesvigere, der havde aftjent deres Værnepligt i Prøjsen, kunde have Grund til Misnøje, naar de Udvandrede rolig fik Lov til at drive deres Forretning. Der var truffet den Bestemmelse, at Familierne ikke maatte forulempes, og de Hjempermitterede, der havde egen Husstand, skulde kun udvises, „naar der foreligger særlige Grunde.“ De, der var i den værnepligtige Alder, behøvede

særlig Tilladelse for at komme tilbage; denne gaves kun paa Tid, men blev „i utallige Tilfælde“ fornyet og nægtedes kun, „naar der forelaa specielle Grunde.“ Landdagsmand P. Skau takkede for Ordren til at fare frem med Mildhed og Skaansel, men gjorde opmærksom paa, at det var nødvendigt at sætte en Grænse for Gendarmernes Vilkaarlighed, da saare meget afhang af den.¹⁾

Imidlertid var det hele Forhold blevet drøftet mellem den danske og den prøjsiske Regering, og det var lykkedes at faa denne til paa de fleste Punkter at anerkende Optanternes Ret. Ved Kundgørelser fra Landraaderne af 2. Maj 1869 meddeltes det, at de til Danmark udvandrede Værnepligtige ikke mere behøvede at indhente nogen Tilladelse til at komme tilbage, samt at det ikke vilde blive de før 1. Marts 1869 Ud-vandrede forment at opholde sig i Hertugdømmet, „saalænge de ikke dernæst ved deres Opførsel give Autoriteterne Anledning til at tilbagetage denne Begunstigelse.“ De Værnepligtige, der først efter 1. Marts havde erklæret at ville udvandre, nægtedes der derimod Ret til at tage varigt Ophold, og selv kortvarige Besøg vilde kun blive tilladte „i de mest paatrængende Tilfælde.“ I de trykte Cirkulærer, hvormed det danske Udenrigsministerium bragte Resultatet af Forhandlingerne til Optanternes Kundskab, var Retten til varigt Ophold ene betinget af, „at de holdt sig Landets Love efterrettelige,“ men bortset fra denne Modsætning var de tidligere Udvandrede Stilling i Realiteten bleven sikret.²⁾ Derimod er det ikke let at forstaa, med hvilken Ret man havde sat den ganske vilkaarlige Tidsgrænse 1. Marts, da Optionsretten jo efter Fredstraktaten bestod indtil 6 Aar efter Ratifikationen (16. Novbr. 1870). Og disse Optanters Retsstilling forværredes yderligere ved en mellem de to Regeringer d. 3. og 20. Decbr. 1869 sluttet Konvention, efter hvilken Værnepligtige, der først opterede efter at have faaet deres Indkaldelsesordre, skulde gøre Tjeneste „til den næste almindelige Hjemforlovelsestermin.“ Fra sønderjydske Side dadledes dette Skridt stærkt som en uti-

dig Imødekommenhed, men ingen anede, at det snart skulde faa skæbnesvanger Betydning.¹⁾

Udviklingen af Sønderjyllands Kommunalvæsen, Forvaltning og Retspleje havde været i høj Grad konservativ; aarhundredgamle Sædvaner og Love stod endnu ved Magt, og i de enkelte Dele af Landet var Forholdene overmaade forskellige. Det var en sand Guldgrube for Retshistorikerne, en saare indviklet Tingenes Orden for almindelige Dødelige. Noget af det første, den prøjsiske Regering foretog, var da ogsaa radikalt at omstøbe denne Mangfoldighed i ensartet Form og bringe Tilstandene i nogenlunde Overensstemmelse med det øvrige Monarkis.

Allerede i Sommeren 1867 var Retsvæsenet blevet omordnet. Det udskiltes fra Forvaltningen, og der oprettedes nye Domstole: Amtsretter (Underretter) og Kredsretter. Fra disse sidste — for Nordslesvigs Vedkommende fra den flensborgske — kunde der appelleres til den for begge Hertugdømmer fælles Appellationsret i Kiel og til Overtribunalet i Berlin. Samtidig fik Befolkningen som Meddomsmænd og Nævninge Indflydelse paa Retsplejen. Ved Lov af 27. Jan. 1877 blev Instansfølgen for Hertugdømmet: Amtsretterne, Landretten i Flensborg, Overlandretten i Kiel og Rigsretten i Leipzig.²⁾

Ved en Række Forordninger af 22. September 1867, der traadte i Kraft det følgende Foraar, ændredes Administrationen.³⁾ I Spidsen for Amterne eller Kredsene, som de nu kaldtes, stilledes en af Kongen udnævnt Landraad, hvis Mynlighedsomraade blev noget større end Amtmandens. Den gamle Herredsinddeling ophævedes, idet flere Herreder sammenlagdes til et „Distrikt“ („Herredsfogderi“) ledet af „Distriktsemdsmanden“, som vedblivende kaldtes Herredsfoged; han var i første Række Politimester. Medens hidtil kun Haderslev Amt havde haft et Amtsraad, fik nu alle Kredse til en vis Grad Selvstyre, der udøvedes gennem Kredsdagene; deres Virksomhed svarer i det hele til de danske Amtsraad, men modsat disse omfatter de baade By og Land. De sam-

mensattes af enkelte store Grundejere, hvis Antal dog ikke maatte overstige en Tredjedel af samtlige Medlemmer, af Repræsentanter for Byerne, valgte af disses Kommunalbestyrelser, samt af Repræsentanter for Landkommunerne, valgte ved indirekte Valg af samtlige Grundejere og større Fæstere. Kredsen deltes atter i en Række Kommuner, hver bestaaende af et Bylag og ledede af en selvvalgt, lønnet Byforstander (Kommuneforstander). Den gamle Sogneinddeling mistede saaledes al kommunal Betydning, hvorimod de Herredsraad, der fandtes i nogle Dele af Landet, vedblev at bestaa, men førte en næsten døende Tilværelse.

Først i 1869 fik Købstæderne en ny Kommunalordning.¹⁾ De styres af Magistraten, der er sammensat af en eller flere Borgmestre og et forskelligt Antal Raadmænd, samt af Byraadet. Begge valgtes af Borgerne, men Valgretten var ret indskrænket; man skulde blandt andet enten være Husejer, drive en Forretning eller have en aarlig Indtægt, hvis mindste Størrelse skulde falde mellem 200 og 500 Thlr.*), Fastsættelsen af denne Census var overladt til hver enkelt By.

Hvad den øverste Styrelse angik, forenedes Hertugdømmerne til en Provins, „Slesvigholsten“, i Spidsen for hvilken stilledes en Overpræsident, der repræsenterede Statsregeringen, medens en Regeringspræsident ledede den egentlige Administration. Foreløbig havde Slesvig og Holsten udgjort hver sit Regeringsdistrikt, og man ønskede i Berlin at bevare denne Deling, der svarede til Forholdene i de øvrige Provinser. Landdagen satte sig imidlertid herimod, og Resultatet blev derfor, at der (Juni 1868) kun oprettedes et Regeringsdistrikt („Slesvig“), der altsaa faldt sammen med Provinsen.²⁾

Medens Overpræsidenten indtil 1879 boede i Kiel, blev Slesvig af politiske Grunde straks Sæde for „Regeringen“. „Den derværende Befolkning,“ erklærede Ministeren, „sætter nemlig overordentlig stor Pris paa, at den under sin Kamp med den danske Nationalitet kan støtte sig til en stor Statsmyndighed, af hvilken den kan modtage sine Impulser og sin

*) 1 Thlr. = 3 Mk = 2 Kr. 65 Ø.

Ledelse.“ Selv vilde han endogsaa helst have den lagt længere mod Nord.¹⁾

Ogsaa Provinsen fik sin Repræsentation, Provslanddagen, der dels som en Slags raadgivende Forsamling drøftede de Lovforslag, Centralregeringen forelagde den, dels havde besluttende Myndighed over en begrænset Række Fællesanliggender som Brandvæsen o. l.²⁾

Det behøver næppe at siges, at et saa konservativt Folket færd som Slesvigerne saa med yderst blandede Følelser paa denne Mængde Love, der vendte op og ned paa god, gammel hævdvunden Skik. Det var som talt ud af Befolkningens Hjerter, naar Hans Lassen i Provslanddagen bad om, at Nord-slesvig maatte blive forskaanet for flere „nye Indretninger.“³⁾ Den bedste Modtagelse fik vel Nyordningen af Retsplejen, der ogsaa ubetinget betegner et Fremskridt. Men hvad man end vil mene om de nye Landkommunallove, de var ikke som de nugældende tilskaarne efter en nationalpolitisk Læst. Anderledes derimod i Købstæderne.

De daværende Kommunalbestyrelser var alle blevne indsatte under Krigen. De var selvfølgelig udpræget tysksindede og gjorde fuldtud Brug af den Indflydelse, Loven havde givet dem paa Fastsættelsen af Valgretsgrænsen. I Haderslev sattes den saaledes til 350 Thlr., hvorved over Trefjerdedel af Skatteyderne mistede deres Valgret. Paa en Klage til Bykollegiet svarede dette, at man kun kunde give saadanne Folk Valgret, „der vilde lade sig lede ved en besindig og fordomsfri Overvejelse af Byens velforstaaede Interesser“, og Borgmesteren advarede stærkt mod at føre Politik ind i kommunale Sager. Ligesaa lidt frugtede en Henvendelse fra den nyoprettede danske Kommunalforening til Regeringen: Man maatte anse Ordningen „for stemmende med Forholdene i Haderslev, saaledes som de endnu for Øjeblikket stiller sig.“ Da tilmed omtrent en Sjettedel af Vælgerne var Embeds- og Bestillingsmænd, besluttede de Danske ikke at deltage i Valgene.⁴⁾

Ogsaa i Sønderborg herskede der stor Misfornøjelse. Her havde de Danske bedre Udsigter, og da det hed sig, at nogle

Tyskere søgte at afholde Folk fra at stemme, erklærede 17 navngivne Bønder i „Dybbølposten“, at de ikke kunde have noget at gøre med de Borgere, der paa den Maade gik i Tyskernes Ledebaand, og overlod til dem selv „at vælge mellem vor og Tyskernes Søgning.“¹⁾ I det hele sejrede Tyskerne ved alle Byraadsvalg undtagen i Nordborg og i Flensborg. Her havde man nemlig beholdt den gamle historiske Inddeling af Byen i to Valgdistrikter, „Norden“ og „Syden“, og i det førstnævnte var Danskerne de overlegne.

I Kredsdagene havde de Danske Flertallet i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, og hvad Byforstanderne angik, var det givet, at de allesteder maatte blive danske. For at undgaa dette prøvede Landraad Kier i Haderslev trods Kredsragens Modstand en Tid lang at bevare de gamle edsvorne, delvis tysksindede Sognefogder, paa hvilke han mente bedre at kunne lide. Derimod lykkedes det ham at forhindre, at der blev krævet Troskabsed af de nyvalgte Byforstandere, hvad der paa Als havde givet Anledning til en Række meget hvasse Sammenstød. Gennemgaaende valgte man Byens mest ansete Bonde, omend der var Steder, hvor man af Magelighed ej gad have med Sagen at skaffe og tog en Hjemmetysker. Thi synderlig stor Interesse for det kommunale Styre havde man ikke. Ved et noget senere Valg af Kredsagsvalgmænd mødte der saaledes i et Distrikt kun to Vælgere.²⁾

Hvad Rets- og Forvaltningsproget angik, var Forholdene meget udviklede; i det hele og store svarede de dog til Tilstandene mellem 1840 og 52. Retssproget var blandet: Dansk i Civilsager, Tysk i Straffesager, hvad der gjorde Befolkningens Deltagelse i Retsplejen ret betydningsløs, da Udvalget af Nævninger derved blev meget indskrænket, og de fleste havde overmaade vanskeligt ved at følge Forhandlingerne.

Men medens Brugen af Dansk vistnok overholdtes strængt i Amtsretterne (Underretterne), var dette ikke Tilfældet med den flensborgske Kredsrets (Overrets) Civilkammer, hvor alle større Sager skulde behandles. Formanden her erklærede endog, at han ikke forstod Dansk. I Købstæderne var Rets-

sproget blandet, saaledes at enhver kunde vælge, hvilket Sprog han ønskede, og den samme Regel gjaldt for Forvaltningen fra Landraaderne og nedad samt for Post- og Toldvæsenet, der dog ikke altid tog det saa nøje. I Kredsdagene vedtoges det paa de første Møder, at Forretningssproget skulde være dansk, den officielle Protokol føres paa dette Sprog, og Referaterne offentliggøres i de danske Blade. Det lykkedes dog ikke helt at gennemføre disse Krav, om der end synes at have været nogen Forskel i de forskellige Amter. Derimod var Provinceslanddagen fordomsfri og højsindet nok til at indrømme de tre nordslesvigske Landdagsmænd Brugen af deres Modersmaal, ligesom alle Aktstykker og Forslag blev forelagt dem i dansk Oversættelse.¹⁾

Om nogen Forfølgelse af det danske Sprog udover den Tilsidesættelse, der var vist det i Købstæderne, var der i det hele og store ikke Tale, og ogsaa i national Henseende var det maalt med vore Dages Alen forbavsende, saa frit man kunde ytre sig. Et tysk Blad i Aabenraa udtalte da ogsaa, at hvad der i disse Aar var udrettet for Fortyskningen var „nichts, rein nichts“, den fanatiserede Befolkning fulgte stadig „Agitatorerne“, som maatte undertrykkes med hensynsløs Energi.²⁾ Saavidt gik man nu ikke, men forøvrigt var det Synd at sige, at Regeringen lod den danske Presse have frit Spil: Sagsanlæg og Beslaglæggelser var ingenlunde ukendte, samtidig med at Bladene dog stadig fik de officielle Kundgørelser. En Række kongerigske Aviser som „Fædrelandet“ og „Dagbladet“ var vedblivende forbudte, ligesom danske Skuespillere ikke fik Lov til at optræde.³⁾ Fremfor alt havde dog Behandlingen af de hjemvendte Optanter stemt Sindene lidet venlige overfor de nye Herrer. Hertil kom meget trykkende økonomiske Forhold, der ramte Danske saavel som Tyske, maa-ske endda mest de sidste. Paa Grund af Nordslesvigs usikre politiske Fremtid var det nemlig meget vanskeligt at faa Laan i faste Ejendomme, ikke engang en første Prioritet til Ejendommens halve Salgsværdi var det altid muligt at opdrive, hvad der ganske naturligt virkede hæmmende paa Handel og Van-

del. Fra dansk Side søgte man dog efter Ævne at raade Bod paa disse Forhold, der varede ved langt ned i Halvfjerdserne, idet der fra flere halvt offentlige Institutioner anbragtes meget betydelige Kapitaler som Prioritetslaan, og ogsaa de forskellige Hypothekbanker udstrakte deres Virksomhed til Nord-slesvig. Saaledes fik den i 1871 stiftede Landmandsbank en Filial i Kolding, efter at et Forsøg paa at faa den lagt syd for Grænsen var strandet.¹⁾ Noget senere søgte Befolkningen selv at hjælpe til. En flere Gange planlagt Kreditforening er vel først bleven til Virkelighed i vore Dage, men foruden en Række Sparekasser stiftedes der et Par danske Banker nemlig Folkebanken i Aabenraa (1872) og Haderslev Bank (1875). Derimod vilde Kiel og Hamborg ikke give Laan nord for Flensborg, og da man, efter hvad Tyskerne paastod, nødvendigvis maatte være „fuldblods Dansk“ for at faa Laan fra Kongeriget, forstaar man, at deres Stilling ingenlunde var behagelig.²⁾ Fra Regeringens Side gjordes der intet for at hjælpe dem, snarest det modsatte. Mange og store Ord var der faldne om Hertugdømmernes økonomiske Udplyndring i den danske Tid, og Udsigten til lavere Skatter var ikke det mindst brugte Lokkemiddel i den slesvigholstenske Agitation. Da det prøjsiske Skattevæsen indførtes i Foraaret 1867, viste det sig imidlertid, at man saa langt fra at slippe lettere kom til at betale mere, idet Skattebyrden steg med næsten 20 Pc. (fra 5 Kr. 28 til 6 Kr. 78 pr. Individ), hvortil kom forskellige nye indirekte Skatter, f. Eks. en ret betydelig Saltskat.³⁾ For mange af „Hjemmetyskerne“, hvis Tyskhed ikke hvilede paa altfor ophøjede Bevæggrunde, var dette et haardt Stød, og det var kun en daarlig Trøst, naar man forsikrede dem, at Skatterne vilde være blevne endnu højere i en selvstændig Stat. Gentagne Gange blev der da ogsaa af de slesvigholstenske Førere rettet meget skarpe Angreb mod den prøjsiske Regering. Haabet om, at den højtpriste prøjsiske Administration skulde vinde Hjærterne, var foreløbig slaaet fejl mod Syd, endsige da mod Nord.

ANDET AFSNIT

1870—1878

I. KRIGSAARET OG AABENRAAKONVENTIONEN

VED tre Valg og ligesaa mange Adresser og Deputationer havde Nordslesvigerne gjort det klart for Alverden, at de intet hellere ønskede end en Genforening med Danmark. Under Forfølgelserne mod de Værnepligtige i Foraaret 1867 havde de opgivet al Tro til, at Prøjsen godvillig vilde opfylde Art. V. „Med Guds Hjælp vil Krigen, vor eneste Redning, ikke udeblive,“ „endog de brave Dyblere, der nu nylig have faaet deres afbrændte Gaarde genoprejste, ønske Krigens Udbrud som det eneste Middel til Frelse,“ hedder det i samtidige Privatbreve. Underhandlingerne mellem de to Regeringer vakte vel for en Stund Haabet om en snarlig og fredelig Løsning, men hurtigt svandt ogsaa dette, og man satte atter al sin Lid til det ventede Opgør mellem Prøjsen og Frankrig. Den Iver, Regeringen udfoldede for at bringe Lovgivningen i Overensstemmelse med den almindelige prøjsiske, varslede saavist heller ikke godt. Menigmand havde længe haft den Tro, at 1870 vilde blive „Frelsens Aar“: „Det bliver nok ikke godt, før vi naar 70, er her næsten bleven til et Ordsprog,“ skriver „Dannevirke“ i sin Nytaarsartikel, der skildrer Tilstanden som „knugende og centnertung“. Efter at Rigsdagsudvalget med 8 mod 5 Stemmer d. 17. Maj 1870 havde nægtet at behandle den tidligere indgivne 27,000 Mands-Petition (S. 51), erklærede Krüger, at nu havde han ingen anden Udvej end at ty til Frankrig, Art. V's Ophavsmand. Og hvis det ikke vilde eller kunde hjælpe, maatte man anmode det om at løse Prøjsen fra sit Løfte²). Det vides, at han ogsaa senere nærrede

lignende Planer, men heldigvis kom disse dog ikke til Udførelse. Derimod ønskedes det almindeligt, at Danmark formelt vilde afbryde de i Virkeligheden strandede Underhandlinger for saaledes at kunne staa ganske frit. Da Ministeriet Frijs i Maj afløstes af Holstein-Holsteinborg, udtalte „Dannevirke“ sikkert alles Mening, naar det haabede, at det nye Ministerium, „hvis Hovedopgave er Ordningen af det nordslesvigske Spørgsmaal, maa befries for hin Klods om Benet for at kunne betræde en hel ny Vej, efter at den tidligere tilstrækkelig har vist sig ikke at kunne føre til Maalet.“⁽¹⁾)

Og alt som Spændingen mellem de to Magter øgedes, steg Stemningen i Nordslesvig. Sit tydeligste Udtryk fik den vel nok som sædvanlig paa de Dyrskuer, der holdtes ved St. Hansdagstid. I Visby paa Vestkysten var Dannebrog saaledes hejst paa et af Teltene, men af Hensyn til Politiet havde man malet en stor sort Klat midt i Korset! Der holdtes her Taler for Christian IX „som den Konge, vi havde Ret til at haabe, atter maa blive vor,“ for „vort elskede Danmark,“ for Dannebrog („det rigtige uden Klatten“), for at „det skilte atter maa føje sig sammen“ osv. osv. Det hele gik forøvrig meget pænt til, og Referatet tilføjer da ogsaa: „De patrouillerende Gendarmer fandt ingen Lejlighed til at skride ind!“ De ovennævnte Taler kan saa nogenlunde betragtes som Gennemsnit, andetsteds gik man snarere videre, som naar man i Haderslev udbragte en Skaal for „Vore Brødre i Lejren ved Hald.“⁽²⁾)

Den 16. Juli indtraf Mobiliseringsordren, og navnlig oppe mod Nord ventede begge Parter, at de danske Tropper snarest vilde rykke over Grænsen. Som Følge heraf var Embedsmændene grumme medgørlige. I Haderslev enedes de danske Førere saaledes med Landraad Kier om, at de skulde sørge for Ordenens Opretholdelse, naar Garnisonen forlod Byen, og Kommunalforeningen udstedte da ogsaa gennem „Dannevirke“ et Opraab til alle „gode Borgere.“⁽³⁾) Ligeledes efter Aftale med Øvrigheden meddelte Bladet, at de Værnepligtige, der vilde benytte deres Ret til at optere, skulde afgive Erklæ-

ring herom, inden de modtog Indkaldelsesordre. Pludselig forbød imidlertid de højere Myndigheder at tage imod Udvandringserklæringer, sikkert fordi ogsaa de var overbeviste om, at Krigen med Danmark var uundgaaelig, men i de Par Dage, der hengik, inden Forbudet toges tilbage, udvandrede en Mængde af de Indkaldte, og i den følgende Tid flygtede hele Skarer til Danmark trods Strandvagter og skærpet Grænsetilsyn.¹⁾ En Tid lang levede man i Haabet og satte navnlig sin Lid til den franske Flaadeafdeling i Østersøen. „Vore Hjerter og Huse ere parate til at tage mod de danske og franske Venner,“ skriver en Korrespondent til „Dagbladet“.²⁾ Men alt imens var Tyskerne komne sig af deres Forskrækkelse. Den 23. Juli blev Krüger arresteret for en ufor-sigtig Ytring i et Ordskifte med Landraaden og ført til den lille Fæstning Lötzen tæt ved den russiske Grænse, hvor han sad fængslet et Fjerdingaar sammen med fire andre danske Mænd, Talerne fra Visby Dyrskuet.³⁾ Nordslesvig blev nu erklæret i Belejringstilstand, først Sønderborg Amt, et Par Dage efter ogsaa Flensborg, Aabenraa og Haderslev Amter. Som Følge heraf var Forfatningen sat ud af Kraft; alle danske Blade blev derfor standsede af Politiet, adskillige af Lederne fængsledes og talrige Husundersøgelser foretoges.⁴⁾ Tilstanden var yderst uhyggelig; „næsten hver eneste Hjemmetysker var Spion og Angiver,“ hedder det. Og samtidig viste allerede de første Nederlag klart nok, til hvilken Side Sejren vilde helde. Havde Haabet været stort, blev Sorgen og Skuffelsen desto smerteligere. Inden Sedandagen (2. Septbr.) bragte det afgørende Nederlag, var man dog vendt tilbage til noget roligere Forhold. Belejringstilstanden, der havde varet fra d. 1. til d. 10. August, hævedes undtagen for Sønderborgs Vedkommende, de Fanger, der ej var førte sydpaa, frigaves, og Bladene kunde atter begynde at udkomme, omend de kørttes i meget stramme Tøjler. Men da de danske Skoler vilde optage Undervisningen efter Sommerferien, blev de lukkede, og paa samme Maade gik det Højskolerne.⁵⁾

Efter det franske Kejserdømmes Fald var den tyske Presse

fuld af allehaande Rygter om, at der var aabnet Forhandlinger om Nordslesvigs Tilbagegivelse. Det paastodes, at Bismarck havde givet Rusland Løfte derom for at faa frie Hænder overfor Frankrig, og Bladene i Hertugdømmerne opløftede enstemmig Raabet: „Bort med Pragfredens Art. 5.“ Ja Kommunalbestyrelsen i Haderslev indsendte endogsaa en Adresse herom til Kongen, hvori de henviste til „den truende Sky.“¹⁾ Svaret blev dog en mild Afvisning, og i Tyskland raadede flere Blade til hellere straks at give Slip paa det genstridige Land: „Tyskheden har her siden 1864 snarere gjort Tilbageskridt end Fremskridt.“²⁾ Som Forholdene laa, var det selvfølgelig umuligt for de Danske at foretage det mindste Modskridt, men ved Landdagsvalget d. 16. Novbr. fik de Lejlighed til at bevise den anførte Sætnings Rigtighed. Medens der 1867 i de to nordligste Kredse var blevet valgt 367 danske og 66 tyske Valgmænd, blev Forholdet denne Gang 377 mod 64.³⁾

Ved det Rigsdagsvalg, der afholdtes d. 3. Marts 1871, samme Dag som Freden bekendtgjordes, var man paa det rene med, at det absolutte Stemmetal maatte synke paa Grund af Optanterne. Men ogsaa de tyske Stemmer gik meget ned, og forholdsvis var Stillingen mellem de to Partier ganske som i 1867; dog var Tyskheden baade i den danske Del af Flensborg Amt og i Aabenraa Amt steget med 3 Pc.⁴⁾

Paa Ahlmanns Opfordring havde Vælgerne i 2. Kreds stemt paa Krüger, og ogsaa de andre Kredse fulgte dette Eksempel, der fandt Bifald i Pressen: Det kom ikke an paa en eller to Rigsdagsmænd, men paa Mængden af Stemmer; det hele fik derved ogsaa mere Karakter af en Afstemning, thi „den der stemmer paa Krüger, han stemmer paa Danmark.“ Alt i alt fik han fra hele Hertugdømmet 21,563 Stemmer mod 21,193 tyske.⁵⁾

Der var hidtil intet blevet foretaget mod de Værnepligtige, der i 1870 med eller uden Optionserklæring var flygtede til Danmark, men d. 18. April 1871 udstedtes der en Bekendtgørelse fra de militære Myndigheder, at de senest d. 15. Maj

skulde give Møde i Aabenraa, da de ellers vilde blive straffede som Desertører.¹⁾ Der mødte omtrent 200, som foruden en mindre Fængselsstraf fik et Par Maaneders Eftertjeneste. De allerfleste udeblev imidlertid, da det hurtig rygtedes, at der var indledt Forhandlinger mellem København og Berlin, og da Provinslanddagsmændene henvendte sig til Krigsministeren for at anmode om, at Terminen maatte blive forlænget, fik de den Besked, at Sagen skulde blive nærmere undersøgt.²⁾ Distriktskommandoens Trusel kom da heller ikke til Udførelse, men Forholdene var forøvrigt meget forvirrede, da adskillige slet ikke var bleven strøgne af de prøjsiske Lægdsruller, hvorfor mange baade fik Ordre til at møde i Aabenraa og paa de danske Sessioner.

Samtidig blev de i Tiden før 1870 udvandrede, men atter hjemvendte Optanters Stilling meget vanskelig. Den mellem de to Lande bestaaende Konvention om gensidig Erstatning af Fattigunderstøttelse blev hævet d. 1. Juli i Anledning af en ny Lov om Forsørgelsespligt, og for at Optanterne kunde have en Forsørgelseskommune at falde tilbage paa, bemyndigede det danske Indenrigsministerium ved Cirkulære af 11. Juli 1871 Amtmændene til at udfærdige ekstraordinære Hjemstedsbeviser til Slesvigere, udvandrede i Henhold til Wienerfredens Art. 19.³⁾ Ret forstaaelig benyttede man sig heraf fra prøjsisk Side, og ved Cirkulære af 27. Juli befalede Regeringen i Slesvig de underordnede Myndigheder kun at tilstede Optanter Bosættelsestilladelse, naar de var i Besiddelse af slige Hjemstedsbeviser.⁴⁾ Man antog i Begyndelsen, at der herved var gjort Ende paa den Undtagelsesstilling, i hvilken Optanterne fra Tiden mellem 1. Marts 1869 og Krigserklæringen havde levet (Jvfr. S. 64), og hilste derfor Bekendtgørelsen med Glæde.⁵⁾ Det viste sig imidlertid, at man havde taget fejl; flere af den sidste Slags Optanter blev udviste, enkelte endog fængslede af Herredsfogederne, naar de med deres Hjemstedsbevis i Haanden anmodede om Bosættelsestilladelse.⁶⁾ Og tilmed viste de danske Grænsekommuner en let forstaaelig Uvilje mod at give Slesvigerne Hjemstedsbevis;

i Ribe, der var særlig udsat, vedtog Byraadet endog enstemmig at nægte ethvert Andragende, og det kunde ventes, at man andetsteds vilde følge dette Eksempel.¹⁾ Herpaa blev der dog raadet Bod ved en provisorisk Lov af 25. Aug. 1871, der fastslog Optanternes Ret til at faa Hjemstedsbevis fra den Kommune, hvori de sidst havde opholdt sig, men sikrede Kommunerne økonomisk ved at lade Staten overtage de heraf flydende mulige Udgifter.²⁾ Samtidig udstedte den slesvigske Regering en ny Bekendtgørelse, der forlængede den meget korte Frist for Bevisernes Fremskaffelse indtil d. 1. Novbr., forbød alle Udvisninger inden den Tid, „saafremt en saadan ikke af andre Grunde anses for motiveret,“ og udstrakte disse Bestemmelser til alle, ligegyldig om de havde opteret før eller efter d. 1. Marts 1869.³⁾ Sagen syntes nu at være kommen i god Gænge, men det viste sig snart, at Landraaderne, støttende sig til Kræfter i Slesvig, der modarbejdede den særdeles humane Regeringspræsident v. Ende, ikke tog Hensyn til denne Bekendtgørelse og trods den udviste de efter den 1. Marts Udvandrede.⁴⁾ „Forvirringen i Udvandringsagen har nu naaet sit Højdepunkt,“ skrev „Dannevirke“, og den blev ikke ringere, da Underøvrighederne flere Steder ogsaa krævede Hjemstedsbeviser af Personer, der var fødte i Kongeriget, men havde opholdt sig i Slesvig, da Freden sluttedes. Forudsat, at disse ikke havde opteret, maatte de jo simpelthen betragtes som tyske Undersaatter.⁵⁾

Imidlertid var de to Regeringer blevne enige om at lade de siden Juni 1870 Udvandrede Stilling undersøge af en dansk-tysk Kommission, der i Novbr. 1871 traadte sammen i Aabenraa; Danmark var her repræsenteret af Stiftamtmand Dahlstrøm fra Aalborg og Oberst Fallesen, den senere Theaterchef, Prøjsen af Generalmajor v. Blumenthal og Landraad Krupka fra Flensborg, en dygtig, retsindig Embedsmand, der var vellidt baade af Danske og Tyske. De Udvandrede var blevne opfordrede til at indsende de fornødne Oplysninger om deres Forhold til det danske Udenrigsministerium, samtidig med at de udtrykkelig advaredes mod foreløbig at begive sig

til Slesvig.¹⁾ Da der imidlertid til Kommissionen indkom en Mængde andre Henvendelser, især fra de mellem 1. Marts 1869 og Krigen Udvandrede, bestemtes det, at den ogsaa skulde behandle disse. Efter et Par Maaneders Forløb afsluttede den sit Arbejde, der kom til at danne Grundlaget for den saakaldte Aabenraakonvention.²⁾ Efter denne, der først offentliggjordes i Efteraaret 1872 (henholdsvis 3. Oktbr. og 1. Novbr.), deltes de i Anledning af Mobiliseringen udvandrede Værnepligtige i tre store Grupper. Den ene af disse, Liste A. omfattende 213 Personer, anerkendtes som danske, den anden, Liste B. paa 316 Personer, som prøjsiske Undersaatter, idet de enten slet ikke eller først efter den 6-aarige Fristis Udløb havde afgivet Optionserklæring. De blev senere straffede, dog ikke for Desertation, men for at have undraget sig Kontrollforsamlingerne. Den tredje Liste (C) omfattede godt 500 Værnepligtige, der først havde opteret efter at være blevne indkaldte. Fra prøjsisk Side hævdede man, at disse Folk egentlig var strafskyldige, men foreslog dog, at de „af Mildhed og ifølge Allerhøjeste Naade“ anerkendtes som danske Undersaatter og fik Tilladelse til at opholde sig i Slesvig, hvilket godkendtes i Berlin. Den samme Tilladelse opnaede nu ogsaa de mellem 1. Marts 1869 og Mobiliseringen Udvandrede, saaledes at samtlige Optanter nu blev ens stillede.

Alle kunde nu efter forudgaaende Anmeldelse uhindret opholde sig i deres Hjemstavn, „forsaavidt og saalænge de ikke tager Del i agitatoriske Bestræbelser eller paa anden Maade falder til Besvær.“³⁾ Men som „danske Undersaatter“ havde de hverken politisk eller kommunal Stemmeret, hvorimod de endnu en Aarrække frit deltog i alle kirkelige Valg. Hvis nogen af dem ønskede at naturaliseres, skulde deres Andragende indsendes til Regeringen i Slesvig. „En simpel Erklæring om at ville opfylde en prøjsisk Undersaats Pligter“ var derimod ikke mere tilstrækkelig.⁴⁾ Ogsaa paa Optantbørnene havde Kommissionen sin Tanke henvendt; Forskellen mellem ældre dansk Lovgivning, der gjorde Indfødsretten

afhængig af Fødselsstedet, og prøjsisk Lov, efter hvilken Børnene fulgte Forældrenes Undersaatsforhold, vilde jo medføre, at alle efter Fredsslutningen fødte Børn af Optanter blev hjemløse, kom til at udgøre en ganske udenfor alle Stater staaende Klasse Mennesker. Det antydedes derfor, at der „eventuelt ad Lovgivningens Vej“ maatte gøres Ende paa dette Misforhold, men som bekendt skulde der gaa en Menneskealder, inden Spørgsmaalet løstes.¹⁾

Ved Aabenraaoverenskomsten var Optanternes Stilling bleven ordnet paa en for de danske Interesser tiltalende Maade, og dette anerkendtes ogsaa af Datiden, der roste de tyske Kommissærer for deres „hos prøjsiske Embedsmænd ikke almindelige Velvilje og Imødekommenhed.“²⁾ Ogsaa Behandlingen af Optanterne gav i den følgende Tid i det hele og store ikke megen Anledning til Klage, omend Undtagelser naturligvis kunde forekomme (Jfr. S. 86, 90).

II. FORTYSKNINGEN FREMMES

„En Köllerpolitik før Köller.“

Samtidig med Optantsagen havde ogsaa Skolens begyndende Fortyskning optaget Sindene. Med Undtagelse af Flensborg, hvor de danske Borgerskoler, der talte o. 500 Elever, var blevne sprængte i 1866, var Regeringen i det hele bleven staaende ved de under og umiddelbart efter Krigen foretagne Forandringer (se S. 5—6); snarest var den veget noget tilbage ved at tillade Oprettelsen af danske Realskoler i Tønder og Aabenraa (1865), Haderslev og Flensborg (1866).³⁾ Men var end Folkeskolen dansk, kunde de nye Tider naturligvis alligevel mærkes. Paa Grund af Edsnægtelsen var jo ikke faa Lærere blevne erstattede med nye, og Kirkevisitatoriet (Landraad og Provst)lukkede Øjnene for, at de mere villige paa egen Haand søgte at indsmugle Tysk i Skolen. Gennem Skoleforstanderne og „Skolegranderne“ havde Befolkningen imidlertid en vis Tilsynsret, og hvor den var vaagen, traadte

den skarpt op, saa meget mere som den havde Loven paa sin Side.¹⁾ Andetsteds var man mere ligegyldig. I Aastrup ved Haderslev underviste Degnen saaledes i den Grad efter eget Forgodtbefindende, at endog den tyske Præst undrende erklærede, at man skulde tro, man var midt i Tyskland. Og i Midtlandssogne som Ravsted lykkedes det Hjemmetyskerne efter Andragende at faa Skolen halvt fortysket.²⁾

I 1869 ophængtes Billeder af Kong Wilhelm i Skolerne, der fik Ordre til at anskaffe Vægkort over det nordtyske Forbund. Alt under selve Krigen var Skolebøgerne blevne grundig censurerede, og ved Cirkulære af 29. Januar 1870 forbød Kultusministeren Skolerne i Mellem- og Overklasserne at bruge de gamle, af danske Forfattere udarbejdede Lærebøger, „hvis Indhold ikke maatte svare til de nuværende Forhold.“ Forbudet ramte bl. a. samtlige ikke autoriserede Læsebøger, istedetfor hvilke indførtes en ny Læsebog, Juhls og Noiesens, der dog ingenlunde kunde beskyldes for Tyskeri, selv om Datiden ankede over, at Danmark var „glemt“ i den!³⁾

Det var da ogsaa først efter 1870, at man tog mere kraftig fat paa Skolens Fortyskning. Da et Blad i Aabenraa 1868 agiterede for Indførelsen af Tysk som Undervisningsfag, var det blevet imødegaaet af selve Embedsmandsorganet i Flensborg, men senere dukkede Kravene atter op i Pressen og fandt nu en mere gunstig Modtagelse.⁴⁾ I April 1871 nedsattes en Kommission, der skulde udarbejde en Instruks for Undervisningen i Tysk i Folkeskolen. Den nye Ordning motiveredes udelukkende med praktiske Grunde, „var uden al Sammenhæng med den paagældende Befolknings Nationalitet og Modersmaal,“ som det hævdedes i Kommissoriet, der bebudede, at der for Fremtiden kun vilde blive ansat Lærere, der kunde Tysk.⁵⁾ Man var dog opmærksom paa den truende Fare, og trods Regeringens beroligende Forsikring vakte Nyheden stort Røre. I „Dannevirke“ indrykkede Skoleinteressenter for Brændstrup en kraftig Protest, hvori det hed: „Det danske Sprog er vort Hjertesprog. Alle andre Sprog kan maaske for en og anden Enkeltmand have materielle Fordele til Følge,

men for hvilket som helst af saadanne Sprog kan Almueskolen i Brændstrup ikke være et Drivhus undtagen paa Livets Bekostning.“¹⁾ Tanken slog an, og i den følgende Tid vrimlede det med lignende Erklæringer i „Dannevirke“ og „Vestslesvigsk Tidende“ fra den danske Del af Tønder Amt og Haderslev Vesteramt; sidstnævnte Sted protesterede saaledes o. 2100 Skoleinteressenter. I de andre Amter optraadte de Kirkeældste eller Kredsdaysmændene som i Sønderborg Amt, men om nogen samlet Protest var der ikke Tale, og først efter Instruksens Fremkomst indsendte de to Landdags- og de tre Provinslanddagsmedlemmer et Andragende om, at alt maatte blive ved det gamle: Det var vanskeligt nok at give Børnene ordentlig Kendskab til Modersmaalet, og Undervisningen i et fremmed Sprog vilde gribe forstyrrende ind. Megen Sprogtvang var alt øvet, gik man nu videre, „fratager man os derved den sidste Garanti for det givne Løfte om Ukrænkelighed af vor Nationalitet.“ Resultatet af Ansøgningen, der endte med en Henviisning til det bekendte prøjsiske Ministerialreskript af 23. December 1823, hvori udtales, at „Religion og Sprog er en Nations højeste Helligdom,“ blev, som man kunde vente, et Afslag uden nærmere Motivering.²⁾

Efter Instruksen af 26. August 1871 skulde den tyske Undervisning begynde efter det andet Skoleaars Slutning med 6 ugentlige Timer, der kunde udvides til 8 à 10, naar Flertallet af Skoleinteressenterne ansøgte derom. Børnene skulde lære at læse Tysk samt mundtlig og skriftlig kunne udtrykke sig paa dette Sprog „om alle i det daglige Liv forekommende Genstande paa en forstaaelig Maade.“ Derfor skulde i øverste Klasse 2 Timer anvendes til Læsning, 2 til Undervisning i „Kundskab om Fædrelandet“, 1 til Skrivning og 1 til Hovedregning. Religionsundervisningen skulde gives paa Modersmaalet, og Indførelsen af Tysk som Undervisningssprog „sker nu som før kun efter vedkommende Skoleinteressenters udtrykkelige Ønske.“ Den hele Ordning, gentoges det atter, „tjener udelukkende til at tilfredsstille en uafviselig Trang hos den dansktalende Befolkning,“ for at den kan „tage Del

i hele Fædrelandets Samkvem, Handel og aandelige Liv. Denne Foranstaltning staar ikke i noget Sammenhæng med de paagældendes Nationalitet og Modersmaal, og den deri liggende Tvang indskrænker sig derfor ogsaa kun til, at det tyske Sprog i Folkeskolerne behandles som Undervisningsgenstand“.¹⁾

Den 1. November skulde de tyske Timer begynde. Havde Regeringen fra første Færd ventet, at det hele skulde gaa upaaagtet hen, var den i Mellemtiden bleven oplyst om sin Fejltagelse. Den var ganske klar over, at den vilde støde paa stærk Modstand. I Instruksen, der kan anføres som Prøve paa Tidens officielle Dansk, havde den da ogsaa paalagt vedkommende Skoleautoriteter „med Eftertryk (at) forebygge enhver Efterladdenhed og tillige bemøje sig for ved tilsvarende Oplysning at overvinde enhver Genstridighed imod hin Anordning, som muligvis endnu maatte finde sig i denne eller hin Kommune, og som kun kan bero enten paa Misforstaaelse eller ogsaa paa en kunstlig opægget Agitation.“ Og Modstanden udeblev ikke. Først i Sundeved, senere hele Nordslesvig over vægrede Forældrene sig ved at anskaffe de nye tyske Bøger, og Præsterne maatte derfor som Skoleinspektører gribe til allehaande Midler. Snart fik de Skoleforstanderne til at købe Bøgerne paa Sognets, snart paa Fattigkassens Regning, ligesom de søgte at faa Høkerne til at føre dem.²⁾ Vinteren igennem rasede da en stille Krig i mange af Nordslesvigs Skoler. Et Sted besluttede Skoleforstanderne, at de „paa enhver lovlig Maade vilde søge at forhindre, at disse Bøger kom i deres Børns Hænder.“³⁾ Et andet Sted (Kastrup ved Gram) havde Præsten henlagt 8 Læsebøger i Skolen med den Betsked, at de skulde købes. Forældrene sendte dem tilbage og lod ham vide, at hvis de syntes, deres Børn havde Brug for sligt, skulde de nok selv anskaffe dem, uden at han behøvede at agere Boghandler. Da Bøgerne atter kom tilbage, erklærede Skoleinteressenterne, „at de havde fundet det rigtigst at lade Bøgerne ligge i en afsides Krog i Skolen, men ikke til Brug for vore Børn.“⁴⁾ Helt til Børnene strakte Modstanden sig.

De, der ikke vilde lære Tysk, fik Bank, og da nogle Forældre af den Grund antog Privatlærere, befalede det dem under stigende Dagmulkter at sende Fyrene tilbage til Skolen igen.¹⁾ Hen paa Foraaret tog Autoriteterne kraftigere fat. Der blev anlagt Sag mod „Vestslesvigsk Tidende“ og „Dannevirke“ for en Artikel, hvori man udtalte Haabet om, at Befolkningen ikke godvillig vilde anskaffe Bøgerne. Mulkter anvendtes i rigeligt Maal, og Skoleforstanderne gjordes ansvarlige for Distriktets Modstand. De blev tvungne til at anskaffe Bøgerne og Anskuelsesbillederne, men overalt i Hvidding og Nørre Rangstrup Herreder maatte der foretages Udpantninger hos Forældrene for at faa Bøderne betalte.²⁾

Synderlig stor Nytte gjorde de 6 Timer forøvrigt ikke, bl. a. fordi de fleste af Lærerne var ude af Stand til at magte Undervisningen, selvom de flere Gange beordredes til tyske Feriekursus paa Tønder Seminarium eller hos tysktalende Kolleger Syd paa. For at fremme deres Sprogkundskaber greb man til et ganske ejendommeligt Middel. I Slutningen af 1872 kunde de danske Blade nemlig oplyse, at adskillige Steder havde Præsten efter højere Ordre sendt samtlige Sognets Lærere en Indbydelse til en Gang om Ugen at besøge ham for at faa Vejledning i Tysk; det var naturligvis en frivillig Sag, men han havde dog Ordre til at indberette, hvem der ikke modtog Indbydelsen!³⁾

Den 4. November 1873 genvalgtes Krüger og Ahlmann til Landdagen med tilsammen 386 Stemmer, d. v. s. flere end nogensinde tidligere, medens deres Modkandidater kun opnaede 54 Stemmer.⁴⁾ Ogsaa Rigsdagsvalget i den følgende Januar forløb i det hele og store heldigt. Selvfølgelig maatte det absolute Stemmetal synke paa Grund af Udvandringen, men procentvis var Forholdet for hele Nordslesvig dette, at der var afgivet 81 danske mod 19 tyske Stemmer, altsaa som i 1867. Ialt afgaves der i hele Slesvig 19,588 Stemmer for Regeringens Kandidat, 4447 for Augustenborgerne og 4995 for Socialdemokraternes (heraf 1216 i 2. Kreds), medens Krüger, der

atter var opstillet i alle tre Kredse, opnaaede 19,856 Stemmer, hvortil maa lægges Optanternes, hvis Tal af „Dannevirke“ opgives til godt 3000.¹⁾ Heraf faldt de c. 2500 paa 1. Kreds, hvad der fik Tallet paa Stemmeberettigede til at synke fra 21,4 til 18,7 %. Valgkampen havde forøvrigt været ret haard; i 1. Kreds stemte saaledes 79 % af Vælgerne eller 10 % flere end ved forrige Valg, og der var Valgdistrikter, hvor man mødte alle som én. I 4. Kreds var der opstillet ikke færre end 5 Kandidater, og baade her og i 2. Kreds kom Krüger paa Omvalg, i hvilket man dog efter Aftale ikke deltog.²⁾ Man var derfor vedblivende ved godt Mod, og Pressen udtalte sin Tilfredshed.

Det var Synd at sige, at Forholdet mellem Befolkningen og de Styrende hidtil havde været altfor venskabeligt; tværtimod havde det ikke skortet paa Angreb, og efter Ævne havde man sat haardt mod haardt. Men bortset fra Optantsagen havde det dog mest været Sammenstød med de stedlige Embedsmænd, fremkaldte mere af tilfældige Aarsager end af en fra oven angivet Kurs. Ligesom det er Reglen, at Underretternes Domme formildes eller ganske underkendes af de højere Instanser, saaledes havde Regeringen i Slesvig snarest holdt igen paa de underordnede Embedsmænd, der endnu for største Delen var Slesvigholstenerne. Den havde holdt fast ved sine engang trufne Bestemmelser og f. Eks. intet Hensyn taget til Befolkningens Modstand mod Skoleforordningen, men ellers havde den ladet Tingene gaa deres rolige Gang. Da derfor Regeringspræsident v. Ende ved Aarsskiftet 1872 blev forflyttet, fik han et meget rosende Eftermæle i „Dannevirke“, der glædede sig over, at hans Eftermand v. Bitter ligeledes blev en Prøjsler, ikke en Slesvigholstener.³⁾ Glæden skulde dog blive kortvarig, thi Hr. v. Bitter slog hurtig ind paa en anden Politik. I Modsætning til den sædvanlige prøjsiske officielle Praksis, udtalte han sig allerede kort efter sin Embeds-tiltrædelse aabent om Art. 5's Betydningsløshed, og et halvt Aarstid senere anmodede han i en Tale Sønderborgs Kommunalbestyrelse om at imødegaa „den urigtige Anskuelse hos

Befolkningen, at der kunde være Tale om Afstaaelse af slesvigsk Jord.“ Tværtimod var Forholdene „fuldstændig definitive“ og en „Forandring utænkelig.“¹⁾)

I god Overensstemmelse hermed ændredes Regeringens Holdning da ogsaa overfor Befolkningen. I Sommeren 1873 afholdtes der i „Harmonien“s Have i Haderslev en nordslesvigsk Industriudstilling. Sagen var fra første Færd vist næppe tænkt som politisk, Krüger saa f. Eks. ret køligt paa den, men da Regeringen straks stillede sig uvenlig mod den, fik det hele ganske naturlig en anden Karakter; det blev saaledes forbudt Lærerne at føre deres Skolebørn klassevis derhen, o. l.²⁾) Ved Udstillingens Lukning i August kom det til en bevæget Scene; da Formanden i sin Tale takkede de mange Besøgende fra Kongeriget og ytrede, „at vi ingensinde kunde eller vilde opgive Haabet om en Genforening,“ lød der et tordnende „Halt“ fra Politimesteren, Borgmester Chemnitz, der lod Haven rømme. Da man klagede til Regeringen i Slesvig, bifaldt denne i alle Punkter hans Adfærd, og Komitéen idømtes Mulkt.³⁾)

I Oktober 1873 afsløredes Bissens Rytterstatue af Frederik VII i København. Mellem de forskellige Deputationer havde der ogsaa været en fra Nordslesvig, men nogen Tid efter dens Hjemkomst udvistes en af Deltagerne, Gaardejer Melchersen fra Hørup paa Als, og trods en Henvendelse fra det danske Udenrigsministerium til Berlin var Regeringen dog ikke villig til at tage Udvisningen tilbage. At adskillige tyske Blade udtalte sig til Gunst for ham, viser tilstrækkelig, at man den Gang havde et noget andet Syn paa, hvad danske Undersaatter kunde tillade sig uden at komme i Strid med det elastiske Begreb „lästig“.⁴⁾) Disse Sager, der hver for sig vakte megen Opsigt, dannede saa at sige Indledningen til Felttoget i 1874.

Ogsaa efter Krigen havde Dyrskuerne bevaret deres Karakter af Folkefester, og navnlig havde Haderslev Amts Landboforenings Dyrskue i 1873 været vellykket, en virkelig Nationalfest kaldte „Dannevirke“ det. Som en Slags Tak for sidst

nægtede man i 1874 ganske uventet Foreningerne den sædvanlige Tilladelse til at foretage en Bortlodning af Dyr, Landbrugsmaskiner o. l. Og da Haderslev Amts Landboforening førte Sagen igennem til Berlin, modtog den et Afslag paa Grund af „de politiske Demonstrationer, der forefaldt ved Dyrskuet ifjor.“¹⁾ Havde man gennem Nægtelsen ment at kunne ramme Foreningerne økonomisk, søgte man tillige at drille dem ved at befale, at det prøjsiske Flag skulde hejSES ved Indgangen til Dyrskuepladserne, idet man henholdt sig til et 23. Juli f. A. udstedt Reskript, der paabød, at „die Landesfarben“ skulde anbringes ved større offentlige Udstillinger.²⁾ Senere hen søgte tjenstivrige Herredsfogeder endog at udvide denne „Faneukas“, som berlinske Blade spottende kaldte den, til at gælde Udsmykningen ved selskabelige Sammenkomster, Baller og lignende.³⁾ Enkelte Foreninger undlod derfor at holde Dyrskuer, men de fleste lod sig dog ikke genere af slige smaalige Drillerier; i Haderslev var Besøget snarere større end sædvanlig, og Flaget var „med megen Smag“ anbragt saaledes, at det ikke stak altfor stærkt i Øjnene!⁴⁾

For at man ikke skulde være i Tvivl om Regeringens Standpunkt, fremkom der med et Par Maaneders Mellemlum nogle meget karakteristiske Udtalelser om „den nye Kurs“. De ledende Tyskere paa Als havde henvendt sig til Regeringspræsidenten med en Klage over deres undertrykte Tilstand, og Svaret blev af Landraad Mathiesen bragt til Offentlighedens Kundskab gennem den tysksindede „Sønderborg Avis“. v. Bitter begyndte med at erklære, at han betragtede det som en af sine vigtigste Pligter at sikre Tyskernes Interesser paa Als og i Sundeved. Forholdene var her aldeles utvetydige, og alle Autoriteter i Kredsen skulde betragte det „som deres særlige Pligt at betone dens uadskillelige Forbindelse med Prøjsen.“ Sluttelig manede han Tyskerne til en energisk Optræden mod „en dansksindet statsfjendtlig Agitation, hvis Formaal og Øjemed staar i fuldkommen Modsigelse til Kendsgærningerne og Regeringens stærke Vilje.“⁵⁾

Et af de første Ofre for denne energiske Optræden blev

forøvrigt Landraaden selv, der kort efter maatte søge om Orlov, da han ikke gik skarpt nok frem mod de Danske.¹⁾ I hans Sted konstitueredes en Landraad v. Saldern fra Neu Ruppin, en Mand, der ikke forstod et dansk Ord, der var ganske ukendt med Folk og Forhold, men fuldstændig villig til at parere Ordre fra Slesvig, saa at sige den første af den senere saa velkendte Embedsmandstype. Hans Tiltrædelsesproklamation, der særlig var en Henvendelse til Kredens danske Befolkning, var da ogsaa et fuldstændigt Ekko af Regeringspræsidentens Brev: „Vel bekendt er mig Kredens politiske Betydning, hvilken (Kreds) efter haarde Kampe vedvarende er blevet forenet med den præjssiske Stat og det tyske Rige. Derfor udtaler jeg straks ved min Embedstiltrædelse, at jeg vil betragte enhver mod denne Statsforbindelse fremtrædende Bestræbelse som en mod selve Statens Integritet rettet fjendtlig Agitation og som en Hindring for Udviklingen af Kredens sande Interesser. Slige Manifestationer vil jeg træde i Møde paa alvorlig Maade, og ved jeg, at jeg (heri) befinder mig i Overensstemmelse med de mig foresatte Statsautoriteter.“²⁾

Det var skarpe Ord, og Handling fulgte snart efter. Alleerede i Midten af Juni 1874 var den egentlige Leder af „Freia“, Løjtnant Sørensen, bleven udvist for Deltagelse „i Redaktionen af et statsfjendtligt Blad.“³⁾ Dette havde imidlertid kun til Følge, at „Freia“ forenedes med „Dannevirke“; istedetfor et lille, ret fredsommeligt Blad, der kun udkom hver anden Dag, havde man nu faaet en efter Tidens Forhold meget anseelig og dygtig ledet Avis. Den 20. Juli udkom „Dannevirke“-„Freia“ for første Gang i meget forøget Skikkelse, nøjagtig en Uge senere blev Redaktionssekretæren, cand. jur. Bennetzen, en født Nordslesviger, udvist efter direkte Ordre fra Slesvig.⁴⁾ Da Redaktørerne selv var tyske Undersaatter og altsaa urørlige, søgte man at ramme dem paa anden Vis. I Begyndelsen af August fik Trykkeripersonalet ved de danske Blade i Haderslev, Sønderborg og Flensborg Ordre til at møde paa Politikontoret for at gøre Rede for deres Undersaatsforhold. „Dannevirke“ og „Flensborg Avis“ anvendte kun tyske Undersaat-

ter, men alle „Dybbølpostens“ Typografer fik tilsendt en Udvisningsordre, medens det samtidig betydtes Redaktøren, at han heller ikke maatte anvende svenske eller norske Typografer. Og for at gøre det tydeligt for alle, mod hvem Slaget var rettet, meddelte Politimesteren efter Bemyndigelse fra Regeringspræsidenten de tre Udviste, at de gjerne maatte blive i Landet, naar de blot ikke tog Arbejde i et dansk Trykkeri.¹⁾ Som man ser, et fuldstændigt Stykke Köllerpolitik før Köller, omend naturligvis i mindre Format. Ogsaa paa anden Maade søgte man at komme Pressen tillivs; man var klar over, at den var Sjælen i al Modstand, og der hævdedes fra tysk Side, at Statsadvokaterne burde give den „Modgift i kraftige Portioner.“²⁾ Processernes Antal steg stærkt baade nu og i den følgende Tid, og den lokale Øvrighed var saare flittig med at indsende „Berigtigelser“. I Haderslev drev Borgmesteren det endog til at fordre optaget en Berigtigelse, da nogle Stednavne var „urigtigt“ gengivne, d. v. s. danske, men fik dog ikke Medhold hos Domstolene, der erklærede, at et Navn ikke var „en Kendsgærning“.³⁾ Senere søgte man at hæmme dens Virksomhed ved i Aabenraa at udgive et paa Dansk skrevet, men i tysk Aand redigeret Blad „Bulletinen“. Det paastodes, at dets Program var gennemset af Regeringspræsidenten selv, og at han havde lovet pekuniær Understøttelse, hvis man kunde faa Avisen til at gaa. „Et ubeskrivelig naivt Produkt“ er den Omtale, Prøvenummeret faar i „Dannevirke“; Resten synes ikke at have været bedre, og efter en Maanedes Liv døde Bladet, da Bogtrykkeren ikke fik sin Betaling.⁴⁾

Hele Sommeren 1874 havde Politiet travlt med at passe paa danske Udflugter og Festligheder for at faa Talerne at vide og høre, om der havde været danske Undersaatter med. Et Par selskabelige Foreninger blev erklærede for politiske og lukkede, ja truedes endog med Højforræderi-Paragrafen, et Festmaaltid i Haderslev for en Kommuneforstander, der var idømt Fængselsstraf, blev forbudt, som det senere viste sig, efter direkte Ordre fra Slesvig, og stik imod Regeringens

Bekendtgørelse betragtedes Bortebliven fra Sedandagen som Skoleforsømmelser.¹⁾ I Slutningen af September var det paa-rænkt at holde et offentligt Møde i Haderslev, hvor de sidste Tidens Begivenheder skulde drøftes. Krüger havde lovet at tale, men Mødet maatte hæves af Indbyderen Gaardejer P. Skau, idet Tyskerne havde tvunget Værten til at give sig Adgang til Salen. Da man, som deres Leder udtrykte sig, „havde forudset, hvad der nu var sket,“ holdtes der i umiddelbar Fortsættelse af det danske Protestmøde et tysk, paa hvilket man vedtog en Tilslutning til Regeringens Foranstaltninger „for at skaffe Ro og Fred i Landet.“²⁾ Samtidig fortsattes Udvisningerne, blandt andet af Højskoleforstander Langkjær, hvorved det lykkedes at give Højskolen paa Sandbjerg Dødsstødet. Størst Opmærksomhed af de ialt 12 Tilfælde vakte vel nok Udvisningen af Hans Jørgen Jepsen fra Branderup, der motiveredes med, at han havde „trængt sig ind i“ et Valglokale, uagtet Valgbestyrelsen erklærede, at han hverken havde forstyrret Valgbehandlingen eller paa anden Maade været til Bæsvær.³⁾ Adskillige liberale tyske Blade dadlede stærkt dette Skridt og udtalte sig i det hele med Uvilje mod Politifølgelserne, der kun bidrog til at skærpe Modsætningerne. Sligt burde ophøre, Befolkningen vindes ved skaansom Behandling og materielle Velgærninger og derigennem opdrages til Tyskere, idet Art. 5 maatte ophæves, udviklede „Hamburg. Correspondent“.⁴⁾ Et ganske andet Sprog talte det national-liberale Parti, den Gang Bismarcks Allierede. Dets Hovedorgan „Nationalzeitung“ erklærede: „Danskheden, som lever i Nordslesvig, skal og maa kues med Jærnhaand; det vilde være frugtesløs Umage at ville regere den med Fløjls-handsker.“⁵⁾ De egentlige Regeringsblade gik saa nogenlunde i samme Retning: Man maatte gøre de Danske indlysende, at deres Agitation var et Attentat paa den prøjsiske Stat, da en vedvarende Forhaanelse af alt prøjsisk Væsen ikke harmonerede med den offentlige Orden. Man skulde derfor træde kraftigt op, selvom Udenforstaaende fandt det smaaligt, et Hip til den evropæiske Presse, der saagodtsom enstemmig havde

udtalt sin Undren over Tingenes Gang. Et enkelt engelsk Blad havde endog sendt en særlig Korrespondent til Nordslesvig.¹⁾

Hen paa Efteraaret havde Krigen foreløbig saa nogenlunde raset ud, og heller ikke Vinteren igennem skete der stort. En enkelt Sag gav dog Anledning til megen Omtale, den saakaldte „Tavlesag“ fra Bjolderup. Efter Henvendelse fra nogle Indvandrede havde Kirkevisitatoriet i Kirken ladet indmure en Mindetavle over 3 Soldater faldne i den fransk-tyske Krig. Kirkeforstanderskabet, der havde nægtet sin Tilladelse, lod nu Tavlen fjærne og anlagde Sag mod den Stenhugger, der havde indsat den. Det blev derfor afsat paa Grund af „grov Pligtforsømmelse“, og nye Valg udkrevne.²⁾ Men ogsaa de nye Kirkeældste var dansksindede og nægtede at falde tilføje, hvorfor Myndighederne tilsidst selv lod Tavlen indmure, samtidig med at de anlagde Sag saavel mod de først afsatte Kirkeældste som mod deres juridiske Raadgiver, Advokat Bekker i Aabenraa. Foruden gennem en ret betydelig Fængselsstraf søgte man tillige at ramme ham og derigennem Danskheden, hvis vigtigste Advokat han var, ved at fradømme ham hans Advokatbestalling, et Forsøg, der dog til alt Held mislykkedes.³⁾ Et stygt Efterspil fik den hele Historie ved, at der hemmelig blev øvet Vold mod Tavlen, et Overgreb, der selvfølgelig paataltes strængt i de danske Aviser.⁴⁾

Alt imens gik Presseprocesserne deres rolige Gang fra Instans til Instans. Værst gik det ud over „Dannevirke“. Dets Leder Hiort-Lorenzen, der var gammelkendt med de prøjsiske Domstole, blev i Begyndelsen af 1875 først idømt 1 Maanedes Fængsel og kort efter 8 Maaneders Fæstningsarrest for en indsendt Artikel, i hvilken Retten mente at finde Majestætsfornærmelse.⁵⁾ Medens han afsonede denne Straf i Magdeburg, blev hans Stedfortræder, Redaktør Grünwald, og Junggreen for en af den sidste skreven Artikel dømt til 6 Maaneders Arrest og øjeblikkelig Fængsling. Uagtet Sagen straks appelleredes, blev Grünwald øjeblikkelig sat i

Varetægtsfængsel i Flensborg og løslodes først en 14 Dages Tid senere mod en meget betydelig Kavtion.¹⁾ Ogsaa hans Efterfølger, Journalist Lorentzen, søgte man at ramme for saaledes at gøre Bladet mygt, samtidig med at man stadig i videste Udstrækning gjorde Brug af sin Ret til Berigtigelser.²⁾

H. R. HIORT-LORENZEN.

Fotografi fra 1877.

Der var Uger, hvor omtrent hvert eneste Nummer bragte en „Berigtigelse“.

De andre Redaktører gik det ikke stort bedre, og i Begyndelsen af 1876 sad Gustav Johannsen („Flensborg Avis“) og Moldt („Dybbølposten“) sammen med Advokat Bekker i Glückstadt, medens Grünwald og Junggreen afsonede deres Straf, der af Overinstansen var bleven ændret til Fæstning, i

Magdeburg.¹⁾ Intet Under, at Pressen var bleven yderst forsigtig, man levede højt paa „Udlandet“, alskens mærkelige Naturfænomener og Ulykkestilfælde, medens man nøjedes med at referere de hjemlige Begivenheder uden at indlade sig paa altfor megen Kritik.

I og for sig havde man ingen Mangel paa Stof, thi Haand i Haand med Angrebene paa Pressen gik der i 1875 en Række Forsøg paa at komme de danske Foreninger tillivs. I første Række gik det ud over Landboforeningerne. Med nogen Ret opfattede man dem dengang som et vigtigt Led i Befolkningens Kamp, og Autoriteterne søgte derfor at faa dem stempede som „politiske Foreninger“, hvad der i høj Grad vilde lamme deres hele Virksomhed. Karakteristisk for Tilstandene var Dyrskuet i Ketting paa Als. Det overværedes af Herredsfogeden og 5 Gendарmer, og da Fællesspisningen skulde begynde, erklærede Herredsfogeden, at ved den mindste politiske Antydning vilde han straks opløse Forsamlingen; endvidere havde han i en medbragt Sangbog noteret de Sange, der ikke maatte synges. Formanden, Hans Lassen, formanede indtrængende Talerne til at være besindige, „vi skal ikke give Modstanderne Anledning til med mindste Skin af Ret at beklage sig over os,“ og der skete da heller intet. Men umiddelbart efter blev han afskediget som Brandkommissær „paa Grund af sit politiske Standpunkt.“²⁾

Ikke alle Steder gik det dog saa fredsommeligt til. Folk var forstaaeligt nok irriterede og endnu ikke rigtig vant til at veje deres Ord. Ved Dyrskuemiddagen i Frueskov ved Flensborg befalede Politiet Folk at forlade Festpladsen, da der blev udbragt et Leve for Danmark, og i Haderslev kom det til skarpe Sammenstød mellem nogle af de Besøgende og Gendarmerne, der optraadte med unødigt Barskhed.³⁾ Her som flere andre Steder blev der desuden anlagt Sag mod Bestyrelsen for Talerne ved Fællesspisningen, ligesom Medlemsprotokollen og andre Papirer blev beslaglagt. Mod Anklagen, der overalt gik ud paa, at der var blevet holdt politiske Taler i en ikke anmeldt Forsamling, hævdedes det, at en slig An-

meldelse aldrig før havde fundet Sted, da det var en sluttet Forening, og Resultatet blev da ogsaa, at kun den flensborgske Forening erklæredes for politisk.¹⁾ En lignende Skæbne ramte sammesteds en selskabelig Forening „Enigheden“, der havde været paa en Udflugt til Faaborg, og da man søgte at omgaa Forbudet ved at stifte en ny Forening „Flensborg“, blev ogsaa denne lukket.²⁾

Saa nøje vaagede man over, at ingen statsfarlige Tanker naede over Grænsen, at det „i den offentlige Roligheds og Ordens Interesse“, efter Ordre fra Landraaden i Sønderborg forbødes nogle Lystrejsende fra Svendborg at gaa i Land først i Sønderborg, senere i Flensborg, da Besøget ene skulde tjene til at fremme „det danske Partis statsfjendtlige Stræben.“ Med Rette bemærkede „Kieler Zeitung“ om denne Smaalighed: „Vi tror, at alle danske Demonstrationer ikke er saa farlige som vor Tilstaaelse af, at vi frygter disse Demonstrationer.“³⁾

I August—September udstraktes Undersøgelserne fra Landboforeningerne til vistnok alle danske selskabelige Foreninger, Skydeselskaber, Sangforeninger og Haandværkerforeninger i de nordslesvigske Købstæder samt til de enkelte Foredragsforeninger paa Landet. De maatte aflevere deres Protokoller og Medlemslister til Politiet, deres Sammenkomster og Baller overværedes af Politiet, og for Kontrollens Skyld blev det flere Steder paabudt Kromændene at anmelde alle Møder endogsaa Bryllupper.⁴⁾ I Løbet af Efteraaret tilbageleveredes dog de beslaglagte Protokoller, og Foreningskrigen døde lidt efter lidt hen af Mangel paa Næring. Ikkun et Par af de den Gang saa almindelige Optantunderstøttelsesforeninger lukkedes, fordi de, som rimeligt var, udelukkende bestod af danske Undersaatter og derfor betragtedes som „maskerede statsfjendtlige Foreninger.“⁵⁾

I Begyndelsen af 1876 forflyttedes v. Bitter til Düsseldorf. Et holstensk Blad havde ved Rygtet om hans Afgang skrevet, at den, der kendte Forholdene for fire Aar siden, bedst kunde vurdere hans Fortjenester: „Dengang kunde man med Rette

sige, at de Tyske i Nordslesvig var Parias, der maatte lade sig sjofle og træde paa. Nu staar Sagerne ganske anderledes.“ Ved en Afskedsmiddag i Flensborg udtalte han sig selv paa lignende Vis: Den Tid, da man ej vidste, hvem der var Herrer i Landet, var nu forbi og en Forandring af det nuværende System utænkelig.¹⁾ Hans Efterfølger blev v. Bötticher, den senere prøjsiske Indenrigsminister. Paa en Tale i Sommeren 1876, hvori han opfordredes til ligesom sin Forgænger „ved aivorlige Forholdsregler at forsone de herskende politiske Mod-sætninger og derved skaffe os Fred i vort Hus,“ gav han vel et bifaldende Svar og tilføjede, at der aldrig kunde rokkes ved Foreningen med Prøjsen.²⁾ Men en direkte Fortsættelse af den Bitterske Politik blev hans Styrelse dog ingenlunde, hertil var han baade for klog og for human en Embedsmand; tværtimod formindskedes de politiske Chikanerier, og ogsaa Domstolene tog mildere paa Sagerne. Haderslev Landboforening, der efter et pudsigt Sammenstød med Borgmesteren paa Dyrskuemiddagen i 1876 var bleven erklæret for politisk, frikendtes saaledes af Kredsretten i Flensborg med den yderst fornuftige Motivering, at fordi en enkelt Person i et ophidset Øjeblik havde holdt en politisk Tale, laa deri ikke, at Foreningen drev Politik.³⁾ Paa ét bestemt Punkt blev Politiregimentet dog meget skærpet.

Selvom Fristen for det frie Undersaatsvalg var endt den 16. Novbr. 1870, ophørte Udvandringen imidlertid langt fra. Skarevis lod de Unge sig før deres 17. Aar løse fra det prøjsiske Undersaatsforhold for senere at melde sig til Lægdsrullen i Danmark.

I Tiden 1871—78 udvandrede der ialt c. 4000 Unge, der fordeler sig saaledes paa de enkelte Aar:⁴⁾

1871 — ?	1875 — 744
1872 — 277	1876 — 687
1873 — 477	1877 — 589
1874 — 699	1878 — 411

Jævnside med denne lovlige Udvandring gik en anden saavel mod Nord som til Amerika, der kun i ringe Grad kunde kontrolleres af Myndighederne, hvorfor de officielle Tal langt fra dækker de virkelige. Medens det var forbudt de Udvandrede at tage varigt Ophold i Slesvig, var man hidtil optraadt meget forskelligt mod dem, naar de vendte hjem paa Smaabesøg, alt efter de stedlige Myndigheders større eller mindre Elskværdighed. Nu begyndte man at gaa strængere til Værks. Da det viste sig, at adskillige rolig blev i Landet efter deres 17. Aar, blev der i det mindste i Haderslev Amt offentliggjort maanedlige Lister over de Udmeldte, og Politiet fik Ordre til at passe særlig godt paa dem. Ligeledes blev Bestemmelserne om, at de ikke maatte tage varigt Ophold, udstrakt til at gælde Skolebørns og unge Menneskers Feriebesøg, til hvilke der nu skulde indhentes særlig Tilladelse.¹⁾

Tillige førtes der netop under v. Böttichers Styrelse to haarde Slag mod Nordslesvigs Danskhed: Administrationssproget blev tysk, og Skolens Fortyskning gjorde et godt Skridt fremad. Medens Regeringen i Slesvig hele Tiden havde haft tysk Forretningssprog, havde de underordnede Embedsmænd, Landraader og Herredsfogeder i deres Skrivelser hidtil benyttet samme Sprog som Spørgeren. En Undtagelse dannede kun Sønderborg Amt, hvor Regeringen allerede i 1872 havde indført tysk Forretningssprog for Landraad og Herredsfogeder samt befalet, at Kommuneforstanderne skulde lade Forhandlingerne oplæse paa Tysk for de tysktalende Medlemmer. Trods gentagne Protester fra Kredsdagen og stærke Rivninger med Landraaden opretholdtes Undtagelsestilstanden for dette Amt, ret som for at vise, at paa det gav Prøjsen ikke slip, hvorledes det end gik med Resten.²⁾

I 1873 havde Landdagen behandlet en Lov om Administrationssproget i de ikke-tysktalende Provinser. I en noget ændret Skikkelse blev denne nu forelagt paany i 1876 og vedtaget trods Polakkernes haardnakkede Modstand. Den bestemte, at Tysk skulde være det eneste Forretningssprog for alle Statens Embedsmænd og politiske Korporationer, lige-

Petersen, Vartenberg A. D. Hørlück, Rurup Knud Hansen, Grønnebæk Iver Friis, Fredsted P. Skau, Bukshave H. Hynding, Bovlund Diderichsen, Hejsager M. Kragh, Mastrup H. Kjær, Stenderup Landraad v. Rosen Jacob Bruun, Brøndrup P. Moltesen, Raahede N. P. Nissen, Kjelstrup

BONITERINGS-KOMMISSIONEN FOR HADERSLEV AMT

Fotografi fra c. 1875.

som al skriftlig Forhandling med dem skulde føres paa dette Sprog. Med særlig Fremhæven af Nordslesvig indførtes der dog en Slags Overgangstilstand paa 20 Aar for de laveste Institutioner, da der fandtes en Del Kommuneforstandere, „som det vilde være meget vanskeligt tildels umuligt at erstatte“ med Tysktalende. Ved den kgl. Kundgørelse af 28. Aug., hvormed Loven offentliggjordes, tillodes kun i 5 Aar Brugen af Dansk ved Forhandlingerne i Haderslev Kreds dag og Herredsraadene, samt i Kommunerepresentationerne og Skoleforstanderskaberne paa Landet, hvorimod det straks forbødes paa Aabenraa og Sønderborg Kreds dage, ligesom de danske Provinslanddagsmænd mistede den Ret, de hidtil havde haft til at benytte deres Modersmaal. Ogsaa ved Domstolene blev Tysken fra nu af eneraadende.¹⁾

Den nye Lov gennemførtes med stor Strængthed. I Haderslev Kreds dag erklærede Landraad v. Rosen saaledes, at han kun maatte og vilde tale Tysk ved Forhandlingerne, hvad der gav Anledning til, at de danske Kreds dagsmænd klagede til Regeringen og bad den ansætte en Tolk; de maatte ellers blive „stumme Deltagere“, da adskillige af dem overhovedet ikke forstod Tysk.²⁾ Da Regeringen afslog dette, faldt man imidlertid tilføje, hvad der ved Kreds dagsvalget i 1880 havde den Følge, at 9 af de 13 gamle Repræsentanter faldt, idet man bebrejdede dem, at de havde vist altfor stor Eftergivenhed. Efter flere skarpe Sammenstød ordnedes nu Forholdet saaledes, at en dansk Kreds dagsmand forklarede de tyske Taler paa Dansk, mens en sprogkyndig Tysker tog sig af de danske.³⁾

Ved en Forordning af 12. Oktober 1881 fik Dansken sin Levetid forlænget med yderligere 5 Aar for de tidligere nævnte Institutioners Vedkommende. Men det indskærpedes af Landraaderne, at Kommuneforstanderne og andre Bestillingsmænd kun maatte skrive deres Indberetninger paa Dansk, hvis de ikke var Tysken mægtige, og der udfærdigedes Lister over disse særlig begunstigede, der for Haderslev Amt udgjorde 175 af 282.⁴⁾ Som man ser, var det endog efter

Myndighedernes Mening næsten de to Tredjedele, der kun kunde klare sig paa deres Modersmaal, og af gode Grunde var man derfor heroppe nødt til endnu et Par Gange at udstrække Fristen, indtil endelig den yderste Grænse blev sat til d. 19. Septbr. 1896.¹⁾ Jævnside med Sproget søgte man ogsaa at fortrænge de danske Stednavne, idet Kommuneforstanderne i 1882 fik Befaling til under Straf at bruge den officielle fortyskede Form, ligesom Befolkningen „anmodedes“ om at gøre det samme.²⁾

Medens Sprogloven sikkert i første Række var møntet paa Polakkerne, tog derimod en anden Forholdsregel direkte Sigte paa Nordslesvig, viste klart og tydeligt, at man ganske havde sat sig ud over Art. V.

Regeringen havde gjort, hvad den kunde, for at faa saa meget som muligt ud af de i 1871 indførte tyske Sprogtimer og for med Lempe at gøre Skolen tysk. Præsterne havde faaet Befaling til at bruge Tysk i deres Samkvem med Lærerne, for hvem der indrettedes faste Kursus i Tysk to Gange aarlig, medens Dansk mere og mere fortrængtes fra den danske Afdeling af Seminariet i Tønder.³⁾ Samtidig kom de under strængere Kontrol, idet det overordnede Tilsyn med Skolerne lidt efter lidt gik over fra Provsterne til særlige Embedsmænd, Kredsskoleinspektørerne. Ogsaa til Børnene strakte Om sorgen sig. I Sønderborg fik de saaledes Paalæg om at tale Tysk med Forældrene, og naar de i Aabenraa talte Dansk sammen udenfor Skoletiden, straffedes de med Smaamulκτη, der gik til en Skovturskasse, en fortræffelig om just ikke absolut pædagogisk korrekt Maade at fylde denne paa.⁴⁾ Tillige var man i Slesvig overordentlig imødekommende overfor Andragender om forøget tysk Undervisning eller tysk Undervisningssprog, selvom disse ikke sjældent var et alt andet end korrekt Udtryk for Flertallets Vilje, og der hyppigt bagefter indløb Modandragender, naar Folk opdagede, at de var førte bag Lyset, eller fortrød deres egen Tossegodhed, saasnart de saa Resultatet.⁵⁾

I det hele og store svarede Udbyttet dog ikke til Anstræn-

gelse, ikke mindst fordi Flertallet af Lærerne baade de gamle og de unge var dansksindede, om de end ikke altid turde tone rent Flag; til Rigsdagsvalget i 1877 blev det saaledes betydet dem, at de selv maatte være ansvarlige for Følgerne, hvis de stemte paa Krüger.¹⁾ Ikkun i Slogs Herred havde Tyskerne gjort virkelige Fremskridt, her havde ved Udgangen af 1876 11 af de 28 Skoler faaet tysk Undervisningssprog.²⁾ I det øvrige Nordslesvig vilde det derimod have lange Udsigter, hvis man skulde nøjes med den frivillige Fortyskning. Regeringen vidste imidlertid Raad. Da man i Nordborg paa en noget ejendommelig Maade havde faaet en Ansøgning sat i Værk om udelukkende tysk Skolesprog, blev et Modandragende afslaaet med den Motivering, at da „det tyske Sprog ved Lov er blevet udelukkende Forretningssprog for alle Statens Myndigheder, har Skolen saavidt muligt at drage Omsorg for, at samtlige Børn lærer fuldstændig Tysk.“³⁾ Her var Vejen vist: Takket være Sprogloven kunde man nu slaa ind paa et noget hurtigere Tempo, og den benyttedes da ogsaa til at motivere den vistnok samtidig planlagte nye Skoleinstruks, der dog først udstedtes den 9. Marts 1878.⁴⁾ Ikke blot blev de tyske Timers Tal nu fordoblet (12 i øverste Klasse), men Tysk blev samtidig Undervisningssprog i Historie, Geografi, Hovedregning og Sang samt i Gymnastik, hvilket sidste ikke regnedes med til de 12 Timer.

Hvorledes virkede nu hele denne „skarpe Kurs“ paa Danskheden i Nordslesvig? Bladene giver ikke mange direkte Vink, men alene deres Tavshed er talende nok, og naar man erindrer det stærke Røre en saa forholdsvis uskyldig Bestemmelse som Skoleinstruksen af 1871 havde vakt, er det betegnende, at Stemningen overfor dens dog langt farligere Efterfølger var ganske passiv. Medens Polakkerne udfoldede en livlig Agitation mod Sprogloven af 1876, skete der intet i Nordslesvig, hvad „Dannevirke“ erklærede laa i det Syn, man havde paa alle prøjsiske Reformere: de var jo kun forbi-

gaaende!') Hvorvidt Datiden har taget dette Forsvar for gode Varer, turde vel være tvivlsomt.

Ogsaa Valgene til de lovgivende Forsamlinger faldt uheldigt ud. Ved Nyvalget til Landdagen i Oktbr. 1876 blev Stillingen vel saa nogenlunde holdt i 1. Kreds, i 2. Kreds valgtes der derimod hele 30 danske Valgmænd færre end i 1873.²⁾ Ved Rigsdagsvalgene maatte man selvfølgelig stadig være forberedt paa synkende Stemmetal af den simple Grund, at de gamle Vælgere døde, uden at nye traadte i Stedet. Flertallet af de Unge var jo enten udvandrede eller danske Undersaatter. Nedgangen ved Valget 1877 var imidlertid ledsaget af en stærkere Forøgelse af det tyske Stemmetal end tidligere, og her gør ganske den samme Ejendommelighed sig gældende som ved Landdagsvalget. Medens det danske Stemmetab fordelte sig nogenlunde jævnt over hele Landet, faldt Tyskernes Vinding hovedsagentlig paa Als og Sundeved. Her havde de ved sidste Valg endog haft en lille Tilbagegang, nu vandt de paa én Gang 418 Stemmer, i det dobbelt saa folkerige Haderslev Amt derimod kun 83.³⁾ Og det samme gentog sig ved det efter Rigsdagens Opløsning (Socialistloven) stedfindende Valg d. 30. Juli 1878. Bortset fra Flensborg, hvor begge Partier havde lige stor Fremgang, gik ogsaa Tyskerne overalt tilbage undtagen netop i Sønderborg Amt, hvor de vandt 135 Stemmer.⁴⁾ I Løbet af de fire Aar fra 1874 til 78 havde Tyskerne her fordoblet deres Stemmetal, men saa varede det ganske vist 20 Aar, inden de varigt naaede videre.

Kun ved det sidste Valg kan der dog være Tale om et ganske vist meget begrænset Sindelagsskifte, idet Nedgangen i det danske Stemmetal i Sønderborg Amt da er uforholdsmæssig stor, nemlig den samme som i hele Haderslev Amt, medens den i 1877 nøje svarede til Folketallet kun var det halve. Tyskernes Sejr beroede derfor især paa, at de havde faaet alle deres Tropper i Ilden, først nu naaede de tyske Stemmer nemlig op i Højde med Februarvalgets af 1867 (916—931). Saavel dette som det meget store danske Stem-

metab skyldes sikkert den overordentlige dygtige Landraad Magdeburg, der i Aarene 1876—79 styrede Kredsen.

Regeringens Politik i disse Aar havde utvivlsomt givet Hjemmetyskerne Luft under Vingerne, men med de Fremskridt, Tyskheden forøvrig havde gjort i Nordslesvig, var det kun smaat bevendt. De fleste Steder blev der endnu i 1878 afgivet færre tyske Stemmer end i Febr. 1867:

	1867	1878
Haderslev Amt	1675	1488
Sønderborg —	916	931
Aabenraa —	1351	1101
Flensborg By	1756	1841

Paa den anden Side kan det ikke nægtes, at Danskernes Modstandskraft var bleven svækket, hvortil sikkert ogsaa den dybe Skuffelse over Udfaldet af Krigen 1870—71 i høj Grad har været medvirkende. I de store Øjeblikke gav man vel stadig trofast Møde, det viser Valgdeltagelsen, der saa nogenlunde holder sig paa samme Højde. Men den Frejdighed, der havde været over Kampen i de tidligere Aar, havde øjensynlig vejet Pladsen for en vis Modløshed, en Tilbøjelighed til at lade Magthaverne faa frit Spil til dagligdags istedetfor fuldtud at holde paa sin Ret.

Hvor betegnende er det ikke, at da Politiet i Sommeren 1878 af en intetsigende Grund opløste et Valgmøde, Krüger holdt i Sønderborg, svarede han ikke med en Klage, men med en Erklæring til Vælgerne om, at han havde opgivet at holde flere Møder, da Autoriteterne muligvis andetsteds vilde handle paa samme Maade!') Tidligere havde man saavist ikke lagt Hænderne i Skødet, nu var man saa at sige bukket under for den Fristelse, der altid ligger i et storpolitisk Program: At holde Idéens Fane højt, men lade Smaatingene skøtte sig selv.

Tydelig spores denne Slappelse i Pressen, der langtfra førte Kampen mod Myndighederne med den Dygtighed og Kraft som tidligere. Af Betydning var det sikkert her, at dens

dygtigste Repræsentant, Redaktør Hiort-Lorenzen, 1877 havde maattet flytte til Danmark for at undgaa en Udvisningsordre, idet man ikke vilde anerkende ham som tysk Undersaat.¹⁾ Højskolebevægelsen var kvalt; af de 5 Højskoler, der i 1870 havde været i Landet, var alene Aagaard og Rødding tilbage, den sidste endda kun som Pigeskole, de andre var faktisk omend ikke formelt blevne lukkede, idet man enten havde udvist Forstanderne eller krævet, at Timeplanen skulde godkendes af Øvrigheden.²⁾

Medens de Danske trods alt dog holdt Valpladsen, havde Slesvigholstenerne i det Væsentlige udsonet sig med Regeringen. Kun modstræbende havde de fundet sig i Annektionen. Bortset fra den formentlige Retskrænkelse, tiltalte det prøjsiske Styre dem ikke, de var misfornøjede med Valget af Scheel-Plessen til Overpræsident, da han gjaldt for danskvenlig, ønskede større provinsiel Selvstændighed og stillede vidtgaaende økonomiske Fordringer til Regeringen. Noget Forsøg paa at genoptage Hansen-Grumbys Politik overfor de Danske (jfr. S. 15—16) skete dog ikke; dertil var der for meget Blod mellem de to Parter. Slesvigholstenerne følte sig trods alt som Tyske, og fra dansk Side synes man efter Presseudtalelser at dømme endog at have næret større Uvilje mod dem end mod Prøjserne. I 1871 haabede „Dannevirke“ saaledes, at det ikke vilde lykkes Scheel-Plessen at faa udnævnt en slesvigholstensk Regeringspræsident, „hvorved Nordslesvig vilde blive berøvet den Garanti, det hidtil har haft i de forskellige gammelprøjsiske Præsidenter,“ og en Petition, Provinceslanddagen 1872 vedtog at indgive til Regeringen om forskellige, delvis sikkert berettigede økonomiske Krav, karakteriseredes som „en Samling af Spidsfindigheder, Advokatknib og mer eller mindre uberettigede Beskyldninger.“³⁾

I Anledning af Rigsdagsvalget 1867 havde Slesvigholstenerne stiftet en Centralvalgkomité, og i Juli 1867 dannedes det „slesvigholstenske liberale Parti.“ Ret hurtig indtraadte dog en Spaltning. Medens nogle, det saakaldte „Landespartei“, stadig

fastholdt Ønsket om at faa Hertugdømmerne anerkendte som en selvstændig Forbundsstat, bøjede Flertallet sig for Forholdene og sluttede sig allerede i Maj 1870 under Ledelse af Professor Hänel nøje til det tyske „Fremskridtsparti“.¹)

Tysklands Sejr i 1870—71 øvede selvfølgelig ogsaa her stor Indflydelse, og uagtet der i Begyndelsen af Halvfjerserne saavel fra Provinslanddagen som i Pressen rettedes meget skarpe Angreb paa Regeringen, smuldrede „Landspartiet“, den egentlige Opposition, dog hen, hvortil sikkert ogsaa bidrog, at Regeringen efterhaanden gjorde betydelige økonomiske Indrømmelser. Klarest ses dette af Stemmetallene. Medens der ved Februarvalget 1867 i 2., 3. og 4. slesvigske Valgkreds var bleven afgivet 27,526 slesvigholstenske Stemmer mod 8335 paa regeringsvenlige Kandidater, var de tilsvarende Tal for hele Hertugdømmet i 1874 4447 mod 19,588. Ved det næste Rigsdagsvalg opnaaede det augustenburgske Parti endogsaa kun o. 600 Stemmer i hele Sønderjylland, hvorimod de i Holsten dog endnu udgjorde 5 Pc. af Vælgerne (godt 5000 Stemmer).²)

Efterat Hertug Frederik var død i Januar 1880, vedtog „Landspartiet“, at hans Rettigheder var gaaede over til hans Søn Hertug Ernst Günther, og at Partiet skulde vedblive at bestaa. Men da der alt i Forvejen havde fundet en Udsoning Sted mellem det prøjsiske Kongehus og Augustenborgerne ved den umiddelbart efter Hertugens Død følgende Forlovelse mellem Kronprins Friedrichs Søn, den nuværende Kejser Wilhelm II og hans ældste Datter Prinsesse Augusta Viktoria, var Grunden i Virkeligheden taget bort under dets Fødder. Fra April 1881 standsede dets ledende Blad „Schleswig-holstein. Landeszeitung“, og al aabenlys Opposition forstummede snart.³)

III. KRAVENE OM ART. V's GENNEMFØRELSE OG TRAKTATEN AF 11. OKT. 1878

I Berlin fulgte Nordslesvigs Repræsentanter ogsaa i Aarene 1870—78 deres gamle Taktik. Medens Krüger i Rigsdagen virkede „tro med Fynd og Klem, for at den smaa Artikel fem, ej gaar en Stor i Glemme,“ som en poetisk Indsender i „Dannevirke“ udtrykte det, søgte man i Landdagen at naa det samme Maal ved gentagne Edsnægtelser.

I 1870—71 gik de danske Landdagsmænds Protest mod at aflægge Eden uden Forbehold som sædvanlig i Udvalg, der i Lighed med tidligere Afgørelser indstillede, at de i saa Fald ikke kunde indtage deres Pladser.¹⁾ Inden dette blev godkendt af Deputeretkamret, gik der dog nogen Tid, i hvilken de uhindret havde Sæde og Stemme, men da Sagen kom til Behandling, nægtede Formanden understøttet af et lille Fler-tal Krüger Ordet.²⁾ Som forhen nedlagde de nu deres Mandater, og da der langt om længe udskreves nye Valg (d. 27. Oktober 1871), nægtede de paa Grund af Kamrets Fremfærd mod dem at tage mod Valget. „I en Forsamling som denne kan jeg ikke sidde,“ udtalte Krüger i sin Erklæring til Vælgerne.³⁾ Det samme gentog sig ved de følgende Nyvalg i November og Januar, men saa opgav Regeringen Spillet og undlod ganske at udskrive nye Valg før til Oktober.⁴⁾ Det er vel forøvrigt tvivlsomt, om de danske Valgmænd i Længden havde holdt ud i denne rent passive Kamp. I det mindste paa Als var man stemt for at indgive en ny Petition, som man fandt kraftigere end den Protest, der laa i de stadig gentagne Valg, og det lykkedes Ahlmann at faa sin noget modstræbende Kollega til at give Planen sin Tilslutning, uagtet han aldrig havde været synderlig begejstret for slige Henvendelser. Den af 398 danske Valgmænd underskrevne Adresse, der af Krüger blev indsendt til Landdagen, hævdede, at Nordslesvig ikke ønskede at være repræsenteret paa de Vilkaar, man stillede dets Tillidsmænd. Naar man trods Mandatnedlæggelser o. a. stadig havde genvalgt dem, havde dette været „et

Middel til at tilkendegive vor og Landets Vilje“ i Overensstemmelse med Bismarcks Tale i Landdagen d. 20. Decbr. 1866. Da Regeringen endnu ikke havde udskrevet nye Valg, maatte det vel tyde paa, at den var tilstrækkelig paa det Rene med deres Stemninger og betragtede en ny Prøve som overflødig. „Bevismidlerne er udtømte, *Resultatet er ikke til at misforstaa*“, hvorfor de henstillede til Landdagen at opfordre Regeringen til at foretage en Afstemning.¹⁾

Adressen, der som sædvanlig aldrig naede ud over Udvalget, vakte megen Opsigt hos de tyske Parlamentarikere og gav Anledning til adskillige og ingenlunde uvillige Udtalelser i de tyske Blade, som det officielle Pressebureau søgte at afdæmpe ved en Leder om, at den nordslesvigske Befolkning nu var ved at falde til Ro: „Ikke at man kan sige om den, at den begynder at vise tysk Sindelag, men det berettes at være umiskendeligt, at den danske Agitation ikke har tabt lidt af sin Tillidsfuldhed og Sejrsvished.“²⁾

Ogsaa i Provinslanddagen fik de 3 danske Deputerede samtidig Lejlighed til at lægge deres Sindelag for Dagen. De havde støttet et Andragende, der beklagede Hertugdømmernes økonomiske Tilsidesættelse, men da dette endte med Forsikringen om, at de udgjorde „et ligesaa fast og trofast Led af det præjsiske Monarki som hvilkensomhelst anden Provins,“ protesterede P. Skau i varme Ord fri for al Juristeri mod, at denne Paastand gjaldt Nordslesvig, og en Adresse, der udtalte det samme, blev senere indsendt til Kejseren.³⁾

D. 14. Okt. 1872 foregik endelig det længe udsatte Landdagsvalg. Atter denne gang nægtede Kandidaterne at tage mod Valget, og de tyske Valgmænd indgav nu et Andragende til Indenrigsministeren om, at som Forholdene stillede sig, skulde den Kandidat, der efter dem havde faaet de fleste Stemmer, betragtes som valgt.⁴⁾ Samtidig paatænkte Tyskerne en Petition om Art. V's Ophævelse, og enkelte Blade forsikrede, at et Ønske om en bestemt Erklæring, gaende ud paa at Landet for bestandig maatte høre til Tyskland, ikke vilde finde en ugunstig Modtagelse i Berlin. „Dannevirke“ fraraadede

energisk Hjemmetyskerne at gaa med hertil: Den danske Befolkning havde i de forløbne Aar vist megen Overbærenhed og ikke ødelagt dem økonomisk, hvad der havde været en let Sag, og om hvilket Planer flere Gange havde været oppe. Men fortsatte de deres Arbejde paa at umuliggøre Genforeningen, maatte de selv tage Skade for Hjemgæld: „Den Dag da den nordslesvigske Bondestand beslutter ikke mere at handle med Tyskerne, er det ude med dem“.¹) Man nøjedes da ogsaa af Frygt for Boykotning med at lade Adressen underskrive af de forskellige nordslesvigske Kommunalbestyrelser, „i hvilket Skridt der sikkert ligger en ejendommelig, sørgelig Veltalenhed,“ som en tysk Avis ikke ganske uberettiget skrev.²) For at denne Adresse ikke skulde staa uimodsagt, indsendte de danske Valgmænd paany deres Ansøgning, der paa Grund af Samlingens Slutning ikke var kommen til Behandling.³)

I Rigsdagen havde Krüger i disse Aar, saa ofte Lejlighed gaves, ved Ændringsforslag slaet til Lyd for Sagen.⁴) I Efteraaret 1871 saa det endog ud til, at det skulde lykkes ham at faa det længe ønskede Svar fra Regeringen. Fra mange Sider opfordrede man ham nemlig til at rette en Interpellation til Bismarck og lod forstaa, at selve Regeringspartiet („de nationale“) vilde støtte en Forespørgsel af omtrent følgende Indhold: „Vil det kunne ventes, at der nu snarest træffes Foranstaltninger til, at det nordslesvigske Spørgsmaal paa en for Tyskland værdig Maade kan imødesee endelig og ordnet Afgørelse“.⁵) Efter Samraad med sine Venner i Hjemmet gik Krüger ind herpaa, men da det kom til Stykket, trak Partierne sig alligevel tilbage alene med Undtagelse af Polakkerne.⁶) Adskilligt tyder dog paa, at der i denne Tid var Mulighed for at faa en Drøftelse i Gang. Det fortælles, at en af Regeringspartiets Førere tilbød at virke for en Folkeafstemning, men blev afvist af Krüger, da han ikke vilde gaa sydligere end Gennerbugt. Og i sine fornylig offentliggjorte Breve meddeler Krüger selv, hvorledes en Statsminister gentagne Gange indtrængende raadede ham til personlig at faa Bismarck i Tale.⁷)

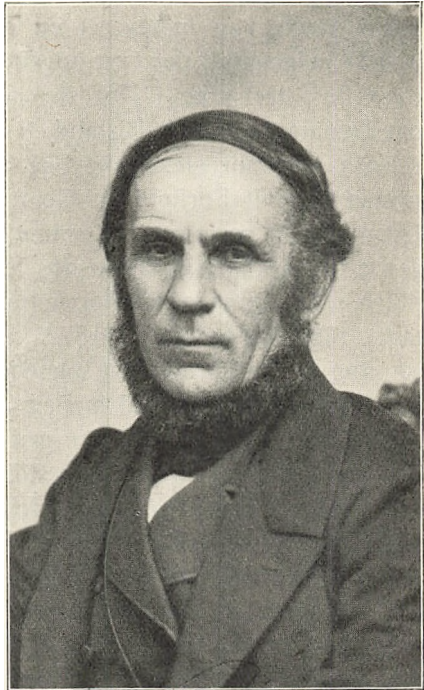
Opfordringen blev dog foreløbig ikke fulgt, men halvandet Aar efter havde han i Juni 1873 en ejendommelig Samtale med Rigskansleren. Ved et af sine Aftenselskaber for Rigsdagsmændene benyttede Bismarck uopfordret Lejligheden til at klarlægge sit Standpunkt overfor Krügers parlamentariske Virksomhed. Han bevidnede ham sin Anerkendelse for den Iver og Dygtighed, hvormed han forsvarede sin Sag, og det gjorde ham derfor inderlig ondt, at han ikke kunde give ham et godt Budskab med hjem til Vælgerne: „Jeg udtaler her aabent og ærlig, at der for Tiden ikke er nogen Udsigt til, at Deres Sag kan blive afgjort. Dette maa De ikke forstaa saaledes, som om der ikke var nogen Mulighed for, at Spørgsmaalet senere kunde blive ordnet, men naar og hvorledes er jeg ikke i Stand til at sige Dem. Selv med den bedste Villie er det mig ikke muligt nu at skaffe denne Sag ud af Verden. Bag ved mig staar 41 Millioner, til hvis Ønsker jeg ogsaa er nødt til at tage Hensyn“. Men, endte han, „hold kun ud. Bliv kun ved som hidtil. De skal ikke afholde Dem fra at stille de allervanskeligste Spørgsmaal til mig, endnu vanskeligere, end De hidtil har fremsat. Og dog vil jeg ikke kunne svare Dem“. Paa nogle Vælgermøder gjorde Krüger kort efter Rede for denne Samtale, der efter hans Udsagn blev ført med „den største Oprigtighed og Hjertelighed“, og forstaaeligt nok vakte den stor Opsigt i Pressen.¹⁾ Medens man fra tysk Side kaldte den en Ligtale over Art. 5, betragtede de Danske den som et Bevis for, at denne endnu var lyslevende. „Krügers Tro paa en endelig Opfyldelse af Art. V er nu deres. De have vel aldrig vaklet i saa Henseende, men nu staar de faste som Støtter,“ hedder det om Sundevedboerne i et Referat af Krügers Vælgermøde i Nybøl, det første han holdt der i Egnen.²⁾ Senere erklærede Bismarck saavel overfor Krüger som andre, at de paa Grund af deres forskellige Sprog maatte have misforstaaet hinanden; hans Ord havde derved faaet en Udtydning, der ikke svarede til deres Indhold og Mening. Krüger maatte sande, hvad en tysk Rigsdagsmand havde forudsagt: „De har følt Dem trøstet ved den Samtale, De har haft med

Bismarck, men De maa ikke blive overrasket, naar Bismarck en Gang møder med en ganske modsat Forklaring; jeg taler af Erfaring.“¹⁾)

Til Slutningen af Oktober 1873 var der udskrevet Valgmandsvalg til Landdagen. Det blev paa sin Vis overordentlig spændende, thi Dagen forud hed det sig, at nu var det nordslesvigske Spørgsmaal endelig blevet løst ved Forhandlinger i Wien mellem den tyske og østrigske Kejser og Kronprins Frederik af Danmark. Rygtet, der ogsaa blev troet af Tyskerne, udbredtes straks ved Ekstrablade, det satte Valgtemperaturen stærkt op, og bidrog maaske sit til, at der i 1. Kreds valgtes flere danske Valgmænd end nogensinde tidligere.²⁾) Da det dennegang var en ny Landdag, tog Krüger og Ahlmann mod Valget, men indgav med det sædvanlige Udfald deres velkendte Protest mod uforbeholden Edsaflæggelse, og ved Nyvalget i Oktober 1874 nægtede de paany at modtage det paa dem faldne Valg.³⁾) Det næste Valg, der først fandt Sted i Oktober 1875, fik mere end almindelig Betydning. Allede fra Halvfjersernes Begyndelse kan det spores, at der paa Østkysten har været en vis Stemning for andre Repræsentanter og en anden Taktik, idet navnlig Als og Sundeved ønskede, at Landdagsmændene skulde indtage deres Sæde. Heller ikke blandt Førerne havde Edsnægtelsen vundet udelt Tilslutning; Mænd som Kollaborator Monrad og Junggreen havde saaledes længe eller fra første Færd misbilliget den, og i Provinslanddagen var P. Skau, Callsen og Hans Lassen Gang efter Gang blevne henviste til Deputeretkamret, hvad der ret naturligt fik dem til at skifte Overbevisning.⁴⁾) Ahlmann, der kun halvt modstræbende havde fulgt sin Kollega, havde længe ønsket at træde tilbage, nu kom Svaghed til, og rent private Grunde førte det med sig, at han i Efteraaret 1875 bestemte sig til at flytte til København*). Hans Bortrejse faldt lige i Valgtiden, og der var derfor megen Tvivl, om han var valgbar, da man i saa Fald simpelthen vilde genvælge ham. Kunde dette ikke lade sig gøre, ønskede

*) Han boede siden her til sin Død d. 12. Febr. 1890.

man i Aabenraa Amt Gustav Johannsen, medens Alsingerne, der, som det er blevet sagt, nødig vil gaa over Bækken for at hente Vand, holdt paa Hans Lassen, der i Kredsagen og i Provinslanddagen havde gjort et solidt og dygtigt Arbejde. Efter hvad der oplystes, var Ahlmann dog ikke valgbar, og ved Prøvevalget i Graasten samledes Stemmerne derfor paa Lassen. Man var ret spændt paa, hvad der nu skulde ske, thi det var velkendt, at han ligesom Alsingerne i Almindelighed ønskede, at Landdagsmændene skulde aflægge Eden, ikke for derved at vise Tilslutning til de nye Forhold, men netop for ogsaa i Landdagen at kunne protestere mod Fremmedherredømmet. Livligere og mere bevægelige end Folk Vesterpaa tiltalte den rent passive Kampmaade dem ikke, man vilde saa at sige slaa igen, naar Lejlighed gaves. Alt blev dog foreløbig ved det gamle, thi selvom Krüger, plaget som han var af Sygdom, ikke mere stod i sin fulde Kraft, var Respekten for ham og hans af det overvejende Flertal billigede Politik dog saa stor, at der ikke kunde være Tale om en saadan Frontforandring. „I Princippet følger jeg naturligvis den Vej, som Du og Ahlmann er slaaet ind paa, saalænge indtil mulig indtrædende Omstændigheder maatte

N. AHLMANN.
 Fotografi fra o. 1870.

anvise os en anden Fremgangsmaade“, skrev Lassen kort før Valget til Krüger.¹⁾ Helt fulgte han dog ikke denne, thi medens Krüger atter nægtede at modtage Valget, gav Lassen Møde i Landdagen, til hvis Formand han indsendte en Erklæring om, at han nedlagde Mandatet, da han ikke kunde aflægge Eden og vidste, at han ikke vilde blive fritaget for denne.²⁾ I Forvejen havde han indleveret en ny Adresse underskrevet af c. 400 Valgmænd, der i en noget begrædelig Tone førte Klage over Forfølgelserne i Nordslesvig og endte med at anmode om Deputeretkammerets Bistand til en retfærdig og billig Afgørelse af den nordslesvigske Sag, saaledes at der atter kunde opstaa et godt Forhold „mellem den tyske og den nordiske Gren af den germanske Stamme“. ³⁾ Man mærker i Slutningen en Efterklang af Bjørnsons forskellige pangermanske Artikler, der dannede en Fortsættelse af hans saa meget omtalte „Signalforandring“ i 1872, og i hvilke han under Forudsætning af Genforeningen manede Sønderjyderne til at være det forsonende Bindeled mellem Dansk og Tysk.⁴⁾

Baade Lassen og Krüger genvalgtes i Efteraaret 1876 til den nye Landdag, uagtet den sidste helst ønskede en Afløser baade paa Grund af sit svage Helbred, og fordi der, som han udtrykte sig, „var sket et partielt Brud paa det gamle Firma“. Hvad der foregik nu og de følgende Aar, var saa nogenlunde en Gentagelse af Begivenhederne efter Nyvalget i 1873 blot med den Forskel, at Landdagen af Hensyn til dem havde ændret sin Forretningsorden, saaledes at det straks efter deres Edsnægtelse kunde meddeles dem, at de havde mistet Sæde og Stemme.⁵⁾ Forinden de indstævnedes til Edsaflæggelse, havde Lassen imidlertid fundet Lejlighed til med Understøttelse af Centrum og Polakkerne at stille et Forslag om snarlig Udførelse af Art. 5, der — mærkværdig nok — dog formaaede at samle 47 Stemmer.⁶⁾ To Maaneder efter kom det i Rigsdagen til en skæbnsvanger Forhandling om det samme Æmne. Krüger, der tidligere havde holdt sig fjærnt fra de forskellige Partier, havde i den senere Tid nærmet sig det katholske „Centrum“, der dengang hørte til Regeringens skar-

peste Modstandere. Han skrev flere Artikler i dets ledende Blad, og ved dette Partis Hjælp lykkedes det ham nu at bringe et Forslag frem i Salen gaaende ud paa, at Regeringen skulde opfordres til „straks at træffe Forberedelser til, at den Slesvigs nordlige Distrikter ved Pragfredens § 5 tilsikrede Ret til fri Afstemning om deres Statsforbindelse snarest muligt virkeliggøres“. ¹⁾ Da baade Forslaget, der bl. a. begrundedes som nødvendigt for Sikringen af Europas Fred, og Krüger personlig blev stærkt angrebet af nogle af Slesvigs tyske Rigsdagsmænd, af hvilke en endog truede med at ville stille Forslag i Landdagen om Artikel 5's Ophævelse, tog Centrum's berømte Fører Windhorst Ordet til hans Forsvar. I allerhøjeste Grad maatte han anerkende hans Udholdenhed i at forfølge, hvad han ansaa for Ret, og uagtet han af storpolitiske Grunde ikke kunde give ham sin Stemme, kunde han dog „i fuldt Maal godkende den Nordslesvigerne efter Pragfredens § 5 tilkommende Ret“; det var ikke heldigt at udsætte slige Sager og ligesom at ville bringe dem i Glemme. Regeringens Svar blev givet af Statsminister v. Bülow, den senere Rigskanslers Fader og tidligere dansk Diplomat. Han bestred, at Traktaten gav Slesvigerne nogen Ret, og endte med at erklære, at naar Krügers Advarsler „har antaget Karakter af Trusler, medens han samtidig vil fremstille sig som Fredens og den gode Forstaaelses Apostel, saa vil den Virkning og det Indtryk, han synes at vente, blive lige det modsatte“. Talens Hensigt lader sig ikke misforstaa, den var et tydeligt Forvarsel om Artikel 5's Udslettelse. Og Krüger havde forsaavidt givet Modstanderne let Spil, som han i sit Gensvar yderlig uforsigtig havde erklæret: „Naar vi kun har en Traktat for at have alle Ulæmperne og Bryderierne af den, saa er det ikke værd at have en Traktat“. ²⁾

Ligesom Trontalerne i den danske Rigsdag jævnlig havde berørt det nordslesvigske Spørgsmaal, vides det ogsaa, at Kongehuset gennem sine Familieforbindelser i St. Petersborg, Stockholm og London havde forsøgt at faa det løst. ³⁾ Men forøvrigt er Kendskabet til denne Tids internationale Forhandlin-

ger om Art. 5 næsten mindre end intet. Paa Rygter skorter det derimod saavist ikke. Der gik ikke et Aar, uden at det hed sig, at nu var Sagen afgjort, og det er de vidunderligste Projekter, der dukkede frem. Det mest besynderlige var vel nok en Efterretning om, at Nordslesvig skulde mageskiftes med Bornholm!¹⁾ Men hvormeget, eller rettere hvorlidt, der ligger til Grund for disse Snese af „Nyheder“, vides som sagt ikke, og der er derfor kun bleven nævnet et Par Rygter, der satte Spor i Nordslesvigs indre Forhold.

Heller ikke til de Forhandlinger mellem Prøjsen og Østrig, der førte til Traktaten af 11. Oktober 1878, har man foreløbig noget sikkert Kendskab. Rimeligst er vel nok den allerede af Samtiden fremsatte Gisning, at Østrig før eller under Forhandlingerne paa den orientalske Kongres i Berlin er gaaet ind paa Prøjsens Ønsker om at skaffe den ubehagelige Bestemmelse ud af Verden mod til Gengæld at faa friere Hænder paa Balkanhalvøen.²⁾ Naar det derimod jævnlig fortælles, at Prinsesse Thyras Forlovelse med Hertugen af Cumberland skulde have været den ydre Anledning, stemmer dette ikke overens med de virkelige Forhold. Noget andet er det naturligtvis, at denne Forbindelse sikkert kom Prøjsen særdeles vel tilpas, og at man ypperlig forstod at bruge den Modtagelse, den hanoveranske Bryllupsdeputation fik hos det danske Hof, til at dække over det ubehagelige Indtryk, Retsbruddet maatte gøre i Tyskland selv, hvis Presse i den senere Tid havde behandlet Danmark med langt mindre Uvilje end ellers vanlig.³⁾ Selve Traktaten, der først offentliggjordes d. 4. Febr. 1879, gik kortelig ud paa, at det nærmere Vilkaar („Modalität“), der ved Pragfreden var knyttet til Overdragelsen til Prøjsen af Østrigs ved Freden i Wien erhvervede Rettigheder til Hertugdømmerne „bliver herved ophævet, saa at Ordene i Art. V i ovennævnte Traktat

dog saaledes at Befolkningen i de nordlige Distrikter af Slesvig skal afstaas til Danmark, naar den ved fri Afstemning tilkendegiver Ønsket om at blive forenet med Danmark

sættes ud af Kraft.“⁴⁾

TREDJE AFSNIT

1879—1888

I. OKTOBERTRAKTATENS MODTAGELSE. EDSNÆGTERE OG EDSAFLÆGGERE

DEN langt overvejende Del af den tyske Presse hilste Traktaten med Glæde; ikkun enkelte Blade af Centrums Retning samt „Köln. Zeitung“ tog Ordet for, at Prøjsen, nu da det stod frit, selv skulde foretage en Grænseregulering; Afstaaelsen af nogle Distrikter vilde være mindre skadelig end en fortsat uvenlig Stemning mod Tyskland i Danmark og Skandinavien.¹⁾ Ogsaa den danske Presse var inde paa en lignende Tankegang. Baade Danmark og Nordslesvig havde en moralsk Ret, paa hvilken man maatte holde fast, skrev „Dagbladet“, og „Nationaltidende“, hvis Redaktion var overtaget af Hiort-Lorenzen, hævdede, at nu, da Art. V var ophævet, burde man tilstræbe Forstaaelse med Tyskland for at naa til en Omlægning af Grænsen.²⁾ Skridt i denne Retning blev da ogsaa forsøgt af den danske Regering, idet der i en Depeche til Berlin udtaltes Haabet om, at det tyske Rige, der nu kunde handle i fuld Udfoldelse af sin Magt og sin lovlige Ret uden at faa Udseende af at give efter for en Tvang ifølge en overfor en tredje Magt paatagen Forpligtelse, vilde erkende, at de Bevæggrunde, der havde ledet til Tilsagnet om mulig Tilbagegivelse af de nordslesvigske Distrikter endnu var tilstede. Den tyske Regering afviste imidlertid enhver Tanke om Nordslesvigs Tilbagegivelse; ved Traktaten var tværtimod det nordslesvigske Spørgsmaal blevet endelig afgjort.³⁾ Heller ikke Kongeparrets Besøg i Berlin i Efteraaret 1879 bragte noget Resultat, og ethvert Haab om foreløbig at naa en Løsning ad denne Vej var derfor strandet, saa meget mere som de øvrige Magter forholdt sig ganske passive. „Bismarck maa afgøre

denne Sag med sin Samvittighed og de nordslesvigske Deputerede,“ skrev det engelske „Standard“, og denne Tankegang turde vist saa nogenlunde svare til det officielle Europas.¹⁾)

Det behøver næppe at siges, at Tyskerne i Nordslesvig jubledede. Fra Haderslev, hvor den tyske Avis i en Overskrift havde anbragt Artikel V omgivet af tre Gravkors, afsendes der saaledes en Deputation til Berlin for at takke Kejseren: Nu var den sidste Grund til Uro fjærnet endogsaa hos de mest ængstelige Sjæle, og „vi ville snart atter kunne være et fredeligt Folk af Brødre.“²⁾ Hvad Behandlingen af disse genstridige „Brødre“ angik, adskilte „Kieler Zeitung“ sig paa en værdig Maade fra de tyske Blade nordpaa. Ogsaa den var veltilfreds med Resultatet, men fandt, at der burde gaas frem med den største Humanitet og Skaansomhed; en Bestemmelse som Indførelsen af de 12 tyske Timer gik saaledes udover det nødvendige.³⁾)

For de danske Nordslesvigere blev Art. V's Ophævelse ikke det knusende Slag, man muligvis fra tysk Side havde ventet. Prøjsens Politik i de senere Aar havde saavist ikke skullet styrke Troen til, at man i Berlin vilde holde sine Løfter, og da der i Slutningen af 1875 gik forskellige Rygter i Svang om, at Prøjsen ved en Cirkularnote vilde erklære Art. V for bortfaldet, da den var uigennemførlig i Praksis, skrev „Dannevirke“ i sin Nytaarsartikel: „Hovedgrundpillen for vore Ønsker og Rettigheder er ikke et beskrevet Stykke Papir, som er blevet til og atter kan tilintetgøres ved en enkelt Statsmands Luner . . . . men vor sunde og kraftige danske Nationalitet.“⁴⁾ Sit smukkeste Udtryk fik Befolkningens Stemning i en af Valgmændene fra Haderslev og Aabenraa Amter underskrevet, af Junggreen affattet, Erklæring, der offentliggjordes i de nordslesvigske Blade d. 14. Marts:

Ved den d. 11. October 1878 mellem Preussen og Østerrig afsluttede Traktat er den Preussen paahvilende Forpligtelse til efter en forudgaaet fri Afstemning af Befolkningen at give Nordslesvig tilbage til Danmark, hævet. Vi haabe, at den Sag, der er et Livsspørgsmaal for os og vore Medborgere, ikke hermed skal have

fundet sin endelige Afgørelse. Men for at der ikke skal være nogen som helst Tvivl om, hvilket Indtryk Tanken om en endelig Adskillelse fra Danmark vilde gøre paa den nordslesvigske Befolkning, føle undertegnede Valgmænd, som det langt overvejende Flertal af Befolkningen har kaaret til at vælge deres Repræsentanter i den preussiske Landdag, os foranledigede til følgende Udtalelse: Vi have Sprog, aandeligt Liv og Fortids Minder fælles med det danske Folk. Vi have følt os lykkelige, da vort Land hørte til det danske Rige, vi have aldrig begæret at skilles fra det, og det vilde være den dybeste Sorg og den bitreste Kummer, der kunde beredes Nordslesvigs Befolkning, om det skulde være Betydningen af den nu afsluttede Traktat, at vi derved definitivt skulde være adskilte fra det Folk, i hvilket vi have vor naturlige Rod.

I selve Opfattelsen af Traktatens retslige Virkning var Meningerne fra første Færd delte. Et Standpunkt for sig indtog Krüger. Efter Opfordring fra Centrum undlod han i 1879 at protestere mod Traktaten i Rigsdagen, men i 1880 lod han til Medlemmerne uddele en Skrivelse, hvori han nærmere begrundede den Opfattelse af det skete, han alt flere Gange havde fremsat i nordslesvigske Blade. Traktaten af 11. Oktbr., hedder det her, havde ikke ændret Nordslesvigs Retsgrundlag. „Den Gang blev Preussens og Østerrigs to ledende Statsmænd enige om at lade Pragfredens Artikel V træde ud af Kraft. Resultatet af denne Overenskomst kunde kun blive det, at den østerrigsk-ungarske Regering gav Afkald paa fremtidig at udøve sin Ret. Men forøvrigt blev den preussiske Regering ikke fritaget for sin Pligt til at ordne Nordslesvigs Stilling definitivt ved at høre Danmark i Henhold til Wienfreden.“ Desuden havde Prøjsen jo ikke udstedt nogen Kundgørelse, „hvoraf man kunde udlede en tilsigtet Forandring i Retsgrundlaget.“¹⁾

En ganske modsat Anskuelse udtaltes i „Flensborg Avis“ af dens daværende Redaktør, Gustav Johannsen: „Nordslesvigs Befolkning,“ skrev han, „kan fra dette Øjeblik ikke længere beraabe sig paa en Traktat, der i mere end 12 Aar har stillet den gunstigere end andre Nationaliteter, der ved Erbring er bragt ind under Fremmedherredømme; men dette

kan ikke fratage os vort Haab om, at den store Tanke om ethvert Folks Ret til at leve sit eget Liv . . . vil sejre, naar den betimelige Tid er kommen.“¹⁾ En Mellestilling indtog „Dannevirke“, Tidens mest udbredte Blad, der efter Hiort-Lorenzens Bortrejse redigeredes af Magister Bjørnshauge. Dets første ledende Artikel er skrevet ud fra ganske den samme Tankegang: „Vi kunne for Øjeblikket ingen Forhaabninger knytte til hin Bestemmelse, men saalænge den danske Befolkning er til, er det nordslesvigske Spørgsmaal levende.“²⁾ Senere nærmede det sig imidlertid stærkt til Krüger; uenig med ham i selve hans Hovedtanke, Art. V's vedblivende Bestaaen, hævdede det, at Stillingen alligevel var væsentlig uforandret: „Preussen havde ved Pragfredens Artikel V paataget sig en Forpligtelse overfor Østerrig, og denne Traktats Skæbne var altsaa afhængig af disse to Magter; men vi formaaede ikke at øve nogen Indflydelse paa den. Hvad der derimod fremkaldte denne Traktat, var Anerkendelsen af Nordslesvigernes danske Nationalitet . . . Saalænge vi Nordslesvigere bevare Bevidstheden herom . . . saalænge er vor politiske Stilling væsentlig den samme efter som før Traktaten af 11. Oktober 1878. Vor Stilling før Traktaten . . . var afhængig af politiske Kombinationer, og det er den endnu. Ganske vist kunde vore Repræsentanter . . . før Traktaten . . . forlange Art. V . . . opfyldt, men denne Fordring havde dog ikke stort at betyde, naar man manglede en hvilkenksomhelst Betingelse for at kunne gøre denne Fordring gældende.“³⁾ Som man ser, er denne Opfattelse i Virkeligheden en fuldstændig Undervurdering af den solide Begrundelse for Genforeningshaabet, der selvfølgelig maatte ligge i en af Parterne endnu anerkendt, international Traktat, og med Rette bebrejdede f. Eks. Advokat Bekker Bladet, at det sammenblandede Art. V's Motiver med dens statsretlige Virkninger. Ligesaa utvivlsomt som Motiverne endnu var tilstede, ligesaa utvivlsomt var Nordslesvigerne for Øjeblikket „prøjsiske Undersatter uden andre statsretslige Rettigheder end andre prøjsiske Undersatter; medens vi før . . . havde et udmærket Vaaben i Prag-

fredens Art. V til at minde den prøjsiske Regering om en Forpligtelse, saa kunne vi nu i det højeste optræde med en Bøn.“¹⁾ Det er vanskeligt nu efter en Menneskealders Forløb, hvor der netop paa dette Punkt er foregaaet en overordentlig stærk Forskydning i Opfattelsen, at afgøre, hvilket af disse tre Synspunkter der var det mest udbredte. Dog synes det, som om Krügers Tankegang kun deltes af faa. Stor direkte Indflydelse paa den praktiske Politik havde Art. V forøvrigt ikke i disse første Aar. Det fandt saaledes aldeles ingen Tilslutning, da en Indsender i „Dannevirke“ under Edskampen i 1881 foreslog, at det burde opstilles som en uafviselig Fordring til den nye Rigsdagskandidat, „at han deler Krügers Opfattelse af, at § 5 endnu staar ved Magt.“²⁾ Oktobertraktatens Betydningsløshed begrundes her ved en Henvi- sning til „Tredje Mands Ret“, og ogsaa i de følgende Aar findes der af og til Udtalelser i samme Retning,³⁾ men først i Slutningen af Firserne blev dog denne Betragtningssmaa- de mere almindelig, især baaret frem af Redaktør Jessen, for hvem netop Art. V stod som et af de skarpeste Vaaben.

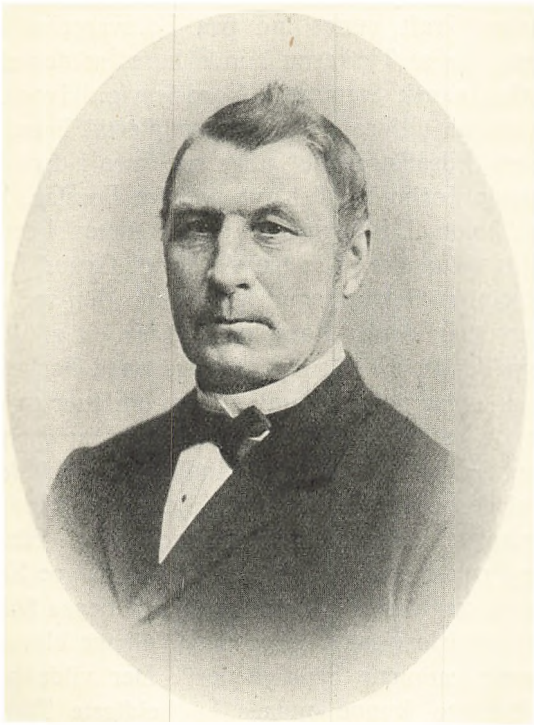
Men paa anden Vis fik den forskellige Rækkevidde, man tillagde Oktobertraktaten, en overordentlig Betydning ved at uddybe og skærpe en Modsætning, der alt længe havde ulmet, men som nu udviklede sig til en langvarig og bitter Strid, ikke om selve Kampen, den tænkte ingen paa at opgive, ejheller om Maalet, det var for alle det samme, men om Midlerne.

Den gængse Opfattelse af Nordslesvigs Historie i Tiden 1866—78 er jo, at Kampen i udpræget Grad var bleven ført ud fra statsretlige Synspunkter. Dette er ogsaa rigtigt, men det maa samtidig ikke glemmes, at man en Tid lang ingenlunde havde nøjedes med at erklære, at man var og vilde vedblive at være dansk, men ogsaa efter Ævne selv under Fremmedherredømme aandeligt havde søgt at hævde sig som et Led af det danske Folk. Ejendommeligt nok faldt imidlertid den stærkeste nationalkulturelle Bevægelse paa en Tid, hvor Haabet om Genforeningen med Danmark havde størst Udsigt til hurtig at gaa i Opfyldelse, i Tredsernes Slutning. Ved Tysklands

Sejr i 1870—71 skødes det ud i det uvisse, og Germaniserings stigende Tempo viste, at Sejrherren ikke følte synderlig Lyst til at give slip paa Byttet. Men dette medførte saalangt fra en stærkere Hævdelse af dansk Sprog og dansk Nationalitet, at man i aandelig Henseende sikkert stod Moderlandet fjernere ved Halvfjersernes Slutning end ved deres Begyndelse. Jo mindre Tiltro man havde til, at Løftet i Art. V virkelig skulde blive holdt, jo mere byggede man saa at sige alligevel paa det, istedetfor paa sig selv. Haardt, men træffende blev det sagt om denne Tids Politik af Advokat Bekker, at man levede „som den, der ikke blot fortærer sine Renter, men sin Kapital med,⁽¹⁾) og i „Dannevirke“ hævdede en Indsender endogsaa, at „det var godt § V ophævedes, fordi den kun gav en falsk Støtte;“ i Begyndelsen havde den vel virket oplivende, men efter 1870 snarest „sløvende og søvndyssende,“ da man mente, at det var nok med at afgive sin Stemme ved Valgene, ventede alt ude fra og glemte, at et Folk først og fremmest maa hjælpe sig selv.²⁾) Dette maatte ophøre. Alle var enige om, at Forsvaret for Modersmaalet og dansk Sæd og Skik maatte føres med Kraft, og mange indrømmede, at der her var Synder at sone. „Pragfredens Ophævelse,“ skrev saaledes „Dannevirke“, „har bidraget til at gøre den Erkendelse levende i os, at vi med større Omsigt og Energi maa arbejde paa at bevare vor Nationalitet. Det kan nok være, at vi i Tillid til Pragfredens Opfyldelse i saa Henseende have handlet med mindre Omsigt end vi burde.“³⁾) Men her standsede Enigheden, idet nogle mente, at fra nu af maatte Kampen føres paa rent nationalt Grundlag, medens andre holdt paa, at jævnsides hermed eller endog forud for dette burde den statsretlige Protest fortsættes. Modsætningen mellem de to Retninger samledes i et enkelt Punkt: Landdagsmændenes Edsnægtelse, og fra først af tænkt som et rent taktisk Skaktræk pusedes dette Spørgsmaal herved op til en Betydning, det aldrig burde have haft.

Som tidligere berørt (S. 108) var Misfornøjelsen med Edsnægtelsen af gammel Dato, men selvfølgelig maatte Oktober-

traktaten give de Misfornøjede Vind i Sejlene, og adskillige, der hidtil havde holdt paa den, fandt, at den nu havde udspillet sin Rolle. Der hævdedes fra deres Side, at Modstanden ikke længere kunde fortsættes paa det statsretlige Grundlag, thi det havde Traktaten borttaget, og at underkende denne vilde

P. SKAU.

Fotografi fra Firserne.

være at løbe Panden mod en Mur. Edsnægtelsen, der aldrig havde været absolut, men stadig havde haft Nordslesvigs Særstilling som Forudsætning, kunde derfor ikke mere begrundes ud fra Art. V, og at støtte den paa et simpelt, „vi kunne ikke“, vilde være virkningsløst. Desuden anerkendte man jo den faktiske Tilstand overalt, hvor den bragte Byrder, kun her, hvor den gav Rettigheder, lod man haant om den. Selvom

der intet positivt kunde vindes derved, burde Repræsentanterne nu tage Ordet i Landdagen saavel som i Rigsdagen for at protestere mod den nationale Undertrykkelse, og hjemme skulde Kampen tages op paa alle Punkter ikke mindst indenfor det kommunale Liv, hvor man havde overladt altfor meget til Modstanderne. Udvandringen maatte ophøre, og den størst mulige Kraft sættes ind paa Forsvaret af Sprog og Nationalitet, saa at Tyskerne kunde lære, at der eksisterede en livskraftig dansk Stamme i Nordslesvig. Hvorledes dette nærmere skulde udføres, lod man imidlertid ligge, og overhovedet var „Edsaflæggerne“ ulige stærkere i deres Kritik af de bestaaende Forhold end i nye positive Forslag.¹⁾

Modsat holdt „Edsnægterne“ paa, at netop Fjærnelsen af Art. V maatte ansøre til at hævde det til Grund for den liggende Princip om Selvbestemmelsesretten. Men ved at aflægge Eden opgav man dette, „først da,“ skrev en af deres Talsmænd, „godkende vi definitivt de bestaaende Forhold, idet vi indordne os under den Forfatning, som omfatter os uden vort Samtykke og mod vor Villie.“ Thi Eden var mere end en Formalitet, det var en politisk Handling, en højtidelig Anerkendelse af den prøjsiske Forfatning, der ikke tillod at hævde Fremtidsmaalet, medens man derimod „ved Edsnægtelsen nedlægger Protest mod Annektionen.“ At aflægge Eden, mente de ivrigste, var derfor i Virkeligheden at begaa Selvmord og opgive det nordslesvigske Spørgsmaal, tilbage blev saa „i det højeste nogle nationale Stridigheder“. Der vilde heller intet virkeligt Udbytte kunne opnaas, i heldigste Tilfælde kun Smaaindrømmelser, som let kunde svække Interessen for det egentlige Maal, og man vilde ved at indlade sig i Forhandlinger komme ind paa et Skraaplan, hvor det kunde blive vanskeligt nok at standse. Rent taktisk set vilde ogsaa en forandret Politik netop nu fra tysk Side blive opfattet som Eftergivenhed, og en meget stor Del af Befolkningen vilde betragte det som „Knæfald og Haandkys“. Man burde derfor holde fast paa den gamle Kurs og indskrænke sig til at lade Landdagsmændene møde en Gang i hver Valgperiode for skriftligt eller

mundtligt at protestere, saaledes som Krüger havde gjort det i sin gode Tid.¹⁾ „Vi tro,“ skrev „Dannevirke“, „at vore Repræsentanter handle mest i Överensstemmelse med deres egen og deres Vælgeres Værdighed naar de sige: Vi ville intet have med Jer at gøre, naar I intet Hensyn tage til os. Vi ville ikke

J. N. H. SKRUMSAGER.

Fotografi fra Firserne.

atter og atter underkaste os den Ydmygelse at blive afviste. Desuden turde denne Holdning politisk gøre mere Indtryk end at møde i Landdagen for kun at raabe i Ørkenen.“²⁾ Urvivlsomt var Henvisningen til Krüger en af de Bevisgrunde, der virkede mest paa Menigmand; ingen havde en Indflydelse, der kunde maale sig med hans, og Edsnægtelsen stod for de fleste som Kærnen i hans Program:

En Part jo mener, det paa Eden ej beror,
men vi, der nægter den, vi holder Krügers Spor.
hedder det da ogsaa i et af Tidens rimede Indlæg.

Naar det om Edsnægterne blev sagt, at for dem eksisterede der kun ét politisk Spørgsmaal i Nordslesvig: Genforeningen med Danmark, og at alt, hvad der skete imens, var ligegyldigt, er dette naturligvis en Overdrivelse. Netop nogle af de stejleste Edsnægtere var samtidig de ivrigste til at gentage, at man langt mere end tilforn skulde holde Modersmaalet i Ære og vogte det hos sine Børn.¹⁾ Og det skal ikke glemmes, at det netop var Edsnægterne, der gik i Spidsen for meget af det, der kom til at præge den ny Tid. Blandt dem begynder Frimenighedsbevægelsen, de bygger de første Forsamlingshuse, de stifter de første Foredragsforeninger. Som enhver Overdrivelse indeholder Paastanden dog nogen Sandhed.

Der var noget djærvt og helstøbt over dette Standpunkt, og man forstaaer godt, at det mellem sine Tilhængere talte mange af Nordslesvigs stovtteste Mænd. Men ganske bortset fra, at Edsnægtelsen utvivlsomt ikke mere lod sig begrunde juridisk, laa der i den stærke Fremhævelse af det egentlige Maal en Fare for at undervurdere Midlerne, at overse det, der i hvert Tilfælde maatte være den afgørende Betingelse for en Genforening: Opretholdelsen af et bevidst dansk Fler-tal i Nordslesvig. Vilde man have det søde, maatte man ogsaa tage det sure, bære sin Del af Dagligdagens Byrde. Og paa dette Punkt skortede det. Skarpest kom denne Brist tilsyne ved Spørgsmaalet om de Unges Udvandring, og det er ikke tilfældigt, naar denne i Edsnægternes faste Borg: Enklaverne og Haderslev Vesteramt varede ved adskillige Aar, efter at den var standset i de øvrige Dele af Landet. Og medens mod Syd de bedste og de klogeste Mænd fra Firsernes Begyndelse raadede deres Sønner til at trække i den prøjsiske Trøje, skrev „Dannevirke“ samtidig: „Om det er politisk rigtigt, at denne Udvandring finder Sted, turde være meget vanskeligt at afgøre. Vi anse os ikke for kompetente til at dømme, om

vore unge Mænd i 20 Aars Alderen ere karakterstærke nok til ikke at lade sig paavirke af det militære Liv i Garnisonsbyerne.“¹⁾ Der er i denne Betragtningmaade noget af den samme Mangel paa Tillid til egen Styrke, Mistvivl om Danskhedens aandelige Modstandskraft, der gaar igennem flere af Edsnægternes Argumenter, men hvis Ugrundethed Tiden tilfulde har bevist.

Geografisk set var Edsaflæggerne saagodtsom eneraadende i Sundeved og paa Als, Edsnægterne paa Vestkysten og da navnlig i Haderslev Vesteramt, hvorfor de spøgende kaldtes for „Vestmagterne“. I Østeramtet, Aabenraa og Flensborg Amter var Stemningen mere delt.

II. BRYDNINGSTIDEN

Det varede ikke længe, inden de to Retninger tørnede sammen. I Efteraaret 1879 udløb nemlig en Landdagsvalgperiode, og gode Raad var nu dyre, idet Krüger ikke vilde aflægge Eden og Lassen ikke tage mod Valg uden at blive stillet frit. Paa et af Junggreen sammenkaldt Møde i Aabenraa den 31. Aug. enedes imidlertid 30 ansete Mænd fra de forskellige Egne og af begge Afskygninger om en Fællesoptræden, idet alle samstemmede i, at frem for alt maatte Enigheden oprettholdes. Det bestemtes, at de nyvalgte Valgmænd i 1. og 2. Kreds ved en Afstemning i Aabenraa skulde afgøre, hvorvidt der burde opstilles to Edsnægttere eller to Edsaflæggere, og for at lette Situationen meddelte Krüger, at hvorledes end Udfaldet blev, vilde han ikke mere modtage noget Mandat til Landdagen. Dette var sikkert den eneste farbare Vej, men desværre blev Beslutningen kort efter gjort virkningsløs. Uagtet ingen af deres Repræsentanter havde nedlagt Indsigelse, erklærede Vesterboerne nemlig, at de ikke vilde vide af nogen Fællesafstemning, og at de vilde stemme paa Krüger, hvad enten han vilde modtage Valg eller ikke. Der var ved denne

Optræden vist en Mangel paa politisk Disciplin, en Ulyst til at underkaste sig Flertallets Afgørelser og overholde trufne Aftaler, som oftere skulde gentage sig i de kommende Aar og næsten umuliggøre al virkelig Forhandling. Flere mente, at man alligevel skulde holde fast ved Aabenraamødets Beslutning, men for Fredens Skyld bøjede man af og gik med til en af Krüger foreslaaet højst uklar Løsning: Han skulde nægte at tage mod Valg og saa atter lade sig genvælge for at staa frit, medens Lassen skulde lade sig vælge, men have Lov til at blive hjemme.¹⁾

Valgdeltagelsen var forøvrigt overalt meget ringe, da man ikke kunde øjne noget nationalt eller praktisk Udbytte, og i Haderslev slog man endog paa Grund af den rigelig anvendte Valggeomtri ind paa den meget uheldige Taktik slet ikke at stemme. I alt tabtes der 18 Valgmænd i hver af de to Kredse, medens Tyskerne i 1. Kreds vandt 18, i 2. 13 Pladser: „endnu en lignende Sejr og Hr. Krügers Herredømme er forbi,“ profeterede et af deres Blade en Smule forhastet.²⁾

Krüger havde offentlig udtalt, at han ikke vilde skifte Standpunkt, men overlod Lassen at handle, som han fandt det rigtigst.³⁾ Ved Valget havde denne forbeholdt sig fuldstændig Frihed, og i Januar 1880 udstedte han nu en Erklæring til sine Vælgere, i hvilken han gjorde Rede for sit Standpunkt. Under de forandrede Forhold ansaa han det for rigtigst, at Repræsentanterne indtog deres Pladser for paa den virksomst mulige Maade og paa rette Sted „at værne om det, hvorpaa vort Fremtidshaab nu maa være bygget, om vor Nationalitet, vort Sprog og den almindelige Folkeret“ samt om de materielle Rettigheder. Der var dog Forhold tilstede, til hvilke han absolut maatte tage Hensyn, og som han ej kunde forandre; derfor vilde han have nedlagt Mandatet, men beholdt det efter sine Venners Raad, da Vanskelighederne rimeligvis vilde være fjernede inden næste Samling.⁴⁾

Herved var Spørgsmaalet for første Gang lagt aabent frem for hele Befolkningen, og Edsnægterne blev ham ikke Svar skyldig. Traktaten, skrev en Indsender i „Dannevirke“, har

ikke haft en saa knusende Overbevisningskraft, „at vi efter dennes Tilblivelse kaste os i Støvet, bede om Forladelse for vort tidligere Forhold og ydmygt kysse den venlige tyske Haand, der i Skikkelse af denne Traktat rækkes os i Stedet for § V.“¹⁾ Nægtes kan det heller ikke, at en Svingning saa kort efter Oktobertraktaten vilde have været uheldig, da den baade af Venner og Fjender kunde opfattes som en Slags Given Køb, saa meget mere som man fra tysk Side ivrig tog den mindste Imødekommenhed til Indtægt. Da saaledes de danske Medlemmer af den 1880 sammenkaldte Provinssynode i Mod-sætning til tidligere ikke benyttede deres Ret til at tale Dansk, men nøjedes med at faa denne Ret konstateret, blev dette straks fra officiel Side opfattet som Tegn paa Forsonlighed.²⁾ Dette og andet lignende gav Anledning til, at en af Mændene i første Række, Junggreen, foretog en opsigtsvækkende Svingning. Han havde været mellem dem, der tidlig misbilligede Edsnægtelsen, nu meddelte han (April 1880), at han havde skiftet Standpunkt:³⁾

„Et Sammentræf af forskellige personlige Erfaringer sammenholdt med den Maade, hvorpaa den tyske Presse har omtalt disse Forhold, har . . . i de sidste Dage paatrængt mig den Overbevisning, at jeg . . . har taget Fejl, og at vi ved at gøre, hvad jeg havde anset for rigtig, rimeligvis vilde være komne ind paa et Skraaplan, paa hvilket det vilde have været næsten umuligt at standse for os paa det Sted, hvor vi vilde det.“

I en sjælden Grad havde han staaet som et Samlingsmærke, en Mand for hvem alle nærede den største Højagtelse; ret naturlig fik derfor hans Holdning overfor Strids-spørgsmaalet en ikke ringe Betydning for adskillige af hans Landsmænd. De Tanker, man fra tysk Side muligvis havde næret om, at Nordslesvigerne begyndte at finde sig til Rette i Forholdene, fik forøvrigt snart et haardt Stød. Paa en Pro vinslanddag, der var sammenkaldt i Febr. 1881 for at vedtage en Brudegave fra Provinsen til den nuværende tyske Kejserinde, modsatte de tre nordslesvigiske Landdagsmænd med Hans Lassen som Ordfører sig nemlig denne Bevilling,

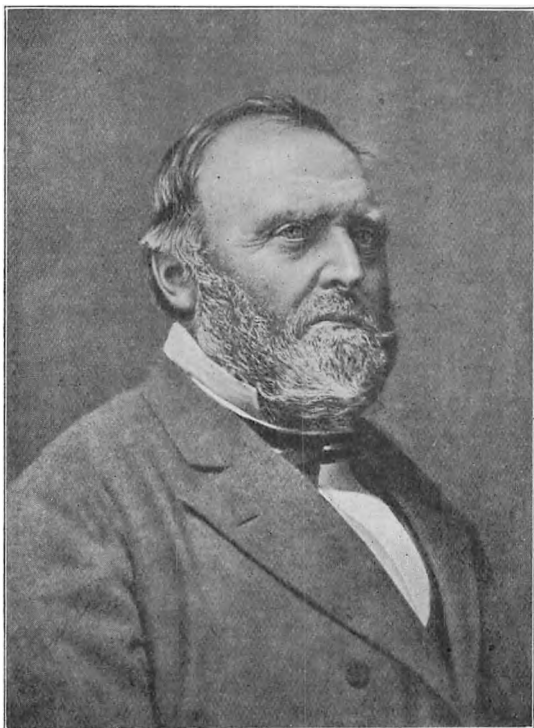
da de ikke, som udtalt i Motiveringen, kunde gaa med til at udtrykke deres Tilfredshed over de nuværende Tilstande.¹⁾

Til Landdagen havde Krüger i 1880 med det sædvanlige Udfald indgivet et Andragende, om at der ikke eller i det mindste kun med Forbehold maatte kræves Ed af de nordsllesvigske Repræsentanter.²⁾ Dette blev saa noget nær hans sidste offentlige Handling, thi i det kommende Aars Rigsdagssamling tog han ikke Del. Flere Gange besluttede han at tage afsted, men hver Gang svigtede Kræfterne. Det var indlysende, at nu maatte man tænke paa en Efterfølger, saa meget mere som der snart skulde være Valg, og en meget stor Del af Vælgerne ønskede en Repræsentant, der virkelig kunde møde. For at klare Spørgsmaalet indbød Junggreen derfor Valgmændene fra alle fire Kredse til et Møde i Aabenraa d. 2. Aug. 1881. Dette var sket efter Samraad med Krüger, der dog ikke vilde udtale sig offentlig om „den nye Mand“, men mente, at Valgmændene selv skulde udpege hans Efterfølger. Personlig ønskede han Frimenighedspræsten Cornelius Appel til sin Afløser for at være vis paa at faa en Mand, der gik i samme Spor, men var forøvrigt villig til at lade sig genvælge, hvis man ej kunde blive enig. Junggreen følte ingen Tilbøjelighed til at overtage Hvervet, til hvilket han fandt Gustav Johannsen bedst egnet, men Krügers nærmeste Tilhængere holdt stærkt paa den gamle Høvding. Hans Navn „er bleven vort Folks Løsen, og det Løsen er hørt og kendt i hele Europa,“ skrev en af hans Tilhængere, der hævdede, at efter Art. V's „Tilintetgørelse“ burde man holde sig saa passiv som mulig; da man alligevel intet kunde udrette, var det ligegyldigt, om Rigsdagsmanden sad i Bevtoft eller Berlin.³⁾ Kunde man endelig ikke faa ham, foretrak mange Hans Lassen, som man ventede foreløbig ikke vilde aflægge Eden. Da der forinden Mødet fremkom flere Angreb paa Junggreen, fik denne gennem Gustav Johannsen paany Krüger til offentlig at udtale, at han billigede dets Sammenkaldelse. Men et Par Dage efter indløb der dog en Slags Kontraordre. Helt trække sig ud af Spillet havde han ikke villet, thi som han sagde,

„saasnart jeg afgiver min Erklæring om ej at ville genvælges, har I Valgkampen, hvor Edsspørgsmaalet er Brændpunktet.“ Nu meddelte en af hans Venner, at han ønskede Genvalg, og bad derfor Junggreen tage Indbydelserne tilbage, hvad der dog af praktiske Grunde ikke lod sig gøre. Paa Mødet d. 2. August, der var besøgt af c. 300 Valgmænd, foreslog Junggreen først at afgøre, om Krüger skulde genvælges eller ikke, og derpaa ved simpel Majoritet udpege hans mulige Efterfølger. Der var stort Flertal for at vælge en ny Mand, men da Mindretallet ikke vilde bøje sig og holdt stærkt paa Genvalg, for at Edsspørgsmaalet ej skulde komme frem, gav man for Fredens Skyld efter og vedtog, at Junggreen af Krüger personlig skulde faa Vished, om han virkelig ønskede Genvalg, da man i saa Fald vilde føje ham. Da han kom derud, nægtede imidlertid den legemlig og aandelig ganske nedbrudte Mand, der var ude af Stand til at føre nogen Forhandling, at tale med ham, og forstaaeligt nok opgav Junggreen nu for en Tid at øve Indflydelse paa Valget.¹⁾ Atter var den eneste korrekte Fremgangsmaade bleven forpurret af et Mindretal, og da man stod ganske uden Organisation, opløstes alt foreløbig i vild Forvirring. I Midten af August holdtes der saaledes et lille Møde i Vojens af begge Lejres Ledere i Haderslev Amt, hvor man drøftede Kandidatspørgsmaalet og vedtog at nedsætte et Udvalg for at forhandle med Valgkredsens anden Halvdel: Sønderborg Amt, hvorimod man intet Hensyn tog til de to andre Kredse. Heller ikke her blev man dog enig; af de 17 Deltagere stemte 11 paa Krüger, 6 paa Junggreen. Man var altsaa lige nær, og tilmed havde Mødet vakt en ikke ringe Misstemning; med nogen Ret spurgte man, hvorfra de 17 egentlig havde deres Mandater.²⁾

Spørgsmaalet, om man virkelig atter skulde genvælge Krüger, løstes brat ved hans Død d. 27. August. Ingen havde som han forstaaet at samle alle Sønderjyder, der i hans sejge, aldrig trættede Retsbevidsthed saa en Genspejling af noget af det bedste i deres Natur, og hans Begravelse paa Bevtoft Kirkegaard d. 3. Septbr. artede sig da ogsaa som et stort

Folkestævne.¹⁾ „I Ordets fulde Betydning en helstøbt Karakter“ skrev et af de danske Blade med Sandhed om ham. Urokkelig holdt han fast ved den Politik, hvis Talsmand han saa længe havde været: „Vi har kun at staa paa vor Ret, og vor

KRÜGER.

Fotografi fra sidste Halvdel af Halvfjerterne.

Ret er klar; vor Sag kan ikke tabes.“ Netop i denne stejle Ensidighed laa en stor Styrke, og der var noget i den Ytring, han skal have brugt om sig selv paa sine sidste Dage: „Jeg er et Program.“²⁾ Men utvivlsomt havde det baadet Sagen bedre, om han og hans Venner havde kendt hans Besøgelsestid.

Kort efter hans Død bekendtgjorde 10 ledende Mænd af alle Afskygninger indenfor Valgkredsens to Halvdele, at de

var traadt sammen som Valgkomité for at bidrage til, at Befolkningen „paa fyldig Maade kan udpege den Mand, man ønsker valgt.“ De indbød derfor Kredsens Landdagsvalgmænd til at møde henholdsvis i Vojens og Sønderborg.¹⁾ Gustav Johannsens Kandidatur kom atter paa Tale, men vakte Modstand i visse Kredse i Haderslev Amt, der tvivlede om hans politiske Fæstthed. Alsingerne og Sundevedboerne holdt paa Hans Lassen, men hans velkendte Stilling til Edssagen gjorde det tvivlsomt, om han vilde vinde Bifald i Haderslev Amt, og efter Opfordring deroppe fra erklærede Junggreen sig derfor villig til at tage mod Valg. Samtidig anbefalede han dog at komme bort fra den gamle Taktik med en Fælleskandidat i alle tre Kredse, da stedkendte Mænd bedre kunde faa Stemmerne frem, og man ved at samle alt paa én Haand let kunde give det Udseende af, at „med ham falder alting sammen,“ en Advarsel, der særlig paa den Tid absolut ikke var overflødig.²⁾ Junggreens Kandidatur blev varmt anbefalet af Haderslev Kommunalforening:³⁾ At skifte Politik nu var at svigte Krüger, før han blev kold i sin Grav, og paa Vojensmødet d. 17. Septbr. faldt da ogsaa 92 Stemmer paa ham, medens kun 22 stemte paa Hans Lassen og 20 undlod at stemme.⁴⁾ De to Repræsentanter, der mødte for Alsingerne, meddelte imidlertid, at de kun vilde bøje sig for fuld Enstemmighed, og i Sønderborg fastholdt man Lassens Kandidatur med 55 mod 13 Stemmer, uagtet en Afsending fra Vesterboerne erklærede det for en ren Umulighed, at Folk derovre vilde give ham deres Stemme. Selv udtalte Lassen, at han under slige Forhold ingen Lyst havde til at tage mod Valg og haabede, at alle vilde stemme paa Junggreen, naar han om et Par Dage sagde afgjort nej. Til alt Uheld lod han denne Erklæring vente lovlig længe, thi at dømme efter de to Møder holdt Flertallet utvivlsomt paa Junggreen.⁵⁾

Mødet i Vojens havde faaet en egen Farve, ved at de tyske Valgmænd uopfordret havde indfundet sig der. Det virkede jo noget overraskende, men var forsaavidt ganske heldigt, som det sikkert i nogen Grad lagde en Dæmper paa Diskussionen,

der havde en meget personlig Karakter. De saglige Skillelinjer var nemlig delvis blevne sprængte; de, der havde stemt paa Lassen, var saa langt fra Edsaflæggere, at de snarest maa siges at være de ivrigste Edsnægtere. Det var en lille, men stærkt sammenholdende, delvis grundtvigianskfarvet Kreds fra Rødding og Bovlundegnen, der ønskede, at Lassen skulde have Rigsdagsmandatet mod at afgive Landdagspladsen til en Edsnægter. De fandt Junggreen for veg og bøjelig, og flere af dem følte sig frastødte af, at han var ivrig Højremand, medens de selv — i Modsætning til de fleste andre Sønderjyder — delte det kongerigske Venstres Anskuelse. Hertil kom Forholdet til Krüger. De havde været dennes svorne Mænd og fandt, at Junggreen havde handlet urigtig ved at tale om en Efterfølger, førend Krüger formelt havde trukket sig tilbage, ligesom de mente, at han havde trængt sig ind paa den syge Mand. Allerede paa Mødet faldt der skarpe Ord herom; hans Færd mod Krüger havde været dem en Forargelse, blev der sagt, og i „Dannevirke“ rettedes der stærke Angreb paa ham, samtidig med at han modtog anonyme Truselsbreve. Junggreen, der stadig havde hævdet, at han havde handlet i fuld Overensstemmelse med Krüger, følte sig forstaaeligt nok dybt krænket, saa meget mere som det, man navnlig bebrejdede ham, hans sidste Besøg i Bevtoft, jo netop var blevet foranlediget af Krügers Venner, og uvant som han var med den politiske Virkeligheds haarde Verden, gjorde den fintfølede og finttænkende Mand nu det overilede Skridt at trække sin Kandidatur tilbage: „Af et Parti af mine Landsmænd vil jeg ikke vælges.“¹⁾

Denne Erklæring offentliggjordes i de sidste Dage af September, og Stillingen var nu saaledes, at man atter stod uden Kandidat. Kort efter meddelte Lassen imidlertid, at han var villig til at tage mod Valg. Det havde været hans Hensigt at trække sig tilbage, og det var et rent Tilfælde, at hans Meddelelse derom ikke var kommen frem samtidig med Junggreens; nu fandt han imidlertid, at Situationen var forandret ved dennes uventede Afkald.²⁾ Alt før Lassens Erklæring var

kommen frem, havde imidlertid Junggreens Modstandere i Haderslev Amt paa Trods af de to Møders Resultat udsendt en Opfordring til at stemme paa Lassen, hvem de tiltroede „de fleste Kræfter og størst Udholdenhed til at staa paa den vanskelige Post,“ samtidig med at de mente, at hans afvigende Holdning i Edsspørgsmaalet ikke kom i Betragtning ved denne Lejlighed, hvor det jo ikke drejede sig om et Landdagsvalg.¹⁾ Dette Skridt, der skete uden Lassens Medvirkning, vakte forstaaeligt nok megen Uvilje og fremkaldte et Opraab fra modsat Side om trods Junggreens Afkald alligevel at stemme paa ham, da man ikke vilde finde sig i, „at den Mand, der af det store Flertal er udpeget til at være vor Rigsdagsmand, bagefter af et lille Mindretal ved utilbørlige Krænkelser bringes til at trække sig tilbage.“²⁾ Ansete Edsnægtere havde sat deres Navn under det ved Siden af Edsaflæggernes Fører heroppe, P. Skau, Bukshave, et godt Bevis paa, at det i langt højere Grad var det personlige end det storpolitiske, der nu var det afgørende. Junggreen opfordrede selv til at standse de lidet tiltalende Avisfejder, men da han ikke direkte protesterede mod sin Genopstilling, kom der ved Valget alligevel til at staa to danske Kandidater mod hinanden.³⁾ Stemmerne fordelte sig paa følgende Maade:

Haderslev Amt Junggreen 3743, Lassen 1698.
 Sønderborg — — 93, — 3530.

Lassen havde altsaa sejret med en betydelig Majoritet, men da der var faldet 2515 Stemmer paa den tyske Kandidat, maatte der foretages Omvalg, ved hvilket Junggreen opfordrede sine Meningsfæller til at stemme paa Lassen, idet han for at hindre øjeblikkelige Stemninger i at faa Betydning samtidig meddelte, „at der aldrig havde været noget Uvenskab mellem H. Lassen og mig, omend vore Anskuelser om et enkelt Punkt som bekendt ere meget forskellige.“⁴⁾ Ved Omvalget d. 7. Novbr. valgtes derfor Lassen med 8004 Stemmer.

Brydningerne forud for Valget 1881 er vel nok et af de mørkeste Punkter i Nordslesvigs indre Historie efter 1864.

At de havde aabenbaret en sørgelig Mangel paa politisk Modenhed og Disciplin, er endda det mindste, omend man maa give „Flensborg Avis“ Ret, naar den skrev, „at efter den sidste Tids Erfaringer er Folk blevne noget uberegnelige.“¹⁾ Langt uhyggeligere var det, at Sagen ganske uvedkommende Motiver havde trængt de virkelige Stridspunkter i Baggrunden, og at man for at bruge et mildt Udtryk just ikke havde været kræsen i Valget af sine Midler. Det kom til at svie til Danskheden, at den manglede en af Vælgerne anerkendt Organisation, der fra første Færd kunde have taget Sagen i sin Haand. Men naar galt skulde være, havde det dog ubetinget været bedre, om man straks havde enedes om at opstille to Kandidater og ladet Vælgerne afgøre Sagen istedetfor paa aaben Scene at opføre denne Række Skænderier, der kun kunde være til Gavn og Glæde for Modstanderne. Der er forøvrigt næppe Tvivl om, at Udfaldet vilde være blevet det samme, selvom Valget havde staaet paa de rene Linjer. I Sundevad og paa Als holdt man jo ubetinget paa Hans Lassen, og ved det Suppleringsvalg til Landdagen, der fandt Sted ganske kort før Rigsdagsvalget, var Haderslev Kreds omtrent ligelig delt mellem de to Retninger, idet der afgaves 80 Stemmer for Edsnægteren Gaardejer A. Hørlück fra Rurup mod 74 for P. Skau. For at hindre, at Tyskerne skulde kunne holde Afgørelsen i deres Haand, stemte ved Omvalget en Del af Eds-aflæggerne paa Hørlück, der saaledes blev valgt.²⁾

Det varede dog ikke længe, inden Stemningen slog stærkt om. I Landdagen nægtede Hørlück i Overensstemmelse med Krüger at aflægge Eden, da han repræsenterede „en dansk Befolkning, som ikke definitivt betragter sig som preussiske Undersaatter, saalænge Selvbestemmelsesretten med Hensyn til deres statsretlige Forbindelse, som er givet i Artikel V i Pragfreden ikke er kommet til Udførelse.“³⁾ I Modsætning til ham foretog Lassen nu efter Samraad med sine Venner det afgørende Skridt og aflagde Eden, samtidig med at han i sin Skrivelse til Kamrets Formand betonedede, at dette ikke betød, at han derved havde ændret sin Opfattelse af Nordslesvigs

„politiske og statsretlige Stilling.“¹⁾ Det havde været klogere og rigtigere, om han endnu denne Samling — den sidste i en Valgperiode — havde holdt fast ved den gamle Taktik og afventet Majoritetens Afgørelse, der efter det sidste Valg at

A. HØRLÜCK.
Fotografi fra Firserne.

dømme havde været for Edsafleggelse. Men bortset herfra kan det just ikke siges, at hans Handling kom overraskende. Alverden vidste, at han og hans Vælgere hidtil kun havde givet efter for Krügers Skyld, og Edsnægternes Holdning paa de to Aabenraamøder 1879 og 1881 skulde just ikke indgyde megen Tiltro til, at de paa dette Punkt vilde bøje sig for en Flertalsafgørelse. Alligevel gav hans Edsafleggelse d. 1. Fe-

bruar 1882 Anledning til en Række ganske ubeherskede Angreb paa ham i „Dannevirke“ ikke mindst fra den Retning, der i Efteraaret havde været saa ivrig for hans Valg.¹⁾ Flere af hans Venner og Meningsfæller som Reimers, der vel nok var Edsaflæggernes første Mand, og P. Skau tog til Genmæle, selv forholdt han sig derimod en Tid lang tavs, men da ansete tyske Blade — ligesom Edsnægterne — mente, at Edsaflæggelsen tydede paa, at man begyndte at finde sig tilrette i Forholdene, protesterede han herimod i den liberale „Vossische Zeitung“: Det var kun en taktisk Forandring, Maalet var stadig det samme: „at virke og stræbe derefter ved alle lovlige Midler anse de danske Nordslesvigere endnu bestandig for deres første og fornemste Opgave.“²⁾ Junggreen, der ikke havde deltaget i Pressefejden, hilste med Glæde denne Udtalelse og manede i stærke Ord til Fred og Forsoning. Hvis Flertallet var stemt for at aflægge Eden, skulde man slutte Fred, thi Kampen kunde jo ogsaa godt føres paa den Maade; „kun paa een Maade kan det aldeles ikke gaa,“ nemlig som man hidtil havde baaret sig ad.³⁾ Det tegnede da ogsaa til, at man ved det forestaaende Landdagsvalg skulde faa en god og værdig Afslutning paa den hele Strid, truffen ikke af den enkelte Kreds men i Fællesskab af hele Landet. Mellem Førerne sluttedes der nemlig en Overenskomst om, at forud for Valgene skulde der til alle Valgmændene i de fire Kredse rettes det Spørgsmaal, om de ønskede, at man skulde aflægge Eden eller ikke, og den af Repræsentanterne, mod hvem Flertallet udtalte sig, skulde da nægte at tage mod Valg. Desværre gjorde Lokalpatriotismen, Manglen paa Samfølelse og Disciplin sig atter dennegang gældende. Fjerde Kreds vilde helst staa helt udenfor, og 59 Valgmænd fra Egnen mellem Rødding og Bovlund udstedte en Erklæring om, at de i hvert Tilfælde vilde holde fast ved Edsnægtelsen og ikke vælges paa andet Grundlag.⁴⁾ Lassen skrev derfor til Hørlück, at begge Parter vel nu maatte staa frit, da Forudsætningen for en Samvirken jo var bristet, men forøvrigt var han rede til videre Forhandling. Denne kom dog ikke i Stand, da Hørlück sam-

tidig med at offentliggøre Hovedindholdet af Lassens Brev havde fritaget sine Valgmænd for at indsende den aftalte Erklæring, og Muligheden for en Fællesoptræden var saaledes paany strandet.¹⁾ Man havde fra tysk Side ventet en stor Fremgang paa Grund af Spliden i de Danskes Rækker, men blev slemt skuffet. Det hele Udbytte blev én tysk Valgmand i Haderslev Amt. Derimod viste Valget heroppe en stærk Forskydning til Gunst for Edsnægterne, idet kun 19 af de 157 Valgmænd udtalte sig for Edsaflæggelse.²⁾ Ogsaa i Aabenraa Amt var Flertallet af Valgmændene stemt for Edsnægtelse, men bøjede sig loyalt for Alsingerne og Sundevedboerne.

I et Par Aar havde Sindene nu Ro, men ved Forhandlingerne om Rigsdagsvalget 1884 blussede Striden op paany omend heldigvis under langt fredsommeligere Former end sidst. Efter Opfordring fra Haderslev Amt havde Junggreen ladet sig opstille som Kandidat, og paa et Møde i Vojens var Stemningen langt overvejende til Gunst for ham.³⁾ Fuld Enighed var der dog ikke, og da Deltagerne tilmed for største Parten var fra Vesteramtet, vilde Als og Sundeved ikke opgive Lassens Kandidatur, som ogsaa fandt Tilslutning hos adskillige i Østeramtet. Ligesom Forhandlingerne var blevne førte paa en rolig og hensynsfuld Maade, undgik man dennegang alle de personlige Angreb, der havde plettet den sidste Valgkamp. Utvivlsomt bidrog det Tryk, der hvilede over Landet som Følge af Udvisningerne, ogsaa sit til at stemme Folk forsonligere. Ved Valget d. 29. Oktober fik Junggreen 4316 og Lassen 4061 Stemmer, der fordelte sig saaledes:

Haderslev Amt	Junggreen	4159,	Lassen	870
Sønderborg	—	—	157,	— 3191

Atter dennegang skulde der være Omvalg, fra hvilket Hans Lassen dog trak sig tilbage for at undgaa yderligere Kamp, uagtet, som han skrev, „det endelige Udfald maaske endnu kunde være tvivlsomt.“⁴⁾ Den store Nedgang i Haderslev Amt skyldes sikkert i første Række hans Edsaflæggelse, men forstaaeligt nok følte man tillige netop nu Trang til at aflægge saa

stærkt et Vidnesbyrd som mulig om sin Danskhed og førtes derved uvilkaarlig til at stemme paa Junggreen, „hvis hele nationale Stilling og Anskuelse danner den kraftigste og rene-
ste Protest mod den Behandling, vi fra vore Modstanderes Side have maattet og maa lide.“⁽¹⁾)

Selvom Edskampen delte hele Nordslesvig i to Lejre, havde Brydningerne dog naturligvis været stærkest i de to Landdagskredse, der kunde sætte en Kandidat igennem, altsaa i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Amter. I Tønder og Flensborg Amt var Livet mere gaaet sin rolige Gang, det første Sted endda lidt for roligt. At Danskerne herovre saavel ved Rigsdags- som ved Landdagsvalgene paa Forhaand var afskaarne fra at kunne faa deres Mand valgt, maatte naturligvis i Længden virke nedslaaende, og den i og for sig lidet heldige Taktik at opstille Krüger-som Fælleskandidat i alle tre Kredse gjorde ikke Sagen bedre. Navnlig for denne Egn havde det sikkert været klogere, om man stadig havde opstillet en stedkendt Mand som Tællekandidat saaledes som i 1867, saameget mere som Krüger personlig var lidet kendt herude. Ogsaa andet kom til. I Modsætning til det øvrige Nordslesvig savnede man en Købstad, der kunde virke som et nationalt Centrum, thi det rent danskstalende Tønder var tysk i Sind og Skind. Uheldigt var det ogsaa, at man, efter at „Vestslesvigs Tidende“ 1872 var gaaet ind, i en halv Snes Aar savnede en lokal Avis, der kunde holde Folk i Aande.

Den danske Del af Amtet faldt i to meget uensartede Halvdele, der ogsaa havde haft deres forskellige Historie: Enklaverne og Slogs Herred med det gamle Løgumkloster Birk. Enklaverne var i national Henseende stadig de reneste i Nordslesvig, endnu i 1884 var der Sogne, hvor der overhovedet ikke afgaves nogen tysk Stemme, og det var i det hele først Anlægget af Vestbanen fra Ribe til Tønder, der fra Midten af Firserne banede Vej for dem. Men netop Danskhedens stærke Stilling gjorde Folk og Førere noget magelige og ugidelige. Medens det danske Stemmetab for Landet i sin Helhed fra

**KNUDSGILDEBRØDRENE I FLENSBORG PAA DERES SKYDEBANE
VED BORDET GUSTAV JOHANNSEN MED OLDERMANDSHAMMEREN**

Fotografi fra Midten af Halvfjerserne

1871—84 var 31 Pc., var det her 44. Og stod det saaledes med det grønne Træ, hvorledes var det saa ikke med det tørre! I Slogs Herred var der fra gammel Tid adskilligt Hjemmetyskeri, der muligvis kan føres tilbage til den Omstændighed, at det havde hørt til den gottorpske Del af Slesvig. Alleerede ved Februarvalget 1867 var Forholdet mellem Dansk og Tysk kun som 2 til 1, ja i et Par Valgsteder havde der endogsaa været tysk Flertal. Men medens det tyske Stemmetail havde holdt sig nogenlunde uforandret, var det danske gaet tilbage med ikke mindre end 66 Pc., samtidig med at der fra Ledernes Side absolut intet var gjort for at holde paa de danske Stemmer i Sognene sønden for Afstemningslinjen. Ulige lysere var Billedet i Flensborg Amt. I Hedesognene vestenfor Byen stod det ganske vist sløjt til, her var det væsentlig kun i det udstrakte Hanved Sogn, at der ydedes en kraftig Modstand. Men endnu var der en Del danske Stemmer i Nørre-Angel, og Flensborg selv stod som en Mur. Danskheden havde i denne overvejende tysktalende By udadtil holdt sig bedre end noget andet Sted i Nordslesvig.

I første Række skyldes Æren herfor én Mands vedholdende, aldrig trættede Arbejde. Gustav Johansen var i denne Tid Flensborgs ukronede Konge. Han var den ledende Aand, saavel i „Borgerforeningen“, der navnlig samlede Købmændene, som i det af Værkmester Kruse kort før 1848 reorganiserede „St. Knudsgilde“, hvis Medlemmer især tilhørte Haandværksstanden. Intet dansk Møde kunde holdes, ingen dansk Fest fejres, uden at han var med, og samtidig gjorde hans store personlige Elskværdighed ham vellidt hos hans tyske Bysbørn. Han var som skabt til Forkæmper for den danske Sag hernede, hvor Modsætningen mellem Dansk og Tysk var mindre skarp end nordpaa, og hvor begge Nationaliteter mødtes i lokalpatriotisk Begejstring for deres smukke, gamle By. I 1881 høstede han sin velfortjente Løn. Han var bleven opstillet som Krügers Afløser i 2. Kreds, og takket være en livlig Agitation, hvor man for første Gang i nogen Udstrækning holdt Valgmøder, lykkedes det ham at opnaa saa mange

Stemmer, at han kom paa Omvalg med den nationalliberale Kandidat. Og ved dette sejrede han med 6410 mod 5576 Stemmer, idet ikke blot Socialdemokraterne og de tysk-frisindede

GUSTAV JOHANNSEN som Skyttekonge.

Fotografi fra 1870'erne.

Flensborgere, men ogsaa en stor Del af de konservative Angeltboer foretrak ham for Embedsmanden Francke.¹⁾ Det var første Gang efter 1867, at det var lykkedes at sætte en dansk Kandidat igennem i 2. Kreds, og Glæden over Sejren var stor; i hele denne Splittelsens og Nedgangens Tid stod den som

det eneste Lyspunkt. Straks efter Valget sluttede Tyskerne sig imidlertid sammen for at modvirke en Gentagelse, og i Mod-sætning til tidligere opstillede de ved Valget i Oktober 1884 en Fælleskandidat, Landretsraad Gottburgsen. Udfaldet ahang af Angelboerne. De havde ved Omvalget i store Skarer stemt paa Gustav Johannsen, men stemte nu rent tysk, efter Sigende fordi hans frisindede Tankegang i told- og socialpolitiske Spørgsmaal kom paa tvers af deres fuldblods Agrarinter-esser.¹⁾ Bar de Danske end ikke Sejren hjem, behøvede de dog ingenlunde at skamme sig over Resultatet. Takket være en stærk men stilfærdig Agitation var de siden sidste Valg gaaget mere end 1000 Stemmer frem, der fordelte sig ligelig over Kredsens tre Bestanddele: Aabenraa Amt, Flensborg Amt og Flensborg By. Og selve Flensborg havde givet sin Yndling 1628 Stemmer, det højeste Tal efter 1871 og kun 3 Stemmer færre end den tyske Kandidat. Naar man erindrer, at der i Byen fandtes c. 650 Embeds- og Bestillingsmænd, forstaar man, at Tyskerne ikke var ganske tilfredse og søgte at værne sig mod kommende Ulykker ved at stifte en hele Kredsen omfattende Vælgerforening med det Samlingsmærke: „Ingen Dansker mer i Rigsdagen“, men en Mand, der var „tro imod Kejser og Rige“.²⁾ De skulde samtidig faa Hjælp fra anden Side.

Flensborg havde før 1864 været en driftig Søhandelsstad, men ved Krigen blev de gamle Forbindelser brat overskaarne. Skibsfarten tog af, Fabrikkerne sygnede hen, og i Aarene 1864—71 stod Folketallet saagodtsom stille. Med beundringsværdig Dygtighed lykkedes det dog de gamle Patricierfamilier at bringe Byen over det døde Punkt. Sejlskibsflaaden blev til Dampere, der overvejende gik i oversøisk Fart, og de talrige mindre Fabrikker afløstes af store industrielle Anlæg, først og fremmest det i 1872 anlagte, fortrinligt ledede Jærnskibsværft. Selvfølgelig maatte hele denne Udvikling ændre Befolkningens S sammensætning. Fra at være en velstaaende Købmands- og Haandværkerstad gik den mere og mere over til at blive en Industriby med en talrig Arbejderbefolkning.³⁾

Ogsaa i politisk Henseende fik dette sin Betydning. Fra Begyndelsen af Halvfjerserne var der nemlig til de to nationale Partier: Danske og Tyske kommet et tredje, det internationale Socialdemokrati. Det spores første Gang i Nordslesvig ved et Omvalg i 2. Kreds i Maj 1872, hvor det til alles Overraskelse efter en Maanedes Agitation samlede c. 1000 Stemmer eller 9 Pc. af Vælgerne.¹⁾ Det følgende Aar udstraktes dets Agitation ogsaa til Haderslev Amt, hvor Partiet dog ganske manglede Jordbund, medens det derimod i 2. Kreds saa nogenlunde holdt sig paa samme Højde ved de to følgende Valg (1874 og 1877). Foreløbig var dets Tropper dog lidet paalidelige, sikkert ligesaa meget misfornøjede Smaakaarsfolk som egentlige Socialdemokrater. I Valget 1878, der holdtes under Socialistlovens Tegn, deltog det ikke, og da der 1881 atter opstilledes en socialdemokratisk Kandidat, fik han kun ialt 353 Stemmer. Men i 1884 var Tallet vokset til 920, og medens tidligere omtrent Halvdelen af Stemmerne stammede fra Landdistrikterne, kom de nu næsten udelukkende fra Flensborg, hvor der nu utvivlsomt fandtes et maalbevidst Socialdemokrati. Allerede fra første Færd havde det vel trukket nogle danske Stemmer til sig, men i det hele og store havde de danske Arbejdere holdt trofast ud under den gamle Fane, og ikke mindst mellem dem var Gustav Johannsen populær. Nu kom imidlertid Omslaget. Gottburgsens Valg var blevet kasseret, og til det i Marts 1886 udskrevne nye Valg udfoldede Socialdemokraterne en heftig Agitation, der særlig var rettet mod Gustav Johannsen, da den tyske Kandidat selvfølgelig ikke kunde øve nogen stærk Tiltrækning paa den Del af Vælgermassen, de ønskede at vinde, medens Johannsens Program bortset fra det nationale „næsten i alle Enkeltheder svarer til en stor Del af Befolkningens Ønsker,“ som det hedder i et tysk Valgopraab.²⁾ Valget blev da ogsaa en stor Sejr for dem. I Flensborg steg deres Stemmetail fra 806 til 1726, medens de danske Stemmer sank fra 1628 til 1024. Det betød, at „Nordens“ danske Arbejdere havde opgivet den nationale Kamp, der forekom dem udsigtsløs, og at Strømmen ikke lod sig vende, viste det ordi-

nære Valg i 1887, hvor de Danske mistede et Par hundrede Stemmer, medens Socialdemokratiet havde en lignende Fremgang. Det er ørkesløst at gruble over, hvorvidt dette Fra-fald kunde have været hindret ved en stærk politisk Organisation og ved en Presse, der blot tilnærmelsesvis havde haft det samme aabne Blik for den sociale som for den nationale Kamp. Ligesaa liden Grund er der fra dansk Side til at rette haarde Bebrejdelser mod den danske Arbejderstand, der tilmed mere og mere kom i Mindretal, idet den stærke Befolkningstilvækst fra Midten af Halvfjerserne næsten udelukkende skyldtes Indvandring sydfra. Det affolkede Nordslesvig havde saavist intet Overskud at sende til Bys.

Da Kredens tysksindede Beboere foreløbig stadig holdt sammen, lykkedes det ikke Gustav Johannsen at komme paa Omvalg i 1886, men samme Aar blev han alligevel Rigsdagsmand. Som det senere nærmere skal paavises, havde Junggreen i Rigsdagen udfoldet en stor Virksomhed og vundet almindelig Agtelse ved sin dybe, sandhedskærlige Natur. Kun modstræbende var han imidlertid gaaet til Berlin, og da det stadig gik ned ad Bakke med hans Helbred, besluttede han i Sommeren 1886 at nedlægge sit Mandat efter først at have taget Afsked med sine Vælgere paa en Række Møder. Men samme Dag, som det første af disse skulde have været holdt, døde han efter en kortvarig Sygdom (19. Juli). Han havde sluttet en af de Artikler, han skrev under de *Bitterske* Forfølgelser, med en Opfordring til alle gode danske Mænd i Nordslesvig om ikke at blive træt af denne Kamp, men „at trøste de bange og styrke de svage og se til, at de stærke flokke sig Mand ved Mand.“ Ingen havde mere fulgt denne Maning end han selv, der midt i Kampens Tummel som en Feltpræst havde talt til sit Folk. Han mangler den Kraft og Sluttethed i sin Optræden, der har udmærket andre af Nordslesvigs Førere, men ingen har overgaaet ham i Indsatsens personlige Styrke, saaledes som ogsaa hans Modstandere fuldtud indrømmede. „Han var et idealsindet Menneske, begejstret stred han for, hvad han engang havde erkendt for det rette,“ skrev „Kieler Zei-

tung“ ved hans Død.¹⁾ I en Tale, Junggreen ikke naaede at faa holdt, men som paa Grundlag af hans Manuskript blev trykt i alle sønderjydske Blade, sammenfattede han en dansk Rigsdagsmands Virksomhed i følgende Punkter: Han skulde „vidne om, at vi ere en fremmed Folkestamme, der uden an-

JUNGGREEN.

Fotografi fra Midten af Firserne.

den Ret end den stærkeres er bleven løsrevet fra sit eget Folk . . . klage over den Uret, der er og bliver øvet, og . . . forsøge ved positive Forslag at afhjælpe nogle af de Onder, hvorunder Folket lider,” samt „efter bedste Overbevisning afgive sin Stemme i de Spørgsmaal, der vedrøre Folkets materielle Vilkaar.“ Angaaende Fremtiden hævdede han: „Drengene maa blive her.“ Selvom man ikke kunde stole paa, at § V vilde blive

opfyldt i den nærmeste Fremtid, maatte man alligevel forsvare sine Folkeejendommeligheder og sin fædrene Jord til det yderste. „Vi maa altid vise stærk Deltagelse i Valgene, bevare Ejendommene paa danske Hænder og gøre alt for at udvikle vor Dygtighed.“¹⁾

Spørgsmaalet om, hvem der skulde være hans Efterfølger, blev let afgjort. Selvom flere Kandidater var paa Bane, kunde der ikke være Tale om at lade en saa prøvet parlamentarisk Dygtighed som Gustav Johannsen sidde ledig paa Torvet, saa meget mere som Socialdemokratiets Vækst og Tyskernes Sammenhold gjorde det yderst usandsynligt, at han oftere vilde kunne blive valgt i 2. Kreds. Spørgsmaalet var blot, hvad Edsnægterne vilde sige, thi han havde aldrig dulgt, at han ikke delte deres Opfattelse af Kampmaaden. Da derfor deres Fører Gaardejer Skrumsager fra Københoved, samme Dag Junggreen blev jordet, fik Hørlücks Tilslutning til hans Kandidatur og Dagen efter ligeledes Reimers', var Sagen i Virkeligheden afgjort. Efter at have modtaget Opfordring til at stille sig gjorde han paa nogle Møder af Valgmænd og andre Delegerede i Vojens og Sønderborg Rede for sit Standpunkt.²⁾ Han erklærede, at han fuldtud kunde slutte sig til Junggreens to „Hovedpunkter“ og til Ahlmanns og Krügers bekendte Ord; at Nordslesvigerne ved at vælge ham til deres Kandidat gav Afkald paa at protestere, betragtede han som Nonsens. Samtidig med at han forbeholdt sig sin personlige Stilling til Edsspørgsmaalet, lovede han tillige at holde sig nevtral paa dette Punkt. Fra nu af og til sin Død repræsenterede han Kredsen, og det varede ikke længe, inden de samme Egen-skaber, der havde vundet Flensborgernes Hjerter, skaffede ham en overordentlig Folkeyndest i hele Nordslesvig. At han samtidig stadig opstilledes i sin gamle Kreds, faldt omtrent af sig selv; mindre heldigt var det derimod, at han fra 1888 ogsaa valgtes til Landdagsmand for Haderslev Amt, hvorved man igen var inde paa den gamle Vej at samle flere Mandater paa én Haand.

Den Enighed, hvormed Edsnægtere og Edsaflæggere

havde samlet sig om Gustav Johannsens Kandidatur, viste, at Spændingen var ved at slappes, og ogsaa paa den egentlige Kampplads var Brydningen langtfra saa stærk som tidligere. At man ved Landdagsvalget i 1885 ikke opstillede Repræsentanter for de to Retninger, tydede paa større Fordragelighed, og den Forhaandsafstemning, der gik umiddelbart forud for Hovedvalget, godtgjorde tillige, at Edsnægterne begyndte at tabe Terræn; deres Tal var gaaet ned fra c. 140 til c. 85, næsten alle fra Vesteramtet.¹⁾

Ogsaa i den følgende Tid faldt flere og flere fra, selv Grundtvigianerne, der hidtil alle som en havde været Edsnægtere, begyndte nu at opgive deres gamle Standpunkt, og ligeledes vendte Junggreen før sin Død tilbage til sin oprindelige Opfattelse, selvom han ikke fik Lejlighed til at udtale dette offentlig. Ved Landdagsvalget 1888 naaede man da endelig til Enighed. Med en lille Majoritet (72 mod 64) vedtoges det, at Repræsentanten skulde aflægge Eden, og enstemmig valgtes nu Gustav Johannsen til Landdagsmand for 1. Kreds.²⁾ Den 10aarige Strid var saaledes endt, og den Tale, hvormed Skrumsager loyalt anerkendte det skete og bøjede sig for Fler-tallets Afgørelse, varslede godt for Fremtiden. Danskheden stod nu atter enig, og dens adspredte Tropper var tillige blevne samlede under en fast Ledelse.

Manglen af en politisk Organisation havde været meget følelig i hele denne Tid. Ganske bortset fra den Splittelse, Edskampen medførte, havde man mange Steder handlet altfor meget paa egen Haand uden at føle sig som Led af det store Hele. Aaret iforvejen havde bragt et særligt afskrækkende Eksempel. I Begyndelsen af 1887 var Rigsdagen bleven opløst, da den ikke fuldtud vilde tiltræde de af Regeringen ønskede Militærbevillinger. Umiddelbart forinden udmalede Bismarck med de stærkeste Farver, hvilken Virkning dette vilde have; blandt andet ytrede han, at en ulykkelig Krig vilde medføre Tabet af Hertugdømmerne til Danmark.³⁾ Fra tysk Side lod man ikke dette gaa unyttet hen: „Der Däne lauer an der Grenze,“ („Dansken lurer ved Grænsen“) hed det i et Valgoppraab i Sydslesvig.⁴⁾ Der var altsaa Valgspænding nok, men

medens man i det øvrige Land fuldtud gjorde sin Pligt, vedtog Lederne i Tønder Amt en Resolution om ikke at deltage i Valget, da det maatte betragtes som et Suppleringsvalg.¹⁾ Uagtet Danskheden ellers gik godt frem, opnaaede man herved, at det samlede Stemmetal blev et Par Tusinde lavere end sidst.

REIMERS.

Fotografi fra Slutningen af Firserne.

Ikke mindst denne mildest talt uheldige Adfærd maatte mane til ensartet Optræden, og paa et Vælgermøde i Vojens d. 10. Juli 1888 stillede Gustav Johannsen derfor i Overensstemmelse med Hans Lassen Forslag om Oprettelse af en „Vælgerforening for Nordslesvig“, der kunde varetage Befolkningens Tarv i politisk Henseende. Jævnside med ved alle Valg, po-

litiske, kommunale og kirkelige, at formaa enhver dansk Mand til at gøre Brug af sin lovlige Ret skulde den tillige være en Slags Repræsentation for Befolkningen, til hvilken Tingmændene kunde støtte sig, og med hvis Bestyrelse de kunde pleje Raad i vigtige Tilfælde. Foruden af de parlamentariske Repræsentanter kom denne derfor til at bestaa af 21 Medlemmer, fordelte paa de forskellige Amter efter deres Stemmetal. Dens Formand blev Reimers, dens Sekretær den nuværende Rigsdagsmand H. P. Hanssen-Nørremølle, hvem selve Tanken skyldtes. Uagtet den Modtagelse, den nye Forening fik i de ledende Blade, just ikke var udelt venskabelig, viste den overordentlig store Tilslutning, den straks mødte hos Befolkningen, at man mere og mere fik Øjet op for, at man naaede længst, naar man løftede i Flok.¹⁾

III. DEN NATIONALE STILLING I FIRSERNE

Edskampen havde hvirvlet meget Støv i Vejret, og mangt et uoverlagt Ord var faldet fra begge Lejre. Men samtidig havde den rusket Befolkningen op af den Sløjhed, der havde været i Halvfjersernes sidste Aar, og dens alsidige Drøftelse af Nationalitetskampens forskellige Midler havde ikke været spildt. Man tog Lære af Fortiden og greb Tingene anderledes an.

Vigtigst af alt var det, at Udvandringen standsede. I en Skildring af Dyrskueballen i Haderslev 1886 nævnes det som et Tidens Tegn, at det var besøgt af en Mængde Ungdom, medens man for faa Aar siden næsten ikke saa unge Mænd paa Ballerne i Nordslesvig. Heldigvis var det ikke blot til Dans, at de mødte frem. Den Nedgang i de danske Stemmer, der hidtil havde kendetegnet Bevægelsen, begyndte fra Midten af Firserne at standse eller afløses af Fremgang; og den Frygt, man havde næret for Virkningerne af en treaarig Militærtjeneste tilbragt fjærnt fra Hjemmet, gjorde de Unge grun-

dig til Skamme; kun hos meget faa Nordslesvigere naaede Tyskheden indenfor Uniformen.

Det var ved Valget 1884, at de Unges Fremrykning først kunde mærkes. Medens 1. og 4. Kreds atter havde et Tab paa c. 1000 Stemmer, var der i Aabenraa Amt en Fremgang paa 300 og i den danske Del af Flensborg Amt paa 100 Stemmer; disse sidste blev dog ved Valget i 1886 delvis erobrede af Socialdemokratiet, hvorimod Aabenraa holdt sig. Første Kreds havde atter denne Gang kun Tab at fremvise, men ved Valget i 1887 var Bevægelsen ogsaa naaet herhen; særlig stor var Fremgangen i Sønderborg Amt, alt i alt var den for de tre nordligste Amter ikke mindre end c. 750 Stemmer.¹⁾

Det er ikke tilfældigt, at Opgangen begynder mod Syd; Udvandringen var først standset i Sundeved og paa Als samt i Egnene langs med Flensborg Fjord, medens den endnu en Stund fortsattes længere nord- og vesterpaa. Det er saaledes betegnende, at de to Tredjedele af Stigningen i Aabenraa Amt i 1884 falder paa den sydligste Del, Lundtoft Herred, og indenfor denne atter paa de sydligste Sogne. Længst holdt Udvandringen ved i Haderslev Vesteramt, hvor den først ophørte i Slutningen af Firserne, saaledes at det dog tilsidst mest var de Gamle, der tog over til Sønerne.

Udvandringens Størrelse lader sig ikke fastslaa, det højeste, man kan naa, er „Udvandringsoverskuddet“ d. v. s. Forskellen mellem det beregnede Fødselsoverskud og den virkelige Befolkningstilvækst. I Aarene 1868—85 var dette for hele Nordslesvig ikke mindre end 40,000; Befolkningen havde næsten staaet stille, thi fra 1864 til 1885 var Tilvæksten kun c. 7000, og dette skyldes endda udelukkende Flensborg, hvor Indbyggerantallet i disse Aar var steget fra 20 til 33,000. Bortset fra denne By var Befolkningen altsaa i Virkeligheden aftaget med 6000 Mennesker.²⁾

Selvfølgelig kan denne overordentlig store Udvandring langt fra alene føres tilbage til nationalpolitiske Grunde; almindelige økonomiske Aarsager var i høj Grad medvirkende. Ogsaa i

Sydslesvig var Befolkningen gaaet meget tilbage (c.20,000), og Udvandringsoverskuddet for Tiaaret 1881—90 var næsten nøjagtig det dobbelte af det foregaaende Tiaars (29,032 mod 14,551). Men at saare mange var gaaet mod Nord, er utvivlsomt; endnu i 1901 var Tallet af Sønderjyder bosatte i Kongeriget større end i 1870 (23,700 mod 20,830) trods 30 Aars Dødsfald og Aabenraakonventionen, der jo havde ført adskillige tilbage. Stærkere end Statistikens tørre Tal virker et enkelt, ofte anført lille Eksempel: Det hændte engang i Halvfemserne, at en nordslesvigsk Bonde bares til Jorden af 8 voksne Sønner; alle boede de nord for Grænsen og kunde kun vende tilbage for at følge deres Fader til Graven.¹⁾

Ikke blot Mennesker, ogsaa Kapital havde denne Udvandring berøvet Nordslesvig. Det antages i den officielle tyske Statistik, at en Udvandrer gennemsnitlig medfører c. 400 Kr., og efter denne Beregning skulde Landet saaledes i rede Penge have mistet c. 16 Mill. Kr. i Tiden 1868—85. Dette Tal er dog sikkert for lavt; „mangen velhavende Bondesøn har taget Tusinder med sig og senere ved sine Forældres Død hentet Tusinder.“ Tages der tillige Hensyn til den Kapitalværdi, Udvandrerens Arbejdskraft repræsenterer, og udvides Grænsen til 1895, har man beregnet, at Nordslesvig i Aarene 1868—95 ved Udvandring har lidt et Tab paa godt 90 Mill. Kr. Man forstaar efter dette, at Nordslesvigs Prioritetsgæld er større end Sydslesvigs, og at Haderslev Amt, der rammes haardest af Udvandringen, er det mest forgældede i Hertugdømmet. Heldigvis er til Gengæld efter Indtægterne at dømme Landbrugets Ydeævne større mod Nord end mod Syd.²⁾

Ogsaa paa et andet Punkt tog man nu Kampen op, idet man efter Ævne søgte at værne om det danske Sprog saavel hjemme som i Berlin. Krügers parlamentariske Virksomhed havde været af ren statsretlig Art, og selvfølgelig lagde hans Efterfølgere heller ikke Skjul paa, at Nordslesvigerne intet hellere ønskede end at komme tilbage til Danmark. I sin første Tale i Rigsdagen gjorde Hans Lassen opmærksom paa,

at selvom man havde annulleret § V, var det nordslesvigske Spørgsmaal derfor endnu ikke skaffet ud af Verden: „Vi støtter os i saa Henseende til en videre og bedre Ret, vi støtter os til den nationale Ret, til den almindelige Folke- og Menneskeret, som ikke lader sig bortviske ved et Pennestrøg. Derfor kræver vi endnu stadig fuld Frihed til selv at raade over vor statsretlige Forbindelse, og først naar man indrømmer os den, først da vil der komme Fred og Ro i Nordslesvig.“¹⁾

Paa samme Maade indledede Junggreen sin Rigsdagsvirksomhed med at opfordre Regeringen til „at udføre den i Pragfreden bestemte frie Afstemning,“ en Opfordring han gentog Aaret efter.²⁾ I Hovedsagen maatte begges Virksomhed dog forstaaeligt nok tage Sigte paa de mere praktiske Forhold, og ikke mindst gik den ud paa at protestere mod den sproglige Undertrykkelse. Ved Finanslovsbehandlingen i Landdagen i 1882 tog Lassen saaledes flere Gange til Orde mod Skolens Fortyskning, „der gik saa langt ud over det praktisk forsvarlige, at Hensigten dermed kun kunde være at udrydde hele den danske Nationalitet saa snart og saa grundigt som muligt.“³⁾ Det følgende Aar stillede han endogsaa med Understøttelse af Polakkerne Forslag om, at Skolesproget skulde være udelukkende Dansk i de dansk'alende Distrikter, altsaa en Tilbagevenden til Skoleinstruksen af 1871. Men i en saa lidet frisindet Forsamling som Landdagen var det ikke at vente, at sligt skulde finde Husets Øre, og efter Forslag af Landdagsmand Jürgensen fra Husum blev det forkastet ved simpel Overgang til Dagsordenen.⁴⁾ Ligeledes havde han gentagne Gange klaget over Sprogloven af 1876 og over, at der ansattes Embedsmænd, der ikke kunde Dansk, men det var dog særlig Junggreen, der tog sig af denne Sag⁵⁾. I Efteraaret 1884 indbragte han med Støtte fra de polske Deputerede og i nøje Tilslutning til den Sprogkamp, Polakkerne netop dengang førte, et Forslag gaaende ud paa, at hvor et ikke-tysk Sprog var Folkesprog, „forhandler Myndighederne med Befolkningen og dennes Organer i Folkesproget, i hvilket

tillige alle Forordninger og Bestemmelser, der særlig angaar disse Dele af Riget, skal offentliggøres,“ ligesom ogsaa Retsforhandlingerne skulde føres i dette Sprog, naar den Anklagede forlangte det. Da han var bleven gjort opmærksom paa, at Forvaltningssproget som et indre prøjsisk Anliggende ikke hørte under Rigsdagen, opretholdt han kun den Del af Forslaget, der angik Retssproget, og tog det senere ved 2. Behandling helt tilbage, efter at der var blevet anket over, at dets Affattelse var altfor vag til, at det kunde udføres i Praxis.¹⁾ Da han atter indbragte det i Samlingen 1885—86, var det derfor indskrænket til Sønderjylland og gik nu ud paa, at i de Dele af Landet, hvor Kirkesproget var dansk eller blandet, „er det danske Sprog ligeberettiget ved Amtsretter, Edsvorneretter og Landretter.“ Heller ikke dette Forslag naaede at komme i Udvalg, men ved de forskellige Behandlinger fik Junggreen Lejlighed til at gendrive mange af Modstandernes højst besynderlige Indvendinger og Paastande, ligesom han i varme, dybtføjte Ord lagde Rigsdagen paa Sinde at raade Bod paa den Uret, der øvedes, og foreholdt det tyske Folk det uberettigede i de netop dengang højlydte Klager over Undertrykkelsen af det tyske Sprog i Østersøprovinserne, hvis det selv vedblev at bruge en lignende Adfærd mod de Folkeslag, der mod deres Vilje var blevne tyske Statsborgere.²⁾ Der blev om Forslaget som om næsten alt, hvad de danske Folkerepræsentanter forebragte i Berlin, paastaaet, at det jo kun var Agitation. Et Tilfælde, der nylig var indtruffet i Sønderborg, viste, hvor uholdbar denne Paastand var. Her var et ungt Menneske blevet anklaget — vistnok for Mened — fordi hans Udsagn for Retten ikke stemmede med, hvad han tidligere havde udtalt overfor Gendarmen. Hans tysksindede Forsvarer hævdede nu, at dette simpelthen skyldtes, at han ikke havde forstaaet Gendarmen, og tilføjede: „Jeg paa-
staar . . . der gives paa Als intet ungt Menneske, der forstaar det tyske Sprog saa fuldkomment, at dette ikke kan hænde ham. Det maa jeg vel vide, siden jeg er født, opdraget og opvokset blandt dette Folk og endnu lever der.“³⁾

Bortset fra Polakkerne og Elsass-Lothringerne, der jo overhovedet er de Danskes naturlige Allierede, havde kun Centrum og de dengang meget faatallige Socialdemokrater stillet sig venligt overfor Forslaget. Men selvom Rigsdagen som én Mand havde stemt for det, var det dog sikkert ikke blevet til Lov. Thi som ved anden Lejlighed udtalt af Regeringen, var det dennes Maal, at hele Nordslesvig til Kongeaen skulde føle sig som tysk.¹⁾ Det bærende Arbejde for Hævdelsen af Nationaliteten skete da heller ikke i Berlin, men i Landet selv.

Jævnside med de dybe Saar, Udvandringen havde slaaet, havde den medført et stort Gode; der var ved den knyttet talrige stærke Baand mellem Danmark og Sønderjylland, og Forbindelsen med de Udvandrede havde bragt mangt et Pust fra det gamle Moderland til dem, der var blevne hjemme. Nu da Udvandringen ikke mere gik nordpaa men over Havet, gjaldt det om at sætte en ren aandelig Forbindelse med Danmark i Stedet, saa meget mere som alle var paa det rene med, at der nu maatte føres en langvarig Nationalitetskamp. Skulde Danskheden kunne hævde sig, maatte man kraftigere end tilforn tage hele denne Gærning op.

Allerede i 1880 skete det første, meget vigtige Skridt. Der havde tidligere flere Gange i Pressen været Forslag fremme om at oprette danske Folkebibliotheker men uden Resultat. Nu blev Tanken ført ud i Livet ved den i Efteraaret 1880 oprettede „Forening til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig“, til hvilken Gustav Johannsen havde givet Stødet. Dens første Formand blev Junggreen, der efter Forhandling med Gustav Johannsen havde fremsat det afgørende Forslag; den der gjorde Arbejdet, var dog Monrad.²⁾ Sprogforeningen, som dens Navn i daglig Tale lød, var fra først af ikke tænkt som en Masseforening, og længe var dens Medlemstal ogsaa ret ringe. Men takket være rigelige Boggaver fra Kongeriget kunde den hurtig udfolde en stor og overordentlig heldig Virksomhed. Lidt efter lidt oprettedes der Folkebogsamlinger i de fleste Sogne, ligesom der uddeltes et meget stort Antal af

A. D. Jørgensens „Fyrretyve Fortællinger“, gennem hvilke Ungdommen fik den Viden om Landets Fortid, som Skolen forlængst havde ophørt at give. Af stor Betydning blev det ogsaa, at Foreningen udgav en Sangbog, thi intetsteds holdes

MONRAD.

Fotografi fra Halvfjerserne.

vore Fædrelandssange højere i Ære end netop i Sønderjylland, og „Den blaa Sangbog“ har ikke været Danskhedens ringeste Vaaben.

Paa nogle Strøg havde der alt i længere Tid eksisteret Foredragsforeninger f. Eks. i Rødding, i Forballum og paa Bovlundegnen, hvor de gik tilbage til Tiden før 1864, og i flere af Købstæderne var der ligeledes blevet holdt Foredrag

om Vinteren. Nu rejste Skrumsager Foredragssagen i Sprogforeningen, Junggreen sluttede sig fuldstændig hertil, og fra Midten af Firserne tog Bevægelsen Fart.¹⁾ I Decbr. 1884 stiftedes der saaledes af Filip Møller fra Jægerup en Foredragsforening for Nustrup og omliggende Sogne, der fik stor Betydning som Forbillede for mangfoldige senere Efterfølgere; andetsteds som paa Als og Sundved undlod man foreløbig at oprette egentlige Foreninger, men holdt offentlige Foredrag.²⁾ I Begyndelsen gik det nogenlunde an at faa Foredragsholdere fra Kongeriget, men efterhaanden som Bevægelsen steg, lagde Myndighederne Hindringer i Vejen, ligesom det blev mere og mere almindeligt, at Møderne overværedes af Gendarmer. Paa Præster og Lærere kunde man ikke regne; de første stod næsten alle fjendtlige overfor det nye Liv, der begyndte at røre sig, de sidste var bastede og bundne paa Hænder og Fødder. Befolkningen maatte derfor selv træde til, og med Junggreen som Foregangsmand tog den frejdig fat paa den nye Opgave.

Pressens Indflydelse var i stadig Stigen. Foruden de tre ældre Blade var der i 1879 blevet oprettet to nye, nemlig den af forhenværende Skolebestyrer West ledede „Haderslev Avis“, der dog efter et Aarstids Forløb maatte gaa ind, samt „Hejmdal“ i Aabenraa. Under Edsstriden opstod i 1882 atter to nye Blade, „Modersmaalet“ i Haderslev, der redigeredes af Ax. Sabroe, og den af Sagfører Skovrøy genoplivede „Vestslesvigs Tidende“ i Tønder, hvorved denne Egn endelig fik en længe tiltrængt Avis. Nævnes maa det ogsaa, at Holdt, først alene og senere sammen med Monrad, i 1876 var begyndt at udgive et „Nordslesvigsk Søndagsblad“, der fra 1881 fulgte som Tillæg til de tre gamle Blade.³⁾ Det vigtigste var dog, at et af disse skiftede Redaktør, idet J. Jessen, der tidligere havde været Lærer ved den danske Realskole i Haderslev, d. 1. Juli 1882 overtog Ledelsen af „Flensborg Avis“.

Det er ganske betegnende, at 14 Dage efter kunde „Kiel. Zeitung“ skrive, at Avisen i den sidste Tid havde faaet et mere polemisk Præg, og at det i „Propagandaen“ endog var forud

for „Dannevirke“.¹⁾ Gustav Johannsens Styrke havde ikke ligget i Pennen, nu afløstes han af en Mand, der hurtig udviklede sig til en Journalist af første Rang, i hvis Haand enhver „Leder“ formede sig til et faststøbt Hele, skrevet paa et rent og malmlfuldt Dansk og med skarpt Blik for Modstandernes

REDAKTØR JESSEN.

Fotografi fra Slutningen af Firserne.

svage Sider. I Løbet af faa Aar blev „Flensborg Avis“ det ledende Blad i Sønderjylland, og samtidig med at dets Anseelse voksede langt ud over Landets Grænser, udvidede det stadig sin Virksomhed. I Sommeren 1885 forenedes det med „Vestslesvigs Tidende“, og Aaret efter paabegyndtes en mindre Udgave („Det lille Blad“), der særlig fik Betydning for de truede Egne langs med Afstemningslinjen, hvor der i højeste Grad trængtes til kraftig dansk Paavirkning. Det var ikke mindst Jessens Ære, at de danske Blade i Løbet af Firserne

tredeblede deres Holdere i Tal, og med Rette blev det skrevet efter hans Død, at hans Ledelse af „Flensborg Avis“ maa regnes mellem de største nationale Bedrifter, der er øvet i Sønderjylland.¹⁾

Samtidig med at Bladet havde stor Fremgang, krævede det ogsaa store Ofre, thi dets skarpere Kampmaade tiltrak sig hurtig Myndighedernes særlige Opmærksomhed. Der kan ikke her være Tale om at gaa ind paa dets talrige Processer, der ofte skyldtes rene Bagateller, og som navnlig i Tiden 1886—92 næsten var kroniske. Det maa være tilstrækkeligt at anføre, at foruden meget store Pengesummer har disse Retsager fra 1882 til Dato kostet dets Medarbejdere ikke mindre end 8 $\frac{1}{2}$ Aars Fængsel, af hvilke godt de 4 faldt paa Redaktøren selv.²⁾ Man kan mene, at han ofte sendte sine hvasse Pile mod Fjender, der ikke var det værd, og at de Kræfter, der ebbede ud indenfor Fængslets Mure, kunde have gjort mere Nytte andetsteds; men man maa have den største Respekt, den dybeste Medfølelse for en Personlighed, der underkastede sig saa store Lidelser for at gennemføre den Taktik, han ansaa for den rette.

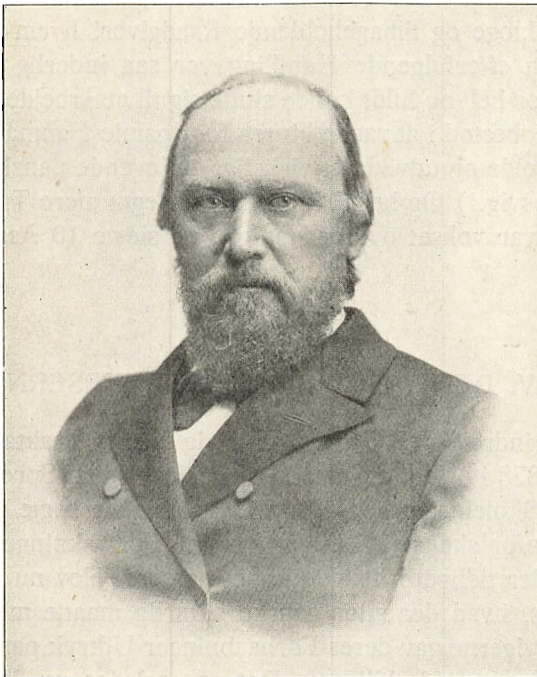
Ogsaa paa anden Vis styrkedes Danskheden. Det Fælleslandbomøde, der i 1880 afholdtes i Sønderborg, bidrog utvivlsomt til at sætte Humøret op i denne stærkt nedtrykte Tid, og endnu mere vellykket var det næste Møde i Flensborg (1885). Jævnside med de rent faglige Forhandlinger, der ikke mindst drejede sig om de Andelsmejerier, man efter kongerigsk Mønster saa smaat var begyndt at anlægge, virkede Festudflugterne til Sørup og Lyksborg som en kærkommen Lysning midt i Hverdagslivets tunge Alvor.³⁾

Af større Betydning var det dog, at Interessen for den sønderjydske Sag atter var i Stigning i Kongeriget. Bortset fra Højskolens Mænd og enkelte københavnske Kredse havde det i saa Henseende en Tid lang været smaat bevendt. Nu vaagnede denne Følelse af Samhørighed i langt videre Lag, i første Række sikkert paa Grund af den prøjsiske Regerings nedenfor skildrede Fremfærd mod Optanter og danske Undersaat-

ter, og gav sig blandt andet Udslag i, at de gamle Fællesudflugter fra Tredserne begyndte paany. Allerede i 1883 havde c. 200 Sønderjyder været paa Møen, efter Indbydelse fra Varde-Ringkøbingegnen gæstede c. 2000 Sønderjyder i Juni Maaned 1884 Vestjylland, og samtidig besøgte 300 unge Piger København og Østsjælland.¹⁾ Fra tysk Side opfattedes disse Udflugter som statsfarlige Demonstrationer, og ogsaa i Kongeriget hævdede der sig Røster mod dem, men man forstaaer unægtelig godt, at Folk kunde føle Trang til saa at sige et Øjeblik at faa Hovedet oven Vande.

Det kunde forøvrigt ikke undgaas, at de netop den Gang saa overordentlig skarpe politiske Modsætninger i Kongeriget kom til at gribe ind i hele dette Forhold. Fra sønderjydsk Side blev det stadig hævdet, at man stod udenfor Partierne og nødvendig maatte have Tilslutning fra dem begge: „Vi er ikke Højre, vi er ikke Venstre, vi er danske Sønderjyder“ udtalte Edsnægternes Fører Skrumsager.²⁾ Alligevel kunde Brydningerne naturligvis ogsaa spores søndenfor Grænsen, og af Hensyn til Venstres Stilling til Forsvarssagen var Stemningen i de fleste Egne paa Højres Side. Navnlig var dette Tilfældet med Pressen og i første Række „Dannevirke“, medens „Flensborg Avis“ søgte at hævde et mere upartisk Ståde, omend dets Sympatier afgjort gik i samme Retning. Ret betegnende var saaledes det sidstnævnte Blads Stilling til Højskolen, den Faktor indenfor det danske Aandsliv, der ganske særlig maatte faa Betydning for en saa udpræget Bondebefolkning som Nordslesvigs, og som i „Dannevirke“s københavnske Korrespondancer ofte fik læst og paaskrevet. Pressen, hedder det i en Artikel fra 1886, har hidtil ej modvirket den, da man maa haabe, at den atter kan komme i det rette Spor, „foreløbig maa vi imidlertid stille os noget forbeholdent“.³⁾ I Kongeriget frygtede navnlig den radikale Del af Venstre, at den voksende sønderjydske Bevægelse skulde blive udnyttet i Militæragitationen og derved vanskeliggøre det gode Forhold til Tyskland, i hvilket man saa den eneste Mulighed for Bevareningen af Danmark som selvstændig Stat, medens det fra anden Side af Venstre be-

brejdedes de ældre Sønderjyder, at de stadig betragtede Forholdene i Kongeriget gennem nationalliberale Briller og manglede Blik for alt det nye, der var vokset op siden 1864, Anker, der ogsaa blev fremsat fra sønderjydsk Side og gav Anledning til en ret langvarig Polemik mellem de „Gamle“ og de

A. D. JØRGENSEN.

Fotograf fra 1896.

„Unge“.¹⁾ Men gennem Brydningerne arbejdede der sig dog efterhaanden den Følelse frem, at den sønderjydske Sag ikke var et enkelt Partis men hele Folkets. Der oprettedes rundt om i Landet i Slutningen af Firserne en Række „sønderjydske Foreninger“; med den nu afdøde Johan Ottosen som Førstemand sluttede adskillige af den akademiske Ungdom sig til Bevægelsen, og der udfoldedes en ihærdig Virksomhed for at udbrede Kendskabet til Forholdene dernede. Skulde nogen en-

kelt Mand nævnes, maatte det være A. D. Jørgensen. Efter hans Tilskyndelse grundlagdes der paa Margrethesminde ved Flensborg en større dansk Bogsamling af mere videnskabeligt Præg, og han gav Stødet til Udgivelsen af „Sønderjydske Aarbøger“ (1889), hvorved Nordslesvigerne fik deres særlige historiske og nationale Tidsskrift. Først og fremmest blev han dog den kloge og tilbageholdende Raadgiver, hvem alle store Ord uden efterfølgende Handling var saa inderlig imod, og som derfor helt og fuldt kunde slutte sig til et Arbejde, der ikke saa meget bestod i at raabe Hurra for „gamle Danmark“ som i at opretholde og udvikle et virkeligt og levende dansk Folkeliv i Nordslesvig.¹⁾ Og hertil var der saa meget mere Trang, som Trykket var vokset overordentligt i de sidste 10 Aar.

IV. DEN TYSKE STYRELSE I FIRSERNE

I den indre Styrelse af Nordslesvig danner Traktaten af 11. Oktbr. 1878 i og for sig intet Skel saaledes som Sprogloven af 1876 og Skoleinstruksen af 1878. Selvfølgelig søgte man, som det nedenfor skal paavises, at fremme Fortyskningen, og adskilligt, der tidligere havde kunnet passere, blev nu ikke længere taalt, hvad der atter ganske naturlig maatte medføre, at Nordslesvigerne gav deres Forhaabninger Udtryk paa en noget anden Maade end tidligere. Det er saaledes ret lærerigt at sammenligne Talerne ved Flensborg Landboforenings Dyrskue i 1880 med de ovenfor S. 76 anførte fra 1870: En Mand talte for, at alle maatte gaa frem mod det Maal, man ønskede, en anden for Tilbagegang, saa man atter kunde komme tilbage til det Standpunkt, man indtog i den gode Tid, og Gustav Johannsen ytrede endelig det Ønske, at Gaardslagtingen maatte ophøre saavel i det store som i det smaa, saa de udstykkede Gaarde kunde faa tilbage, hvad de havde mistet!²⁾

Men Regeringen mente dog foreløbig at kunne naa sit Maal. Landets Fortyskning, ved Hjælp af den bestaaende Lovgiv-

ning, og ligesaa lidt affødte Traktaten nogen Bestemmelse, der kunde raade Bod paa den dobbelte Uret, den havde tilføjet en ikke ringe Del af Befolkningen: Optanterne. Det var i første Række Art. 5, der havde faaet Nordslesvigerne til at gøre Brug af Fredstraktatens Optionsret. Ganske naturlig ræsonnerede Folk, at naar de om føje Tid atter blev Danske, var der egentlig ingen Grund til at tjene tre Aar som prøjsisk Soldat. Nu var Løftet blevet slettet, og intet havde da været rimeligere, end om der atter var givet dem Lejlighed til at foretage et nyt Undersaatsvalg. Ret og Billighed krævede det, og Ret og Billighed faldt i dette Tilfælde saa nogenlunde sammen med Statens Værdighed og Interesser. Antallet af Optanter var nemlig meget stort. Nøjagtig lader det sig ikke fastslaa, da den officielle Statistik opfører Optanterne sammen med de fra Kongeriget Indvandrede under Rubriken „danske Statsborgere“. Af disse var der efter Regeringens Angivelse i Begyndelsen af 1883 ikke mindre end c. 25,000, d. v. s. en Tiendedel af Befolkningen i de fem nordslesvigske Amter. Da der kun fandtes faa Optanter i Flensborg og den sydlige Del af Tønder Amt, var Procenttallet i det danske Nordslesvig i Virkeligheden langt større, og private Undersøgelser foretagne i Slutningen af Firserne gør det yderst sandsynligt, at i Sognene nord for Flensborg-Tønderlinjen var i Regelen over 25 Pc. af de bosatte Mænd Optanter. Forstaaeligt nok steg Antallet, jo længere man kom mod nord, og i ikke faa Landsbyer i Haderslev Amt var over 40 Pc. af de bosatte Mænd, af Gaardejerne endog over 50 Pc., Optanter.¹⁾

For at bruge den prøjsiske Indenrigsminister v. Puttkamers egne Ord var dette ikke normale Tilstande for en Kulturstat.²⁾ Alligevel gjorde Regeringen foreløbig intet, og da den endelig slog ind paa en Vej, der vel ikke kunde løse, men dog begrænse Optantspørgsmaalet, skete dette paa en Maade, der var saa haardhændet, saa uoverensstemmende med de bestaaende Retsforhold, at den ganske maatte forfejle den tilsigtede Virkning.

Optanternes ældste Børn var efterhaanden voksede til, og

Spørgsmaalet om deres Militærpligt var blevet ordnet saaledes, at den præjsiske Regering i 1879 havde anerkendt, at Faderens Option ogsaa omfattede de dengang umyndige, før 16. Novbr. 1864 fødte Børn, hvoraf naturlig fulgte, at de af-tjente deres Værnepligt i Danmark.¹⁾ Det vakte derfor en pinlig Overtaskelse, da den tyske Gesandt i København i Ju-len 1882 meddelte, at for at berolige den Misfornøjelse, der herskede over, at danske Undersaatter i Slesvig var fritagne for præjsisk Militærtjeneste, vilde der med det første blive givet alle i Hertugdømmerne boende danske Statsborgere Val-get mellem Udvisning eller Optagelse i den præjsiske Lægds-rulle, saasnt de naaede den militærpligtige Alder. Begyn-delsen vilde blive gjort med dem, der i 1883 naaede denne Alder.²⁾ Ved Henvendelse til Udenrigsministeriet i Berlin søgte den danske Regering at faa denne Forholdsregel ind-skrænket til kun at omfatte de efter Fredslutningen fødte Børn, som jo efter Indfødsrettens daværende Begrænsning ikke var danske Statsborgere, men ikke desto mindre blev Be-stemmelsen udført i det først paatænkte Omfang.³⁾ D. 17. Ja-nuar 1883 bragte Bladene nemlig en Befaling dat. 7. Januar fra Landraaden i Haderslev til Kommuneforstanderne om, at alle danske Statsborgere, der havde varigt Ophold og var fødte i 1863, skulde melde sig til Stamrullen, „da de i modsat Fald udsætter sig for at blive udviste af Landet. De Personer, som saaledes melder sig, . . . vil der samtidig blive givet . . . Paalæg om inden 8 Dage at begære sig optaget i det præjsiske Stats-borgerforhold“. I en lidt senere udstedt Skrivelse forklaredes Udtrykket „varigt Ophold“ med, at den paagældende Person eller hans Forældre skulde have egen Husholdning, saaledes at Ordren i enkelte Tilfælde ogsaa kunde ramme Tjenestefolk fra Kongeriget.⁴⁾

Anordningen, der efterhaanden udstraktes til hele Nord-slesvig, vakte megen Uvilje baade nord og syd for Grænsen. Folketinget vedtog enstemmig at nedsætte et Udvalg for at undersøge danske Undersaatters Retsstilling i Udlandet,⁵⁾ og i en Note hævdede den danske Regering ud fra Aabenraakon-

ventionen, nogle i 1873 truffne Aftaler angaaende tyske Undersaatters Værnepligtsforhold i Danmark og den prøjsiske Regerings ovenfor anførte Erklæring om Optantsønnernes Undersaatsforhold, at danske Undersaatter ikke kunde udvises af Slesvig, blot fordi de ønskede at bevare deres Nationalitet, at Optanterne ikke kunde tvinges til at gøre tysk Militærtjeneste, samt at ikke-naturaliserede kongerigske Danske bosatte i Slesvig ligesaa lidt var denne underkastet.¹⁾ Den tyske Regering gjorde i sit Svar forsaavidt en Indrømmelse, som den erklærede, at Anordningen kun vilde blive anvendt overfor Optantbørnene, men paastod forøvrigt, at Overenskomsterne med Danmark ikke indrømmede Optanterne flere Rettigheder, end der tilkom „enhver anden Udlænding“, saa altsaa bort fra den dem i Aabenraakonventionen tilsikrede Ret.²⁾

Den danske Regering var saaledes ude af Stand til at sikre de Paagældende deres Rettigheder, og Størstedelen af dem foretrak derfor at udvandre til Danmark, saa meget mere som Regeringen nægtede at naturalisere deres Fædre og Brødre. Tallet var forøvrigt langt mindre end ventet; i Stedet for c. 300 som paastaet af den prøjsiske Indenrigsminister indskrænkede det sig til 57, af hvilke kun 19 anmodede om at blive prøjsiske Undersaatter.³⁾ I det mindste i ét Tilfælde nægtedes dette, fordi, som Landraaden oplyste, Vedkommende var Søn af en dansk „Agitator“ og selv havde været paa Højskole; at man naturaliserede hans endnu ikke udvandrede Broder, maatte selvfølgelig gøre denne Haardhed dobbelt iøjnefaldende og frastødende.⁴⁾

Samtidig søgte man ogsaa paa anden Maade at komme de danske Undersaatter til Livs og spærre af for yderligere Indvandring fra Danmark. Ved et 5. Novbr. 1841 udstedt Patent var det blevet forbudt Udlændinge at bosætte sig i Hertugdømmerne uden Øvrighedens Tilladelse, ligesom Præsterne ikke maatte vie dem uden særligt Bevis fra de verdslige Myndigheder. Hensigten hermed havde alene været at sikre Kommunerne mod, at fremmede faldt dem til Byrde, og Tilladelsen var altid tidligere bleven givet, naar Vedkommende

havde haft deres Hjemstedsbevis og Militærpapirer i Orden. Nu blev dette Patent, der ved en prøjsisk Lov af 8. Marts 1871 var blevet ophævet paa Hovedbestemmelserne nær, indskærpet de underordnede Embedsmænd af Landraaderne og benyttedes øjeblikkelig i nationalpolitisk Retning, saaledes at det ikke blot nægtedes nyankomne, men ogsaa Personer, der i adskillige Aar havde opholdt sig i Sønderjylland, at gifte sig, at overtage en Ejendom eller Forretning ja blot at flytte fra den ene Kommune til den anden. Hvor Bosættelsestilladelsen blev givet, skulde den jævnlig fornyes — stundom endog aarlig — og senere blev disse Tilladelser ligefrem forsynede med Paa-skriften „Wiederruflich“ (genkaldelig).¹⁾

Straks efter Bekendtgørelsen af 7. Januar 1883 havde Gustav Johannsen henvendt sig til Bismarck, men var af denne bleven henvist til Indenrigsministeren, v. Puttkamer, der ogsaa erklærede sig villig til at forhandle med ham om Sagen.²⁾ Og da Hans Lassen under Budgetforhandlingen i Landdagen bragte Spørgsmaalet paa Bane, erklærede Ministeren, at det vilde være ham meget behageligt, om det kunde komme frem i Rigsdagen som en Interpellation, for at Regeringen saaledes kunde faa Lejlighed til at udvikle sit Standpunkt.³⁾ Saameget besynderligere var det, at da Gustav Johannsen senere opfyldte hans Ønske, nægtede Regeringens Repræsentant at besvare Interpellationen. Denne, der var bleven indbragt med Støtte af de Frisindede, drejede sig ikke blot om Bekendtgørelsen af 7. Januar, men var tillige formet som en Klage over Anvendelsen af Patentet af 1841 samt over Myndighedernes Utilbøjelighed til at naturalisere Optanterne.⁴⁾ I sit Svar paa Lassens Tale havde Ministeren angaaende dette Punkt erklæret, at der ikke bestod nogensomhelst principielle Indvendinger mod Opfyldelsen af saadanne Ønsker, tværtimod var den omstridte Forholdsregel taget „for at skaffe saa mange Optanter som mulig tysk Indfødsret“. Hvis det har været den prøjsiske Regerings Hensigt at skaffe Optantspørgsmaalet ud af Verden ved en Massenaturalisation, var den absolut i Uoverensstemmelse med Tyskerne i Nordslesvig. Yderst

betegnende for denne Meningsforskel, der jo heller ikke har været ukendt i senere Tider, er en fra Als til et af de tyske Blade i Flensborg indsendt Artikel: Hvis det var rigtigt, — hvad man almindeligt troede —, at Optanterne vilde blive modtagne med aabne Arme, naar de blot indgav et Reoptionsandragende, vilde Tyskernes Stilling blive værre end nogensinde. Thi saasart de kan „afryste den Mundkurv, hvormed de til Nytte og Fromme for anderledes tænkende har været forsynede,“ vil de naturligvis tage Hævn for „den uhørte Tilsidesættelse, der efter deres Mening er tilføjet dem som danske Undersaatter,“ Danskerne vilde faa Flertal i nu tysksindede Kommuner, og meget ondt vilde ske. Regeringen maatte derfor være forsigtig ved Behandlingen af Andragender fra den Slags Personer, „som ved første givne Lejlighed vil være parat til at vende deres tyske Fædreland Ryggen for at gøre fælles Sag med Fjenden.“ Ganske den samme Tankegang gjorde sig gældende i en Adresse fra den tyske Borgerforening i Sønderborg, hvori den anmodede Bismarck om ikke at tage Hensyn til de i Gustav Johannsens Interpellation fremsatte Ønsker, da en Option i Flæng vilde medføre en alvorlig Fare for Tyskheden i sin Helhed og for den enkelte Tysker.¹⁾

Udvisningerne af danske Undersaatter havde været betydelige i den første Halvdel af 1883, men senere tog de atter af for i det følgende Aar at naa en overordentlig Højde. Det var Turen til Vestjylland og de unge Pigers Besøg paa Sjælland, der gav den ydre Anledning til den Masseudvisning, der særlig karakteriserer dette Aar.²⁾ Allerede før Udflugten stod der følgende Notits i den paa Dansk udgivne tysksindede Avis i Haderslev („Folkebladet“): „Det skulde slet ikke undre mig, om denne Rejse skulde faa et lille Efterspil for adskillige Deltagere,“ og senere opfordredes Myndighederne ligefrem til at optage Forhør for at ramme dem, der kunde rammes.³⁾ Opfordringen blev fulgt, og Slag i Slag fulgte i den følgende Tid Udvisninger af Optanter eller Indvandrede, der af en eller anden Grund var „faldne til Besvær“, blevne „lästige“, et Begreb af hvilket der for at citere en tysk Avis „hidtil ikke er gi-

vet en Fortolkning.“ Hyppigst var Grunden vel den, at deres Hustruer — selvfølgelig ikke de selv — havde deltaget i Vestjyllandsturen, en enkelt Gang var det en Lærling, der havde gjort sig skyldig i denne Forseelse, men det hændte ogsaa, at Herredsfogeden maatte spørge den Udviste, hvad han egentlig havde forbrudt! Særlig Opmærksomhed vakte Udvisningen af et Par Næringsdrivende i Rødding, der med et Par Ugers Varsel maatte opgive deres Forretning og forlade Landet. Den ene var Medlem af en Frimenighed, men ellers bestod deres eneste Brøde i, at de begge i deres Dagligstue havde et Par smaa Dannebrogslag hængende paa Væggen. Det var disse Mænd, hvem Overpræsident Steinmann paa deres Anmodning om, at Udvisningerne maatte blive tagne tilbage, gav det meget omtalte Svar: „Jeg ved godt, at De er personlig hæderlige og retskafne Mænd, som har min fulde Agtelse . . . men vi kan ikke saadan sidde og pille med en Pennekniv, vi maa slaa til med Øksen; den det rammer, gør det mig inderligt ondt for.“ Unægtelig er det lidt vanskeligt at rime disse Tilfælde sammen med Regeringens et Par Maaneder efter afgivne Erklæring, at Udvisninger kun fandt Sted, naar der „ved Agitation eller offentlige demonstrative Handlinger var blevet lagt et tysk-fjendtligt Sindelag for Dagen.“¹⁾

Alt i alt udvistes der i Maanederne August til November mellem 40 og 50 Personer, men da adskillige af dem var Familiefædre, er det virkelige Tal sikkert mindst dobbelt saa stort. Og Haand i Haand hermed gik en Række Afskedigelser og Suspensioner af Lærere, Kommuneforstandere o. a., der som tyske Undersaatter ikke kunde udvises; desuden afskedigedes Bankdirektør Amorsen i Haderslev fra sin Stilling som svensk-norsk Vicekonsul, fordi den prøjsiske Regering havde klaget til Stockholm over hans Deltagelse i Vestjyllandsturen, hvis sønderjydske Leder han havde været.

Jævnside hermed var Politiet ivrig paa Jagt efter „tyskfjendtlige Demonstrationer“. Da saaledes nogle unge Piger i Aabenraa i en privat Lejlighed havde sunget danske Sange, skred en Militærpatrouille ind paa Foranledning af en ham-

borgsk Markedskræmmer, der „som tysk Statsborger“ forlangte, at man skulde lade være med at synge Dansk. Den offentlige Anklager krævede de unge Piger straffede for „grov Uorden“ (grober Unfug), og efter en langvarig Proces, der naaede helt til Rigsretten i Leipzig og Kammerretten i Berlin, idømtes de endelig Smaabøder.¹⁾ Sagen havde stor principiel Interesse, da den viste, at Domstolene betragtede det af Civilkommissærerne d. 12. Juli 1865 udstedte Forbud mod ophidsende Sange, der ikke var blevet anvendt siden 1870, som endnu staaende ved Magt; enhver Afsyngelse af Fædrelands-sange paa offentlige Steder ja selv inden Døre kunde saaledes efter denne Dom betragtes som strafbar.

Fra tysk Side blev hele denne skarpere Kurs og først og fremmest da Udvisningerne meget forskelligt bedømte. Ansete Blade misbilligede dem stærkt og fremhævede tillige, at de virkede i højeste Grad skadeligt ved at skærpe de nationale Modsætninger; „Tyskland er et saa mægtigt Rige, at det kan sætte sin Stolthed i at udøve ikke blot Retfærdighed, men ogsaa Billighed mod de svage,“ skrev „Kieler Zeitung“. ²⁾ Et ganske andet Sprog talte derimod Regeringspressen, de tyske Blade og de ledende Tyskere i Nordslesvig. En nystiftet „Tysk Forening for Sønderborg Kreds“ protesterede saaledes høilydt mod „Kieler Zeitung“s Kritik, der havde vakt „alvorlig Beklagelse og Misbilligelse“, og hævdede tværtimod, „at Udvisningen af danske Undersaatter, som selv eller hvis Familie-medlemmer har deltaget i statsfjendtlige Demonstrationer, er af den herværende tyske Befolkning i fuldeste Maal bleven anerkendt som et Middel til at bevare os for Forstyrrelser af den indre Fred.“ Og ikke tilfreds med saaledes at lægge sit Sindelag for Dagen indsendte den kort efter en i samme Aand affattet Protest til den tyske Rigsdag. ³⁾ Her var Spørgsmaalet kun løselig blevet omtalt, men i Landdagen bragte Hans Lassen det paa Bane i Marts 1885 og fremkaldte derved et Svar fra Indenrigsministeren, der viste, at hvorledes Regeringens Stilling end tidligere havde været, delte den nu fuldtud Hjemmetyskernes og de tyske Embedsmænds Syn paa Optanterne:

„De af dem, der gav Anledning til Betænkeligheder,“ vilde paa ingen Maade kunne opnaa at blive tyske Undersaatter.¹⁾ Som Følge heraf blev da ogsaa yderst faa naturaliserede i de følgende Aar; man foretrak at holde dem i deres afhængige Stilling, hvor de unægtelig ogsaa var lettere at styre og tillige virkede som en Slags Gisler; det kunde jo muligvis blive farligt for dem, hvis deres Slægtinge og Paarørende lagde deres danske Sindelag altfor tydeligt for Dagen. Forøvrigt blev deres snævert beskaarne Rettigheder snart yderligere formindskede. Medens de altid havde manglet politisk og kommunal Valgret, havde de hidtil uhindret kunnet deltage i de kirkelige Valg. Nu ophævedes dette ved et Ministerialreskript af 14. April 1887, saaledes at de for Fremtiden hverken var valgbare eller valgberettigede, en Foranstaltning der vist ikke var helt uden Sammenhæng med den heftige kirkelige Valgkamp, der i nogle Aar havde raset i Haderslev, hvor det tilsidst var lykkedes Tyskerne at sejre ved at true de danske Undersaatter til at afholde sig fra at stemme.²⁾

Udvisningerne var fra Vinteren 1884 igen taget af i Tal, og heller ikke i den følgende Tid gik det altfor stærkt ud over de danske Undersaatter. Derimod skete der i disse Aar talrige Udvisninger af Folk, der var udvandrede til De forenede Stater og nu vendte tilbage som amerikanske Undersaatter. Landraaderne skulde nemlig i saa Fald undersøge, om det kunde formodes, at de var udvandrede for at unddrage sig Værnepligten, og, hvis dette var Tilfældet, stille dem Valget mellem atter at erhverve tysk Borgerret eller forlade Landet.³⁾ Der vaagedes strængt over, at de Udviste eller til Danmark Udvandrede ikke atter vovede sig over Grænsen; ja, det gik endogsaa saa vidt, at en lige nord for Grænsen boende blev arresteret, fordi han var redet til Christiansfelt for at hente Medicin.⁴⁾

Overfor alle virkelige eller indbildte danske Demonstrationer var Politiet stadig paa sin Post, og det udstrakte nu endogsaa sin Omhu til Kirkegaardene, idet det forbødes at

smykke de danske Soldatergrave med Kranse med danske Farver, et Forbud der ogsaa kunde ramme almindelige Grave.¹⁾

Først og fremmest var Myndighedernes Opmærksomhed dog rettet mod Pressen og de danske Foreninger. Baade da Sprogforeningen stiftedes i 1880 og senere havde man søgt at hæmme dens Virksomhed ved Sagsanlæg og Beslaglæggelse af dens Papirer,²⁾ og det store Fællesdyrskue i Flensborg (1885) gav Myndighederne Lejlighed til at rette et velment Angreb paa Landboforeningerne. I Forbindelse med Mødet foretoges der som nævnt Udflugter bl. a. til Sørup i Angel, hvor der holdtes et Utal af Taler, som just ikke alle var lige diplomatiske. Et noget uforsigtigt Referat i et af Bladene af-fødte talrige Forhør, og da disse ikke gav noget Resultat, foretoges der saa at sige paa samme Klokkeslet Husundersøgelser hos en Række Bestyrelsesmedlemmer. Støttet paa dette Materiale androg Statsadvokaten paa samtlige Foreningers Lukning, da han af de beslaglagte Breve var kommen til den Anskuelse, at Dyrskuet delvis havde haft en politisk Karakter. Dommen lød dog paa Frifindelse: Selvom der muligvis var holdt politiske Taler i Sørup, havde Foreningerne intet Ansvar derfor.³⁾

Værre gik det Pressen og da navnlig „Flensborg Avis“. Det var Regeringens Vægning ved at overdrage Jessen Realskolen i Haderslev, der havde gjort ham til Redaktør, og det skulde blive den samme Sag, der skaffede ham det første af hans talrige Fængselsophold. Skolekollegiet i Haderslev havde følt sig krænket ved Bladenes Omtale af Realskolesagen (S. 173) og faaet „Flensborg Avis“ og „Dannevirke“ idømt en Bøde, men da de to Blade offentliggjorde Retsreferatet, blev Redaktørerne dømt til 6 og 3 Maaneders Fængsel for paa denne Maade at have „gentaget“ Fornærmelserne!⁴⁾ To Aar efter (1886) dømtes Jessen og Redaktør Sabroe til henholdsvis 4 og 3 Maaneders Fængsel for Fornærmelser mod Bismarck, og næppe havde Jessen udsonet denne Straf, før han paany fik en Dom

paa 3 Maaneders Fængsel for at have fornærmet de forhen-værende slesvigholstenske Officerer. Da han under Forhand-lingerne om denne Sag under Henvisning til Fornærmelsen mod Bismarck havde skrevet, at der dog var Forskel paa Kong Salomon og Jørgen Hattemager, opfattede Landretten i Flens-borg dette som en Beskyldning for at tage personlige Hensyn og idømte ham 8 Maaneders Fængsel for Fornærmelser mod Retten, saaledes at den samlede Straf sattes til 9 $\frac{1}{2}$ Maaned.¹⁾ Alt i alt halvandet Aars Fængselsstraf i Løbet af 4—5 Aars Tid, det var saavist ikke nogen ublandet Fornøjelse at være dansk Redaktør i Sønderjylland. Og tilmed skærpedes selve Straffen meget betydelig, ved at den ikke, som det tidligere var Regelen, udsonedes paa en Fæstning men i Fængsel, hvor Re-daktørerne saa omtrent behandlede som almindelige Forbry-dere og ligesom disse sysselsattes med Straffearbejde, f. Eks. Fabrikation af Flaskehylstre. Der kunde være noget i det, naar Gustav Johannsen ved Forelæggelsen af et i denne Anledning indbragt Forslag til Forandring af Fængselsvæsenet spøgende henstillede Ønskeligheden af, at de prøjsiske Statsadvokater og Dommere før deres Ansættelse selv skulde prøve de forskellige Arter af Fængselsstraffe!²⁾

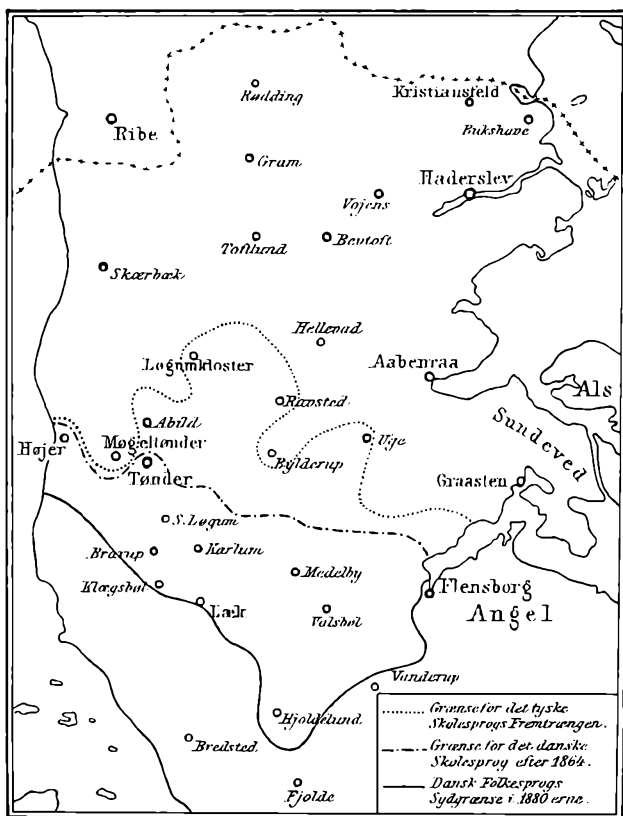
Jævnside med det skærpede Politiregimente fortsattes For-tyskningen i stigende Tempo. Man nærede sikkert ingen For-haabninger om at kunne vinde det Slægtled, der havde oplevet Tiden før 1864; saa meget mere gjaldt det da om at faa Ung-dommen paa sin Side, faa den gjort fremmed for sit Sprog og sit Lands Fortid, og der arbejdedes efter Ævne paa at faa Sko-len mere og mere fortysket. Foreløbig blev man dog staaende ved Skoleinstruksen af 9. Marts 1878, der ogsaa dannede et ganske godt Grundlag. Efter de officielle Opgivelser var Time-planen i de for Dansken gunstigst stillede Skoler fordelt paa følgende Maade mellem de to Sprog³⁾:

D a n s k.	T y s k.
3 Tm. Læsning og Stil	6 Tm. Læsn., Stil og Retskrivng.
5 — Religion	4 — Historie og Geografi
2 — Naturhistorie	1 — Hovedregning
1 — Naturlære	1 — Sang
1 — Geometri	2 — Gymnastik
3 — Tavleregning	<hr/> 14 Tm.
1 — Skrivning	
2 — Tegning	
<hr/> 18 Tm.	

Men i Religionstimerne skulde der ogsaa læres tyske Salmer, Tavleregningen foregik mest efter tyske Regnebøger og Skønskrivningen efter tyske Forskrifter, ligesom Tabellen lærtes paa Tysk. Og det var ikke blot Undervisningssproget, der var tysk. I en Historiebog, der brugtes i Folkeskolen, hed det: „Det tyske Riges nordlige Marker Hertugdømmerne Slesvig-Holsten var i Tidernes Løb komne til Danmark, men Befolkningen var vedbleven at være tysk.“ „Wir sind deutsche Knaben“ (Vi er tyske Dreng), var et meget yndet grammatisk Eksempel, og som for yderligere at banke det ind i Børnene indførtes der i 1884 i samtlige Skoler en tysk Sangbog, der foruden den i Nordslesvig saa forhadte og forhaanede „Schleswig-Holstein meerumschlungen“ indeholdt den prøjsiske Nationalsang: „Ich bin ein Preusse“, forøget med et i 1869 for Hertugdømmerne tildigtet Vers, i hvilket det hedder: „Vi der siden Dybbøl er lænkede til Prøjsens Trone og Folk ved Blodets Baand, vi vil ikke se tilbage, vi vil se fremad med Tillid. Vi raaber det ud i den vide Verden: Ogsaa vi er Prøjsere, vil være Prøjsere.“ Og vel at mærke, disse Sange, der paa det dybeste maatte saare et Folk, hvis hele Færd netop gik ud paa at vise, at de ikke vilde være Prøjsere, *skulde* læres udenad.¹⁾

Flere Steder blev Modersmaalet i den følgende Tid næsten fuldstændig fortrængt fra Skolen enten ved „frivillige“ Ansøgninger fra Befolkningen eller ved Hjælp af en Bestemmelse i Skoleinstruksen, der tillod Overpræsidenten at indføre tysk

Skolesprog „efter Regeringens Andragende“. Saaledes gik det f. Eks. i Rørkær ved Tønder, og da de fem Sjettedele af Skoleinteressenterne søgte om, at alt maatte blive ved det gamle, fik de Afslag, da Ændringen „efter Forholdenes Stilling i det

hele svarer til Kommunens Vel.“¹⁾ Resultatet var, at i Løbet af Firserne blev de fleste Skoler i den sydligste Del af Tønder Nørre-Amt og Aabenraa Amt fortyskede paa Religionsundervisningen og to danske Timer nær, saaledes som det er vist paa hosstaaende Kort.²⁾ Og selve Undervisningen i Tysk drevs langt mere intensivt end tidligere, ikke mindst fordi Lærerne kom mere og mere ind under den stramme prøjsiske

Disciplin. De mere genstridige afskedigedes eller tvangsforflyttedes Syd-paa, hvis de da ikke foretrak at opgive en Stilling, der efterhaanden var bleven meget pinlig; de svagere Sjæle søgte man at vinde ved Ekstragratialer, der ligeledes tilstodes særlig tjenstivrige Præster.¹⁾ Ogsaa Lærernes Uddannelse foregik nu væsentlig paa Tysk. Seminariet i Tønder, der var delt i en dansk og en tysk Afdeling, havde hidtil forsynet Nordslesvig med Lærere. Det var blevet for lille, og i 1884 oprettedes derfor et nyt Seminarium i Haderslev. Men samtidig hævdes den særlige danske Afdeling, og medens Nordslesvigerne sendtes til Tønder, hvor Undervisningen næsten helt igennem var tysk, rekrutteredes Haderslevs Elever væsentlig af Sydslesvigerne, hvem det forbødes at bo og vistnok ogsaa at handle hos Dansksindede.²⁾ Betegnende for den Opfattelse, man fra tysk Side havde af de vordende Læreres Kald, var en Tale, der samme Efteraar blev holdt til Seminaristerne i Haderslev: Ved det tyske Riges Grænse har Læreren et dobbelt Ansvar. „Han skal her . . . danne og opdrage Ungdommen tysk og derved bidrage en stor Del til, at den Opgave fuldbyrdes, at der ad Aare kun bor en ren tyskfølede Befolkning lige op til den yderste Grænse.“³⁾

Samtidig med at den offentlige Skole udviklede sig i denne Retning, søgte man at komme Privatskolerne til Livs. Da Bestyreren af den danske Realskole i Haderslev var flyttet til Danmark, blev Skolen lukket (Maj 1881), idet Skolekollegiet støttet af Regeringen nægtede at anerkende J. Jessen som Forstander, først af formelle Grunde, senere fordi han „efter sin hidtilværende Holdning ikke lod vente nogen Opdragelse af Ungdommen i fædrelandsk Aand,“ og der heller ikke kunde paavises nogen Trang til Skolens fortsatte Bestaaen. Elevantallet var dengang 75, medens Latinskolens Realklasser kun havde 15.⁴⁾ Ganske paa samme Maade blev den danske Realskole i Aabenraa lukket kort efter Bestyreren J. C. Juhlers Død, og et Forsøg paa at oprette en ny Skole mødtes med Afslag, da den ikke „svarede til det stedlige Tarv;“ i Foraaret 1888 standsedes endelig den sidste danske Skole, Frk. Taubers Pigeskole i Haderslev.⁵⁾

At oprette nye Skoler var faktisk umuligt, thi hertil udkrævedes ifølge et Cirkulære af 29. November 1883 den slesvigske Regerings Tilladelse, der bl. a. kun maatte gives, naar den Skole, „der skal oprettes eller fortsættes svarer til et følt Savn;“ og efter en Ministerialanordning var dette alene Tilfældet, hvor den offentlige Skole ikke fuldtud kunde bestride Undervisningen.¹⁾ At sende Børnene til Skole i Danmark mægtede selvfølgelig kun de færreste, men ogsaa denne Udvej var bleven spærret ved et Regeringscirkulære af 5. Marts 1884, der tillige vanskeliggjorde Privatundervisningen i Hjemmet, for hvilken der hidtil i Regelen ikke var blevet lagt Hindringer i Vejen. Støttet paa en Kammerretskendelse af 12. Oktober 1882, efter hvilken alle prøjsiske Statsborgeres Børn skulde have en Undervisning svarende til den, en prøjsisk Skole kunde meddele, udtalte Cirkulæret, at Skolepligten ikke blev opfyldt „ved at besøge en Skole i Udlandet.“ Forældre, der sendte deres Børn til danske Skoler, skulde derfor mulktres, og hvis de nedlagde Indsigelse, skulde Sagen forfølges til højeste Instans for at hidføre en uomstødelig Afgørelse.²⁾ Denne Kundgørelse gav Anledning til en i principiel Henseende overordentlig vigtig Retssag, idet en Række Familiefædre fra Østerlindet Sogn, hvis Børn besøgte Efterskolen i Skibeland, nægtede at betale de Skolemulktter, der paalagdes dem, indtil de endelig efter et Utal af Retsforhandlinger blev dømt dertil.³⁾ Herved var der faktisk sat en Bom for Ukonfirmeredes Skolebesøg i Kongeriget.

Under alt dette havde Befolkningen ikke siddet med Hænderne i Skødet. I Landdagen bragte Hans Lassen Gang efter Gang Sagen paa Bane (se ovfr. S. 151), og i Maj 1884 indsendtes en Adresse til Kultusministeriet med Anmodning om at ophæve Instruksen af 9. Marts 1878 og anordne en omhyggelig Undervisning i Dansk, da Børnene for Tiden kun erhverve en „meget tarvelig Færdighed i skriftlig at udtrykke sig i deres Modersmaal og samtidig holdes i den dybeste Uvidenhed om hele den Folkestammes Historie . . . af hvilken vi i national Henseende udgøre en Del.“ Adressen var i Løbet

af tre Dage bleven underskrevet af c. 8500 Familiefædre udenfor Købstæderne, og Antallet vilde være blevet adskillig større, hvis ikke Politiet havde faaet Nys om Sagen og konfiskeret Adressen i seks Sogne paa Als.¹⁾ Hvad der havde givet Stødet til den var utvivlsomt Indførelsen af den nye tyske Sangbog, og mod denne og det stigende Antal tyske Salmer rettedes der ligeledes stærke Angreb paa Provstisynoderne.²⁾ Naturligvis vakte Sprogpetitionen Myndighedernes største Forbitrelse; „et sørgeligt Makværk fuldt af Had og Bitterhed og støttet paa Fordrejelse af Sandheden“ var det Skudsmaal, den fik af Landraaden i Sønderborg, og under Henvisning til en Politiforordning fra Tredserne (S. 50—51) søgte man at ramme Indsamlerne med Mulkter.³⁾

Antagelig i Anledning af de gentagne Klager besøgte den prøjsiske Kultusminister v. Goszler Nordslesvig, og da der ikke var kommet Svar paa Adressen, bragte Befolkningen atter Sagen paa Bane. I Haderslev opnaaede en Deputation Foretræde for Ministeren og overrakte ham et nyt Andragende. „En mere udvidet Undervisning i Dansk,“ hed det, „vil efter vor Overbevisning være en Nødvendighed saavel med Hensyn til Børnenes Opdragelse . . . som til hele deres senere Virksomhed.“ Som Forholdene nu laa, lærte de hverken ordentlig Tysk eller Dansk, og man anmodede derfor om, at den i 1871 indførte Ordning atter maatte træde i Kraft.⁴⁾ Ministerens et Par Uger senere afgivne Svar blev et bestemt Afslag. Ved personlig at undersøge Forholdene i Skolerne var han „kommen til Resultater, der staar i direkte Modsætning til de mig givne Oplysninger,“ og han kunde derfor ikke anse Klagerne for begrundede eller give Udsigt til „en Forandring af de bestaaende Forhold til Gunst for det danske Sprog.“⁵⁾ Betegnende for det Standpunkt, han og adskillige andre Tyskere indtog, var det, at han til Deputationen havde ytret, at den Mundart, Befolkningen talte, jo ikke kunde kaldes Dansk, da den ikke svarede til Skriftsproget. I Modsætning til Ministeren, der tidligere i Landdagen havde erklæret, at Børnene fuldstændig lærte at beherske begge Sprog, fandt adskillige

stedlige Embedsmænd, at der absolut trængtes til mere Tysk, og i 1886 bragte „Schleswiger Nachrichten“, der ofte benyttedes som Talerør for Regeringen, et Par Artikler, der anbefalede fuldstændig tysk Skolevæsen med Undtagelse af 3—4 private danske Religionstimer og foreslog kun at ansætte Sydslesvigere og Holstenere som Lærere.¹⁾ Bladet havde aabenbart Regeringens Øre i højere Grad end Nordslesvingerne, thi i den følgende Tid arbejdedes der stærkt med Skolerne, der i 1887 inspiceredes af en Udsending fra Berlin tiligemed flere Herrer fra „den røde Bygning“ i Slesvig. Resultatet af Undersøgelsen var ret utilfredsstillende, og navnlig ankedes der over, at Børnene ikke var i Stand til at udtrykke sig med nogenlunde Lethed paa Tysk.²⁾ Hvad dette betød, var ikke vanskeligt at gætte. Allerede kort efter kunde en berlinsk Avis bringe en Meddelelse om, at fra næste Foraar vilde Undervisningen blive fuldstændig tysk,³⁾ men Overvejelserne varede alligevel noget længere, og først d. 25. December 1888 offentliggjorde „Schleswiger Nachrichten“ umiddelbart efter forskellige Juleartikler Dødsdommen over Modersmaalet i de nordslesvigske Skoler. Ved Instruksen af 18. Decbr. 1888, der traadte i Kraft 1. April 1889, forsvandt Dansk som Undervisnings f a g. og kun for Religionens Vedkommende bevarede det som Undervisnings s p r o g. Det bestemtes nemlig, at „Undervisningssproget i de nordslesvigske Folkeskoler er i alle Fag, alene med Undtagelse af Religionsundervisningen, det tyske. Dog kan det tillades, at Lærerne i det første Skoleaar benytter Dansk, forsaavidt og saalænge det er nødvendigt for at bringe de Børn til Forstaaelse af Tysk, som ved deres Optagelse i Skolen savner al Kendskab til dette Sprog. I Sognene med dansk Kirkesprog meddeles Religionsundervisningen i Folkeskolen paa Dansk, forsaavidt det tyske Sprog da ikke allerede i Forvejen er blevet benyttet ved Religionsundervisningen. Ogsaa for Fremtiden kan der, hvor der indenfor Kommunen opstaar Ønske derom, under Hensyntagen til Forholdene, af Regeringen gives Til ladelse til at bruge det tyske Sprog ved Undervisningen i Re-

ligion . . . De kongelige Skoleinspektører og Lærerne har i Samtaler med Børnene at benytte sig af det tyske Sprog og at drage Omsorg for, at dette ogsaa mere og mere sker blandt Børnene indbyrdes.¹⁾)

Ikke blot gennem Skolen søgtes Fortyskningen fremmet. I samme Aand virkede ogsaa „Krigerforeningerne“, for hvis Oprettelse man var meget ivrig, da man gennem dem mente at faa Hold paa de hjemsendte Soldater. At disse ved Valgene stemte dansk eller virkede for den danske Kandidat, betegnedes som „i Hjærtet at bryde den Troskabsed, de har svoret deres Kejser og Konge,“ og i et Opraab forud for Landdagsvalget 1888 hævdede Krigerforeningen i Haderslev sig endogsaa til en saadan Højde, at den tilraabte Reservisterne: „Lytter . . . ikke til Forførerne, men viser dem energisk Døren og handler i den Aand, Eden foreskriver os; ellers vil ethvert ærligt Menneske foragte os.“²⁾ Selv de tilsyneladende saa uskyldige „frivillige Brandkor“, der var blevne oprettede rundt om paa Landet, blev med eller mod deres Vilje Fortyskningsredskaber.³⁾)

Samme Aar som Skolen blev fuldstændig fortysket, indsnævrede man tillige de fuldmyndige danske Nordslesvigeres Rettigheder betydelig. Allerede i Begyndelsen af Firserne havde man i Landdagen drøftet et Lovforslag, der skulde bringe Hertugdømmernes Landkommunalforfatning i Overensstemmelse med Forholdene i de gamle Provinser, men først nu blev det gennemført.⁴⁾ Den nye Kredsordning af 26. Maj 1888 syntes at give Befolkningen øget Selvstyre. Istedefor i „Herredsfogderier“ inddeltes Kredsene nemlig i Amtsdistrikter omfattende et eller flere Sogne, og de kgl. udnævnte Herredsfogeder erstattedes med Amtsførstandere, udnævnte af Overpræsidenten paa Grundlag af en af Kredsdagen opstillet Liste. Friheden var dog kun tilsyneladende. Thi hvis der ingen efter hans Mening passende Personer fandtes paa Listen, eller hvis der ikke var opstillet nogen Liste, kunde han udnævne kommissariske Amtsførstandere, og det maatte herved paa Forhaand være givet, at Loddet aldrig vilde kunne falde paa

nogen Dansk. Men ogsaa Kredsda­genes Sammensætning ændredes af nationalpolitiske Grunde. Medens tidligere enkelte større Grunde­jere var selvskrevne Medlemmer, skulde nu alle Medlemmerne vælges af Byerne, de større Grunde­jere og Landkommunerne, saaledes at de to sidste Valgklasser fik ligemange Repræsentanter dog med den Indskrænkning, at de større Grunde­jere ikke kunde vælge mere end én Kreds­dags­mand for hver to Vælgere. Census for de større Grunde­jere var i Regelen 500 Mk. Grundskat, men da det kunde ventes, at de Danske derved som hidtil vilde faa Flertal paa Kreds­dagene, ændredes den for Nordslesvigs Vedkommende til 400 Mk. i Haderslev, 250 Mk. i Aabenraa og Sønderborg og 600 Mk. i Tønder Kreds. Man opnaaede herved, at denne Valg­klasse besatte ligesaa mange Pladser som Landkommunerne, og da Byerne var paalidelige nok, vilde, som en tysk Avis ud­trykte sig, „en nationalsindet Kreds­dags­majoritet være sikret.“ Antallet af større Grunde­jere blev i Haderslev Kreds 28, i Aabenraa 16 og i Sønderborg 24; det var saaledes disse 68, der dannede Tungen paa Vægtskaalen. Hvor udelukkende den hele Ordning skyldtes Frygten for et dansk Flertal, viste sig klart nogle Aar senere; da det saa ud til, at Tyskerne trods alt vilde blive i Mindretal i Sønderborg Kreds­dag, forhøjedes Census her fra 250 til 325 Mk.¹⁾ Samtidig med at Danskerne saaledes mistede al Indflydelse paa Kreds­kommunernes Styrelse udover at kunne hindre nye Skattepaalæg, hvortil der nemlig kræves to Tredjedels Flertal, blev de ogsaa fuldstændig fortrængte fra Pro­vinslanddagen, hvis Medlemmer nu valgtes af den samlede Kreds­dag.

Først i 1889 skred man til Besættelsen af de nye Amtsfor­standerembeder. Med Undtagelse af Aabenraa Kreds kneb det overordentlig med at finde brugelige 3: tysksindede Æmner mellem selve Befolkningen; paa Als, der talte 13 Amtsdistrikter, havde man f. Eks. kun kunnet udpege fire, der egnede sig til Amtsforstandere og Stedfortrædere, og af disse var endda de to kgl. Embedsmænd. Ligesom i Haderslev vedtog Kreds­dagen derfor mod de Danskes Stemmer ikke at opstille nogen

Liste, og ganske mod Lovens Aand blev Embederne foreløbig bestyrede af kommissariske Amtsførstandere, for største Dele afskedigede prøjsiske Officerer, der stod fuldstændig fremmede overfor Befolkningen.¹⁾ Ogsaa Landkommunernes Selvstyre var efterhaanden skrumpet stærkt ind. Ganske vist valgtes Kommuneførstanderen af Befolkningen, men han skulde stadfæstes af Landraaden, der kasserede Valget, hvis Manden var Medlem af Sprogforeningen eller paa anden Maade havde gjort sig bemærket. I en enkelt Kommune blev der saaledes uden Resultat foretaget ikke færre end 5 Valg i to Maaneder.²⁾ Det var forstaaeligt, at de fleste Danske derfor betakkede sig for denne Post, der tidligere havde været betragtet som et Hædershverv. Følgen deraf blev, at man mange Steder valgte blakkede eller tysksindede Smaafolk, der gjerne vilde have de 2—300 Mk., Embedet kastede af sig.

Tiaaret 1878—88 havde bragt Tyskheden Vind i Sejlene, Flensborg var tabt, og ogsaa i det øvrige Land var de tyske Stemmer stegne betydelig — 1500 eller saa — ikke mindst fordi de talrige Bestillingsmænd nu i en ganske anden Grad end tidligere maatte stemme tysk. Og samtidig var det tyske Sprog sat i Højsædet; i Forvaltningen og Skolen var det ene-raadende, og der var Tegn til, at det ogsaa vilde trænge ind paa Kirkens hidtil forholdsvis neutrale Omraade. Men i Befolkningen havde det ikke gjort store Fremskridt, kun nede mod Syd, hvor Sindelag og Sprog ikke faldt sammen, var Sproggrænsen bleven skudt noget frem, Nordslesvig var derimod endnu ligesaa dansk-talende som i 1864.³⁾ Og ogsaa paa anden Vis havde Modstanderne lidt Skuffelser. I 1880 havde en Taler i Landdagen erklæret, at den ubetydelige danske Bevægelse i Nordslesvig om kort Tid vilde dø hen, men det var gaaet ganske anderledes.⁴⁾ Her som overalt havde Trykket avlet Modtryk. Stod Danskheden end talmæssigt lavere end i 1878, var den til Gengæld svejset fastere sammen. Den langsomme Forblødning gennem Udvandringen var standset, og mere og mere gik det op for Folk, at var man nu endelig ble-

ven prøjsiske Borgere, skulde man ogsaa helt og fuldt bruge de Rettigheder, Loven gav, og ikke paa noget Punkt vige Marken uden Sværdslag. I Oktober 1889 lykkedes det Tyskerne at sprænge et dansk Møde i Løgumkloster; et nyt blev hævet af Politimesteren af en intetsigende Grund, men et tredje blev straks indvarslet og gennemført; til det første mødte c. 70, til det næste 250—300, til det tredje 500.¹⁾ En Sammenligning mellem dette og Krügers Valgmøde i Sønderborg 1878 turde være ret betegnende for Udviklingen i disse Aar.

FJERDE AFSNIT

1888—1897

I. KAMPEN FOR MODERSMAALET

DE danske Nordslesvigeres Bestræbelser i Aarene nærmest efter 1888 gik i første Række ud paa at hævde deres Sprog, at værne og fremme deres nationale Kultur, mod hvilken der ved Instruksen af 18. Decbr. var rettet saa haardt et Angreb. Forinden der gøres Rede herfor, vil det dog være nødvendigt at dvæle ved en Række Begivenheder, der fyldte Sindene med Bevægelse, og hvis Følger mærkes den Dag i Dag.

Den 9. Marts 1888 døde Kejser Wilhelm I. Man vidste, at hans Efterfølger, Kejser Friedrich i Modsætning til Faderen nærede frisindede Anskuelser; han havde tidligere vist Sympati for Danmark, og Tanken om Genforeningen brød derfor nu frem med fornyet Styrke: „Man tør haabe, at den afdøde i sin sidste Vilje har nedlagt det Ønske, at hans Efterfølger . . . maatte opfylde Bestemmelsen i Pragfredens Artikel 5,“ skrev „Flensborg Avis“¹⁾. En enkelt lille Episode bidrog vel ogsaa sit til, at man mente, at det nordslesvigske Spørgsmaal atter vilde komme paa Bane. Den danske Rigsdag havde ligesom saa mange andre Parlater udtalt sin Medfølelse i Anledning af Kejserens Død, hvad der gav Bismarck Anledning til at bringe den en særlig Tak, ligesom den officielle Presse ytrede sig meget venskabeligt overfor Danmark.²⁾

Det var paa Tale at sende en Deputation til Berlin for at fremføre Befolkningens Ønsker, men Kejserens Sundhedstilstand maatte hindre alt sligt, og ligeledes strandede Tanken om at overrække Kejserinden et Bønsskrift fra nordslesvigske Kvinder om Art. V's Gennemførelse.³⁾ Allerede den 15. Juni gjorde Døden dog Ende paa Kejserens Lidelser, og den da

29-aarige Kronprins Wilhelm besteg Tronen. Hermed brast Haabet om en frisindet Styrelse, thi man vidste, at den unge Kejser var en ivrig Beundrer af Bismarck, ligesom han havde staaet Bedstefaderen nær. Det var dog paatænkt, at en Deputation skulde søge Foretræde hos ham, naar han efter sit Besøg ved de nordiske Hoffer i August Maaned standsede i Kiel, men ogsaa denne Plan maatte opgives paa Grund af hans hastige Rejse.¹⁾ Svaret havde Kejseren dog saa at sige givet i en Tale i Frankfurt v. O. (15. Aug.). Han erklærede her, at han hellere vilde se 18 Armékorps og 42 Mill. Indbyggere ligge paa Valpladsen, „end vi skulde udlevere en eneste Sten af, hvad vi have tilkæmpet os“.²⁾ Endnu mere direkte møntet paa Nordslesvig var en officøs Udtalelse. „Kölnische Zeitung“ havde bragt som Svar paa en fra russisk Side inspireret Artikel i det belgiske Blad „Le Nord“, hvor Art. V's Opfyldelse betegnedes som en af Betingelserne for en varig Fred mellem Rusland og Tyskland: Slesvigs Adskillelse fra Prøjsen kunde kun tænkes efter en for Tyskland uheldig Krig.³⁾ Trods disse meget tydelige Ord vedblev Rygterne om Nordslesvigs Afstaaelse dog at holde sig, og et Landdagen 1889 forelagt Forslag om Hertugdømmernes Deling i to Regeringsdistrikter blev selv fra tysk Side opfattet som et første Skridt i denne Retning. Baade her og i Proviinslanddagen stemte derfor de tysksindede slesvigske Deputerede mod Forslaget, der blev forkastet ved 3. Behandling.⁴⁾

Ret naturlig bidrog alt dette i Forbindelse med det spændte Forhold mellem Frankrig-Rusland og Tyskland til, at Artikel 5 skødes stærkt i Forgrunden i Modsætning til det foregaaende Tiaar. Dens ivrigste Talsmand blev Redaktør Jessen, der stadig havde tillagt den stor Betydning. Da Masseudvisningerne i 1884 havde henledet Europas Opmærksomhed paa Nordslesvig og blandt andet fremkaldt en Artikel i Verdensbladet „Times“, havde Junggreen i Rigsdagen opfordret Regeringen til at iværksætte en Folkeafstemning. Overfor de tyske Blades Haan skrev „Dannevirke“ i den Anledning, at han ikke havde talt om Udførelsen af Pragfreden „men . . . har taget Ordet

for den i Pragfreden indeholdte frie Afstemning, altsaa den frie Selvbestemmelsesret.“ Selvfølgelig vidste han godt, at § 5 var sat ud af Kraft for Østrigs og Prøjsens Vedkommende, men derved var Princippet ikke bragt ud af Verden.¹⁾ Noget anderledes tog Jessen paa Sagen: Prøjsen havde ved § 5 paa taget sig en Forpligtelse, som ingen fremmed kunde fritage det for. Dette var indlysende, hvis Artiklen f. Eks. havde sikret Nordslesvig en Krigsskadeserstatning. „Men Nordslesvigerne fik i Pragtraktaten meget mere end en Pengesum; de fik Løfte om at kunne vende tilbage til deres gamle, elskede Fædreland. I Pragtraktaten fik Nordslesvigerne en lovlig Ret. Kunde maaske en udenlandsk Magt senere gaa hen og berøve dem den?“ Ogsaa i sin Programleder ved Bladets Udvidelse i 1885 var han inde paa de samme Tanker; Nordslesvigerne, skrev han, har baade den historiske, nationale og traktatlige Ret paa deres Side, og fra nu af hævdede han stærkere og stærkere „Retsstandpunktet“ ved Siden af eller forud for den Kampmaade, der lagde Hovedvægten paa Forsvaret for Modersmaalet og blot betonedede Selvbestemmelsesretten i Almindelighed uden særlig at støtte denne paa § 5.²⁾ Det var temmelig ligegyldigt, udtalte han saaledes ved et Foredrag i Haderslev (1889), at Østrig havde givet Afkald paa at øve nogen Indflydelse paa den. Tyskerne havde altid betragtet den som et farligt Vaaben, og ingen Nordslesviger kunde give dem Ret i, at den nu var bragt ud af Verden, i den Tro, at de skulde kunne gavne vor Sag ved at vise Imødekommenhed paa dette Punkt. Gjorde de det, kunde de kun betragtes som „politiske Molboer“. Thi, som han kort efter skrev, „denne i en lovlig Traktat fastsatte Ret kan vi naturligvis kun give Afkald paa gennem selve den Afstemning, som deri er foreskrevet.“³⁾ Med overlegen journalistisk Dygtighed forstod han Gang efter Gang at spille paa disse Strengede, og hos adskillige fandt hans Tanker Tilslutning. Uden at det forøvrigt fik mindste Indflydelse paa hans Taktik og hele Optræden hævdede f. Eks. Gustav Johannsen ved Løjlighed lignende Anskuelser.⁴⁾

Bortset fra det rent individuelle skyldes denne skarpe Betonning af Retsstandpunktet sikkert for en ikke ringe Del Jessens Stilling som Redaktør i en By, hvor det sproglige aldrig havde haft den Betydning som nordpaa, og hvis Danskhed det for enhver Pris gjaldt for ham at hævde. Meget betegnende skriver han saaledes efter Rigsdagsvalget 1893, at det ikke maatte staa uimodsagt, at det dansktalende Nordslesvig gik frem, medens det tysktalende Flensborg gik tilbage. „Vore Bestræbelser vilde da tildels tabe deres statsretslige, politiske Præg og faa Udseende af kun at være en sproglig, en folkelig, national Kamp,“ og Folkegrænsen maatte da rykkes op til Kobbermøllebugten, hvad der vilde kunne blive skæbnesvangert for de sløje Midtlandsegne.¹⁾ Men da Forholdene ganske naturlig førte med sig, at hvad man kunde kalde „Storpolitiken“ overvejende kom til at forme sig som et Forsvar for Modersmaalet, skabtes der herved en vis Modsætning mellem Danskhedens første Blad og dens politiske Organisation: Vælgerforeningen, hvis Optræden til Tider blev ret stærkt kritiseret af „Flensborg Avis“. Da dens Sekretær H. P. Hanssen i forskellige Smaaskrifter og Bladartikler støttet paa Udtalelser fra Tiden nærmest efter 1879 havde fremsat modsatte Anskuelser om Art. 5, udviklede der sig en langvarig Pennefejde, dels i „Flensborg Avis“ dels i „Dannevirke“, hvor Konsul Amorsen tog til Genmæle mod Hanssens Kritik af Fortidens Kampmaade.²⁾ Et nyt Splittelseselement, der ved mange Traade stod i Forbindelse med den lige afsluttede Edskamp, var saaledes tilstede, og førte dette end ikke til aabent Brud, fik det dog ved Lejlighed Bølgerne til at gaa højt nok. Men selvfølgelig hindrede denne Uoverensstemmelse ikke, at alle fylkedes til Forsvar for det, der var mest truet: Modersmaalet.

Kampen mod Skoleinstruksen af 18. Decbr. satte sit Præg paa det følgende Femaar. Man forsøgte først ved Henvendelser til Regeringen at faa den ophævet og for at hindre en forskelligartet Optræden tog Vælgerforeningen Sagen i sin Haand. Til alle Skoleinteressenter i Nordslesvig med Undtagelse af Flensborg Amt, der for største Delen havde haft tysk

Skolesprog siden Krigen, udsendtes i Februar 1889 et Udkast til en Petition, hvori de, under Henvisning til at Modersmaalet var det eneste naturlige Grundlag for Barneskolen, androg om, „at det danske Sprog ogsaa fremtidig benyttes som Undervisningssprog i vor Skole i det hidtilværende Omfang.“ Adressen, der fik over 10,000 Underskrifter, uagtet man med velberaad Hu ikke havde medtaget de danske Undersaatter, blev indsendt til Overpræsidenten, der imidlertid erklærede, at det ikke kunde skønnes nødvendigt at bibeholde det danske Undervisningssprog. Dog vilde Regeringen, hvis det senere skulde vise sig fornødent, muligvis atter indføre nogle danske Sprogtimer.¹⁾ En Henvendelse til Kultusministeren førte heller ikke til noget, og da de to Landdagsmænd med Støtte af Polakerne havde stillet et Andragende om, at Instruksen maatte blive hævet, erklærede Ministeren, at Undervisningsstyrelsen havde handlet „i fuld Samklang med Statens politiske Myndigheder“, da det gjaldt at stemme op for Agitationen, ikke mindst for de paa „Skriftdansk“ udkommende Aviser.²⁾ Den nærmere Udvikling af de sproglige Forhold i Nordslesvig gav denne Skolens højeste Embedsmand Lejlighed til nogle yderst besynderlige Betragtninger over det danske Sprog, saa at sige en videre Udvikling af, hvad han tidligere havde fremsat i Haderslev (S. 175). Han erklærede, at „det Sprog, som har størst Krav paa vor Interesse, er selvfølgelig det Sprog, hvori Religionsundervisningen meddeles, og dette er langt fra at være det moderne Dansk . . . Skriftdansk, som vi kalder det. Religionsundervisningen bliver meddelt i Kirkesproget, og Kirkesproget har udviklet sig af det saakaldte Bibeldansk, . . . der er meget forskelligt fra det moderne Dansk,“ som Børnene overhovedet ikke kunde forstaa. Det undrer en ikke, at Gustav Johannsen efter en saadan Mundfuld ikke skaanede sin Modstander, men under Husets stormende Munterhed endte sit Modsvar med det for Lejligheden lempede Citat af Goethe: Vent kun „balde, balde, findest auch Du Dein Friedrichsruh.“³⁾ Det slog ogsaa til, uden at dog Goszlers Efterfølger v. Zedlitz viste større Imødekommenhed overfor Nordsles-

vigerne, omend den af ham foreslaaede konservativ-klerikale Skolelov, der voldte hans Fald, næppe vilde have været til Skade for Danskheden, idet den gav Gejstligheden en betydelig Indflydelse paa Skolen. Og som det senere skal paa-vises, var Præsternes Følelser overfor Instruksen af 1888 ret blandede.

Ved at skabe de af Præster og det dobbelte Antal Læg-mænd sammensatte Provstisynoder havde Synodalforfatningen af 6. April 1878 givet Befolkningen nogen Indflydelse paa de kirkelige Forhold, og ogsaa ad denne Vej søgte man at naa frem. Allerede ved Foraarstid 1889 indsendte de staaende Synodeudvalg og talrige Kirkeforstanderskaber Andragender til Konsistoriet i Kiel, og da Provstisynoderne traadte sammen i Juli, fulgte de alle — med Undtagelse af Nørre-Tønderprovsti — det givne Eksempel. Selvfølgelig maatte man her særlig stærkt betone, at en Religionsundervisning uden tilsvarende Sprogundervisning maatte blive mangelfuld, og Ansøgningerne gik derfor ikke ud paa en Genindførelse af Skoleanordningen af 1878, bad kun om, at der maatte blive givet Undervisning i Dansk, samt om at Religionsundervisningen udelukkende maatte ske paa Modersmaalet.¹⁾ Men selv i denne beskedne Form tog Myndighederne intet Hensyn til Befolkningens Ønsker.

Aaret 1890 bragte Bismarcks Fald (den 20. Marts), og da den nye Rigskansler Caprivi slog ind paa en mildere Kurs, antog man, at der nu maaske vilde være større Lydhørhed i Berlin. En ny Massedresse blev derfor i November omdelt af Vælgerforeningen og indsendt til Landdagen med 13,404 Vælgeres Underskrifter. Den talte et skarpere Sprog end sin Forgænger: Befolkningen, hed det, havde tidligere andraget om, at Instruksen af 9. Marts 1878 maatte blive bestaaende som et mindre Onde, men at vende tilbage hertil var dog kun halvgjort Arbejde. Medens man fandt det i sin Orden, at Tysk var Undervisningsfag, androg man Kamret om at virke for Ophævelse af Overpræsidentens Anordning og for „at faa indført en Undervisningsplan, der tilfredsstiller vor aandelige

og nationale Tarv og Trang ved at indføre det danske Sprog som Undervisningsprog i Almueskolerne og som Undervisningsfag i Almueskolerne i de sprogblandede og i Borger-skolerne i de dansktalende Distrikter af Slesvig.¹⁾ I Landdagens Udvalg for Ansøgninger blev det med 6 Stemmer mod 2 besluttet at indstille, at Adressen ikke skulde drøftes i Kamret, og et Modandragende fra de to nordslesvigske Repræsentanter naaede ikke at komme til Forhandling inden Samlingens Slutning.²⁾ Fra nu af blev Angrebene paa den nye Skoleordning væsentlig førte gennem Synoderne og fik sin egen Farve ved de nordslesvigske Præsters Holdning.

Synoderne havde paa deres Aarsmøde vedtaget et Forslag om gennem Provinssynoden at faa Konsistoriet til at virke for, at Religionsundervisningen atter blev udelukkende dansk, samt at der gennemførtes mindst to danske Sprogtimer ugentlig.³⁾ Medens Præsterne af Hensyn til Militærtjenesten holdt paa de to tyske Religionstimer, fandt de derimod næsten alle, at de to danske Sprogtimer var nødvendige, og paa Fællessynoden 1891 blev der af Provst Schmidt fra Svenstrup paa Als stillet et Forslag i denne Retning, medens Hans Lassen fastholdt Synodernes Forslag. Men da den kgl. Kommissarius fandt, at Anordningen af 1888 var „velsignelsesrig“, og bad Forsamlingen forkaste begge Andragender, bøjede Provsten af og sluttede sig til et intetsigende Ændringsforslag, der udtalte Haabet om, at Undervisningsforvaltningen, saafremt der af Hensyn til en frugtbringende dansk Religionsundervisning skulde kræves yderligere Forholdsregler, selv vilde drage Om-sorg for saadanne. Lassen havde paa et tidligere Tidspunkt taget sit Andragende tilbage for Provst Schmidts, dette blev uheldigvis ikke optaget paany fra dansk Side, og det hele løb derfor ud i Sandet.⁴⁾ For at gøre et nyt Forsøg indsendte Lægmændene i Synoderne og Fællessynoden nu deres oprindelige Forslag til Landdagen, først i 1892, og da det ikke naaede at komme til Behandling igen i 1893.⁵⁾ Udvalget foreslog som sædvanlig, at det ikke skulde drøftes i Salen, men da dette var forudset, havde de to Deputerede stillet et lige-

lydende Forslag. Ved Behandlingen blev dette vel ogsaa forkastet, og andet var næppe at vente i en mod Regeringen saa føjelig Forsamling, men for det stemte dog foruden Polakerne og de Frisindede tillige hele Centrum, hvis Ordfører sagde Flertallet meget drøje Sandheder.¹⁾ Regeringens Repræsentant havde derimod erklæret, at Børnene lige godt beherskede begge Sprog, og i Udvalgets Indstilling hed det: „I Virkeligheden bliver den Opgave, Religionsundervisningen stiller, paa en glædelig Maade opfyldt i de nordslesvigske Almueskoler, uden at Mangelen paa en særlig dansk Sprogundervisning . . . har gjort sig gældende paa nogensomhelst følelig Maade,“ hvorfor det laa nær at antage, at Andragerne mere havde tænkt paa at faa de danske Undervisningstimer forøgede end paa Religionen for derigennem at sikre det danske Kirkesprogs Eksistens.²⁾

Som rimeligt var, havde Regeringens stejlt afvisende Holdning vakt den største Uvilje i Nordslesvig. „Nægtelsen af de to danske Sprogtimer“, skrev „Kieler Zeitung“, „har fremkaldt en Forbitrelse hos Befolkningen, der afgjort har gjort Tyskhedens Fremtrængen Afbræk og ogsaa for Fremtiden vil have Indflydelse paa den.“³⁾ Mere og mere vendte Uviljen sig ogsaa mod Præsterne. Deres Stilling var ingenlunde let. En fortsat Undervisning i Dansk er nødvendig, hvis den kirkelige Aand i Nordslesvig ikke skal løbe den største Fare, udtaltes det i det kirkelige Blad for Hertugdømmerne (Schleswig-holst.-lauenbg. Kirchen- u. Schulblatt) i grell Modsætning til Landdagsudvalgets ovenfor anførte Erklæring, og Gang efter Gang opfordrede Bladets Redaktør, en holstensk Præst, sine Embedsbrødre mod Nord til „i Religionens og Kirkens Interesse at hæve deres Stemme for Indførelsen af tilstrækkelig Danskundervisning i Folkeskolen.“⁴⁾ Baade privat og offentlig havde det overvejende Flertal ogsaa erkendt, at alt langt fra var, som det burde være, men paa den anden Side var de Statseembedsmænd, og forstaaeligt nok alt andet end ivrige efter at træde i Opposition til Regeringen, saa meget mere som kun meget faa af dem i national Henseende

stod paa Flertallet af deres Sognebørns Side. Allerede paa Provstisynoderne i 1892 var der faldet hvasse Ord mod dem for deres Kovending paa Fællessynoden, men endnu værre gik det i Sommeren 1893. Paa den ellers ret fredsommelige Synode i Aabenraa forefaldt der et lille Optrin, der er saare betegnende for begge Parters Holdning. En af de danske Læg-mænd, Jørgen Iversen fra Svejrup, bad Præsterne oplyse, om ikke Skoleanordningen rummede en Sjælefare for Børnene. En dansksindet Præst gjorde Spørgsmaalet til sit, men ingen af de tyske svarede, og Provsten vilde derfor gaa over til det næste Punkt paa Dagsordenen. Da rejste Forespørgeren sig: „De svarer ikke? Godt saa konstaterer jeg hermed, at De mener, at den nuværende Skoleordning virkelig indeholder en Sjælefare for vore Børn.“¹⁾ Sligt var ikke hyggeligt at høre paa, og paa flere af Synoderne stillede Præsterne ogsaa deres Medvirkning i Udsigt.²⁾ Hertil bidrog utvivlsomt Frygten for, at Befolkningen i Massevis skulde melde sig ud af Statskirken, hvorom der gik mange Rygter. Foreløbig skete der dog intet, og medens tyske Blade angreb Præsterne, fordi de ikke tilstrækkelig havde varetaget deres „nationale Pligter“, krævede Befolkningen med stigende Styrke en aktiv Optræden: „Hvis ikke kan det have vidtrækkende Følger.“ Mand og Mand imellem drøftedes Mulighederne for Udrædelse af Statskirken, og det vakte megen Opsigt, da Repræsentanter for alle Nørreherreds Sogne paa Als indbød Pastor Poulsen fra Bovlund til et Møde i Majkro for at lære Frimenighedsbevægelsen at kende paa nært Hold, medens Præsterne vægrede sig ved at komme tilstede.³⁾

Det blev mere og mere nødvendigt for Præsterne at tage Standpunkt, og paa et Møde i Flensborg i Slutningen af November 1893 enedes de derfor om at sende en Deputation til Kejseren for at andrage om to danske Sprogtimer. I Andragendet, der omhyggelig tog Afstand fra den danske Agitation, udtaltes det, at vel kunde de som lydige og trofaste Undersaatter „med god Samvittighed og alvorlig Vilje“ udføre deres Del af Arbejdet med at fremme det tyske Sprog, men de var ikke i

Stand til at behandle Kirkens Sprog „som et saadant, der jo før jo bedre maa fortrænges og afskaffes.“ Ligesaalidt var de overbeviste om, at det havde været Statsmyndighedernes Hensigt at skade det kirkelige Liv, og dog var dette alvorlig truet. „Endskønt den af den nordslesvigske Befolkning talte Mundart utvivlsomt hører til det danske Sprog“, var Forskellen mellem den og Skriftsproget nemlig saa stor, at kun de færreste Børn kunde tage levende Del i Gudstjenesten. „Skolen yder ikke med Hensyn til Religionsundervisning, hvad der efter de almindelige Bestemmelser i § 15 er dens Opgave,“ og Konfirmationsundervisningen havde da ogsaa vist, „at der allerede er indtraadt fuldstændigt Ukendskab til mange Ord i det danske Bibel- og Salmebogssprog, og at der dermed begynder at indtræde en Mangel paa Udtryk og Betegnelser for religiøse Begreber.“¹⁾ At denne sidste Paastand ikke var greben ud af Luften, viste en nogenlunde samtidig lille Notits i Bladene, der fortalte, at et Barn havde opfattet det bibelske „Næste“ som „Fuglereder“ (tysk „Neste“). Henvendelsen blev underskrevet af 77 af de c. 100 Præster, men det varslede ikke godt, at Slesvigs øverste Gejstlige, Generalsuperintendent Kaftan, vægrede sig ved at være Deputationens Ordfører. Ogsaa Kultusministeren nægtede at modtage den, men havde dog i April 1894 en Forhandling om Sagen med dens Ordfører Provst Reuter fra Broager. Ministeren erklærede imidlertid, at paa Grund af den Maade de danske Blade og Politikere havde behandlet Sagen, havde denne faaet politisk Betydning, og det var derfor af politiske Grunde vanskeligt for ikke at sige umuligt at ændre Instruksen.²⁾ Som man kunde vente efter disse Ytringer, blev det endelige Svar et rent og skært Afslag: Ministeriet kunde ikke anerkende den Frygt for berettiget, at Skoleinstruksen skulde skade det religiøse Liv.³⁾ Man var nu fra Præsternes Side enig om ikke at gøre mere ud af Sagen. Paa Sønderborg Provstisynode udtalte Provst Reuter: „Regeringens Svar foreligger, og der er derefter kun to Udveje for en Embedsmand. Enten siger han: Jeg kan og vil nu ikke gaa med Regeringen, og saa nedlægger han sit Embede, eller han bliver i Embedet

og adlyder Regeringen. Dette sidste har vi Præster i Sønderborg Provsti gjort; derfor tager jeg ikke i Betænkning at sige, at vi ikke kan gøre noget videre.⁽¹⁾) Og da en af Underskriverne foreslog, at man skulde tage Konsekvensen af Afslaget og nedlægge Embedet som Lokalskoleinspektører, og selv gjorde dette, fremkaldte dette et hvast Modsvær fra Provst Reuter og forskellige Angiverier i tyske Blade.⁽²⁾)

Som det vil huskes, var man paa Fællessynoden i 1891 vejet uden om Sprogsagen. Sikkert mere for at lære denne Forsamlings nuværende Stilling at kende, end fordi man haabede paa noget praktisk Udbytte, blev der til den i November 1894 sammentrædende nye Fællessynode indsendt Andragende fra 1329 kirkelige Repræsentanter for 96 Sogne — hvoriblandt ogsaa Hanved Sogn umiddelbart opad Flensborg — om udelukkende dansk Religionsundervisning og to danske Sprogtimer, medens der fra Tørninglens Synodeudvalg var indkommet en Ansøgning af lignende Indhold som den af Præsterne indgivne.⁽³⁾) Udfaldet blev endnu mere nedslaaende end ventet; med 66 mod 23 Stemmer vedtog Synoden en simpel Overgang til Dagsordenen og forkastede Mindretallets Forslag om at tilstille Konsistoriet Ansøgningerne. For dette Forslag, der med Alvor og Værdighed begrundedes af Grev Schack til Schackenborg og Gaardejer Hans Nissen, Viby, stemte foruden Nordslesvigerne næsten udelukkende kun Holstenere, hvorimod Angelboerne og Sydslesvigerne stemte med Flertallet, der endog fandt Støtte hos Gejstlige, som havde tiltraadt de 77's Andragende.⁽⁴⁾) Man forstaaer godt, at det officielle kirkelige Blad ingenlunde følte sig tiltalt af Synodens Optræden. „Der var absolut ingen Anledning til ved denne Lejlighed at give Regeringen et udtrykkeligt Tillidsvotum,“ skrev Redaktøren, saa meget mere som Synoden herved maatte desavouere de nordslesvigske Præster, mod hvem Regeringskommisæren udtalte sig paa samme Maade som flere tyske Blade, der stillede dem paa lige Fod med „de danske Agitatorer.“⁽⁵⁾) I det hele herskede der i tyske Regeringskredse megen Misstemning mod dem. Overpræsident Stein-

mann meddelte saaledes en tysk Deputation, at han fandt deres Holdning uforstaaelig, nogen Nødstilstand herskede der ikke, thi en Gehejmeregeringsraad havde undersøgt Forholdene i Nordslesvig og været ligefrem forbavset over, hvor godt det gik, og der kunde derfor ikke være Tale om at ophæve Sproginstruksen.¹⁾ Utvivlsomt havde Overpræsidenten her rørt ved et Kærnepunkt. Man lagde den største Vægt paa slige officielle Undersøgelser, der, som det indrømmedes fra tysk Side, ikke gav og ikke kunde give et sandt Billede af Forholdene, og da man tillige væsentlig saa den hele Sag fra et storpolitisk Standpunkt, holdt man fast ved de engang trufne Bestemmelser, uagtet de nordslesvigske Provstisynoder og Folkerepræsentanter ogsaa i den følgende Tid Gang efter Gang gentog deres Henstillinger.²⁾ Derfor fik de nordslesvigske Præster ogsaa Afslag paa deres fornyede Henvendelse til Overpræsident v. Bülow, efter hans Forsoningstale i Haderslev i Sommeren 1907; de maatte nu vide at finde sig i, „at Afskaffelsen af den danske Sprogundervisning i Folkeskolen er en Kendsgerning, som ikke mere vil blive forandret.“³⁾

Under Forhandlingerne om Forvaltnings- og Retssproget i 1876 havde en Taler i Landdagen erklæret: „At man kan trænge ind i Skole, Familie og Kirke, det har de Danske bevist mod Tyskerne, men Gud bevare os fra at holde sligt for ønskeligt.“⁴⁾ Hvad enten man nu holdt det for ønskeligt eller ej, havde Hensynet til „Statsinteresserne“ ført den prøjsiske Regering videre og videre paa den sproglige Undertrykkelses lidet tiltalende Vej, og de saa haardt angrebne danske Sprogskripter var sejlede langt agterud. Thi medens disse jo overhovedet ikke havde berørt det tysktalende Sydslesvig, havde man nu i en rent dansktalende Landsdel bragt det saavidt, at Børnene i Skolen, efter hvad der lagdes en prøjsisk Skoleinspektør i Munden, „maatte behandles som døvstumme.“ Og ligesom Modersmaalet var fortrængt fra Skolen, arbejdede man ogsaa planmæssigt omend mere stilfærdigt paa at uddrive det af Kirken.

Som berørt i Indledningen var den danske Gudstjeneste allerede under Krigen forsvundet i Mellemslesvig og stillet i anden Række i de nordslesvigske Købstæder. I det egentlige Nordslesvigs 108 Landsogne var den derimod stadig eneraadende og vidste at hævde sig i de følgende 20 Aar, sikkert fordi Hertugdømmernes øverste kirkelige Embedsmand Generalsuperintendent Godt, en Bondesøn fra Ringenæs, ikke ønskede Kirken inddraget under den almindelige Kamp. Kun i 7 Sogne indførtes der nogen tysk Gudstjeneste, medens flere andre Forsøg afvistes eller maatte opgives af Mangel paa Deltagelse. Derimod ophørte i disse Aar al dansk Gudstjeneste i de 6 „blandede“ Sogne (jfr. S. 6). I 1885 døde imidlertid Godt og afløstes af Kaftan, ligesom sin Forgænger en Nordslesviger, Præstesøn fra Løjt ved Aabenraa, men langt mere tilbøjelig til at følge Regeringen i dens Germaniseringsplaner. Det var ikke for intet, at han i 5 Aar havde gjort Tjeneste som Konsulent i Skolesager i „den røde Bygning“ i Slesvig. Konsistoriet i Kiel, der hidtil havde stillet sig ret afvisende, gav nu villig sin Tilslutning til Ansøgninger om tysk Gudstjeneste, og med voksende Hurtighed toges der fat paa den nye Opgave: Statskirkens Fortyskning. Modsat Skolens skete denne dog ikke ved et Lovbud, men jævnt og umærkeligt, som oftest med klog Hensyntagen til de lokale Forhold. Navnlig fra Slutningen af Firserne tog Bevægelsen Fart, og det blev aabent erkendt fra tysk Side, at Fremstødet stod i nøje Forbindelse med Skoleordningen af 1888. Ved Provinssynoden i 1891 udtalte saaledes Provst Schmidt fra Svenstrup: „Naar jeg forstaar Anvisningen af 18. Decbr. 1888 rigtigt, saa skal den . . . muliggøre Indførelsen af det tyske Sprog ved Gudstjenesten indenfor en overskuelig Fremtid, . . . og det er kun i sin Orden, at det tyske Sprog fremtidig bliver Kirkesproget i Nordslesvig.“ Under den stærke Sprogkamp i Halvfemsernes Begyndelse indstilledes Fortyskningen vel for en Stund men fortsattes senere med fornyet Kraft. Et Par Tal viser bedst Udviklingen. I Aarene 1885—90 indførtes der delvis tysk Gudstjeneste i 29 Sogne, og af de 118 Sogne, hvor

der i 1890 prædikedes Dansk, var dette kun eneherkende i de 69; i 1897 var Tallet sunket til 53 og i 1904 til 38. Tallet af Sogne, hvor der overhovedet prædikedes Dansk, er nu (Aug. 1909) 105, af hvilke de 28 har udelukkende dansk Gudstjeneste, 29 har færre end 12 tyske Gudstjenester, og 48 har 12 eller flere tyske Gudstjenester aarlig.¹⁾

Omfanget af den tyske Gudstjeneste er overmaade forskelligt; den svinger fra at være saa nogenlunde eneraadende som i det overvejende dansktalende Hanved Sogn, hvor der kun afholdes dansk Altergang to Gange aarlig, til et Par enkelte aarlige Gudstjenester. Mest almindelig er vel nok en tysk Gudstjeneste hver Maaned samt paa de tre store Anden-Helligdage, en Ordning, der synes at være det Maal, hvorefter Konsistorium foreløbig stiler. Haand i Haand med Forsøget paa i det hele at faa Tysk indenfor Kirkens Mure gik derfor ogsaa en stærk Udvidelse af de tyske Gudstjenesters Tal, uden at det just altid kunde siges, at der var nogen tilsvarende Trang tilstede. Da der saaledes i 1889 indførtes maanedlige tyske Gudstjenester i Skærbæk, maatte tre af dem aflyses, da der ikke var mødt andre end Præsten og Degnen, og i Brøns og flere andre Steder maatte de endogsaa helt bortfalde.²⁾ Ansøgningerne om tysk Gudstjeneste begrundedes fra først af med en Henviisning til Embedsmændene, de Indvandrede eller østprøjsiske Tjenestefolk; som et særlig karakteristisk Eksempel kan nævnes Ullerup i Sundeved, hvor der i 1889 indførtes 4 Gange aarlig tysk Gudstjeneste af Hensyn til to Lærerinder, absolut de eneste i Sognet, der ikke forstod Dansk, skønt de underviste i Forskolen. Det stod i skærende Modsætning hertil, at Konsistoriet i 1896 ophævede al dansk Gudstjeneste i Ladelund ved Tønder, uagtet efter tyske Kilder de 95 Pc. af Befolkningen endnu talte Dansk, og uagtet det tysksindede Kirkekollegium endog fra først af havde nægtet at anbefale det Andragende, som nationale Hedsporer havde fremkaldt.³⁾

Ingen af Statskirkens Præster tog til Orde for at protestere mod den Uret, der her øvedes, og ogsaa mod Nord var det kun yderst faa, der med nogen Kraft traadte i Skranken

for Modersmaalets Ret, uagtet en ikke ubetydelig Del af Præsterne selv var Nordslesvigere. I Anledning af Skoleinstruksen af 1888 havde gamle Pastor Mørk-Hansen i Vonsild, før 1864 Sognepræst i Felsted, skrevet et indtrængende Sendebrev til sine tyske Kolleger. En af disse hævdede i sit Gensvar, — der skaffede ham en Pengebelønning fra Regeringen, samtidig med at hans lidet præstelige Adfærd var i Folkemunde over det halve Land — som sin og Regeringens Mening, at ogsaa Religionsundervisningen om ikke lang Tid skulde gives paa Tysk, og at Maalet var, at Tysk efterhaanden skulde blive Kirkesprog.¹⁾ Den Iver, mange Præster udfoldede for at faa Konfirmationshandlingen udført paa Tysk, tyder paa, at de delte disse Anskuelser, men selvom saa ikke var, følte de sig næsten alle mere som Embedsmænd end som Præster.

Jævnside med en Svækkelse af Kirkebesøget blev Følgen af Kirkens begyndende Fortyskning en stedse voksende Frimenighedsbevægelse.

Allerede efter Præsternes Afskedigelse i 1867 (S. 57—58) traadte enkelte Familier i Røddingegnen ud af Folkekirken og samlede sig om deres gamle Præst, Svejstrup, der holdt Gudstjeneste i Højskolesalen og senere efter at være bleven Præst i Vejen jævnlig besøgte sin gamle Egn. I 1874 forbødes det imidlertid danske Præster at tale i gudelige Forsamlinger, og dette gav Stødet til, at Højskoleforstander Appel præsteviedes i Askov af Birkedal.²⁾ Til denne første Frimenighed i Rødding, der saa at sige havde et Anneks i Københoved, kom noget senere Menigheden i Bovlund, hvor man samledes til kirkelige Møder hos L. B. Poulsen, der 1879 viedes til Præst af Appel.

Frimenighedsbevægelsen var altsaa af gammel Dato, men foreløbig var den indskrænket til de nævnte Steder samt til enkelte Strøg vesterpaa som i Forballum og Visby, hvor den grundtvigske Retning allerede i Fyrreerne havde vundet Indflydelse. I det øvrige Nordslesvig holdt Folk derimod fast ved Statskirken. Ligesaa lidt som man de fleste Steder følte sig tiltalt af den stærkt pietistiskfarvede Bevægelse, der udgik fra

enkelte Præster, ligesaa lidt vilde man indlade sig paa slige Eksperimenter som at gøre Ikke-Teologer til Præster. Det var egentlig først Præsternes Holdning under Halvfemsernes Sprogkamp, der gav Befolkningen et andet Syn paa Sagen. En Kreds af kirkeligt-sindede Mænd kaldte Frimenighedspræsten R. Thomsen tilbage fra Amerika, og det skyldtes væsentlig hans Virksomhed, at Bevægelsen bredte sig til Østkysten. Foruden i Skærbæk dannedes der i de følgende Aar en Frimenighed i Haderslev (1895), til hvilke senere kom Menighederne i Sundeved og Aabenraa, ligesom adskillige sluttede sig til dem uden at træde ud af Statskirken, da de derved mente at kunne bevare deres kirkelige Valgret. Et Udslag af den samme Tankegang var ogsaa det i 1894 stiftede „Kirkeligt Samfund for Nordslesvig“, der foruden at holde kirkelige Møder og Foredrag tillige søger at fremme Sygeplejen og frivillig Understøttelse af Trængende.¹⁾

Uagtet Frimenighedsbevægelsen langt fra fik det Omfang, det en Tid lang tegnede til, følte Statskirken sig dog truet og søgte at standse den ved en Række Undtagelsesbestemmelser. Konsistoriet nægtede saaledes at anerkende Frimenighedspræsternes Daabsattester og forbød (1896) en hvilkensomhelst kirkelig Ceremoni ved Frimenighedsmedlemmers Begravelse; der maatte ikke ringes med Klokkerne, ikke synges en Salme ja ikke engang læses en Bøn paa Kirkegaarden. Alle, der stod i Forbindelse med Frimenighederne, mistede deres kirkelige Valgret og Valgbarhed, og paa Provstisynoderne, og naar Lejlighed ellers gaves, traadte Præsterne skarpt op mod Grundtvigianismen.²⁾ Man opnaaede dog herved blot at styrke den voksende Sympati for den; ligesom 95 af Tørninglens 99 Kirkeældste protesterede mod Undtagelseslovgivningen, tog Lægmændene paa Synoderne kraftig til Genmæle mod Angrebene paa den hele Retning.³⁾

Efterhaanden som Frimenighederne voksede, blev det nødvendigt for dem at skaffe sig særlige Kirkebygninger, men ogsaa dette søgte man at hindre. Den første Frimenighedskirke rejstes i Bovlund (1896), men da den skulde tages i

Brug, forbød Amtsforsanderen „i Regeringspræsidentens Navn“ Menigheden at benytte den, og paa samme Maade gik det Aaret efter i Haderslev. Sagen førtes naturligvis gennem alle Instanser, og Overforvaltningsretten ophævede forsaavidt ogsaa Forbudene, som den erklærede, at Amtsforsanderen havde overskredet sin Myndighed ved selv at udstede dem. Det var altsaa kun en formel Sejr, og et Par Dage efter lukkedes Kirkerne paany ved en Befaling udstedt „efter Regeringspræsidentens Anvisning og i hans Navn“. Først i Maj 1900 ophævedes ogsaa disse Forbud som ulovlige, da den Bestemmelse, til hvilken Regeringspræsidenten havde henvist, ene tog Sigte paa statskirkelige Bygninger.¹⁾ Senere har man da ogsaa uhindret kunnet opføre en Række smukke Kirkebygninger i Sundeved (1903), Aabenraa (1904), Skærbæk og Rødding (1909).

Ligesom andre offentlige Møder skulde Frimenighedsgudstjenesterne anmeldes til Politiet og overvaages af dette, og det følger omtrent af sig selv, at de heller ikke gik Ram forbi under Köllertiden. Som et særlig drastisk Eksempel skal her anføres en Skrivelse fra Amtsforsander Winter v. Adlersflügel i Skærbæk til Pastor Poulsen i Bovlund, der havde forespurgt, om en Frimenighedsgudstjeneste i et privat Hus skulde anmeldes som en „Forsamling, i hvilken der drøftes offentlige Anliggender“²⁾ :

„Tilbage med den Besked, at jeg ikke vil give Dem Tilladelse til at afholde gudstjenstlige Forsamlinger, da der ikke er nogen Trang tilstede. De er, efter hvad jeg har erfaret, sekterisk Prædikant for Grundtvigianerne. Denne Sekt afholder her i Skærbæk og i Vodder tilstrækkelige Andagter, saa at flere af den Slags ikke er nødvendige. Forøvrigt bestaar her Landskirken, hvorfor det er fuldstændig overflødigt, at der eksisterer yderligere Sekter. I Tilfælde af Overtrædelse vil jeg tværtimod sørge for, at De bliver anholdt og straffet.“

Ligesom paa Kirkens saaledes tyede man ogsaa paa Skolens Omraade til Selvhjælp, drevet dertil af Regeringens Fortryskningsiver. Jævnside med de ihærdige Forsøg paa at faa

Myndighederne til at mildne Instruksen af 18. Decbr. 1888 var man straks gaet i Gang med at raade Bod paa den Skade, Skolens Fortyskning maatte volde. Fremfor alt maatte Hjemmene tage fat. For at lette dem Arbejdet gav flere Blade Raad for Hjemmeundervisning, „Flensborg Avis“ udsendte en Børnesangbog og en Hjemmestavebog, og Sprogforeningens nye Sekretær M. Andresen, en forhenværende Lærer, der ligesom flere andre ikke vilde medvirke til Børnenes Fortyskning, udsatte Opgaver til Hjemmestile, som han selv rettede, ligesom han paabegyndte Udgivelsen af et „Nordslesvigsk Børneblad“¹⁾). At dette vakte Tyskernes Forbitrelse, behøver næppe at siges: Børnene var ogsaa udenfor Skolen under Lærernes Opsigt, og det kunde ikke taales, at de „paa slig forbryderisk Vis tages i den danske Agitations Sold,“ skrev et af de smaa tyske Blade, ja der blev endog ligefrem gjort Forsøg paa at faa Stilskrivningen forbudt.²⁾ Da Regeringen havde fornyet et tidligere Forbud mod, at Lærerne gav privat Undervisning i Modersmaalet, genoptog man den gamle Skik at lade Vandrelærere undervise i Hjemmene; mellem dem, der virkede paa denne Maade, maa nævnes Kaspar Jensen og den tidlig afdøde Henriette Gubi. De opholdt sig fra 1—3 Uger i hver Gaard, og da der ikke krævedes andet Vederlag end Kosten, mente man ikke, at Øvrigheden kunde skride ind. Heri tog man dog fejl. Den tyske Præst i Skodborg meldte ved Juletid 1891 Kaspar Jensen til den kgl. Skoleinspektør Stegelmann, en Mand, hvis Omdømme i Befolkningen just ikke var det bedste, og da han alligevel fortsatte sin Virksomhed, befalede Landraaden ham at ophøre, indtil han havde indhentet Regeringens Tilladelse. Da det blev gjort gældende, at den Instruks, Landraaden paaberaabte sig, kun omtalte Fag, hvori der undervistes i Skolen, og det netop ikke var Tilfældet med Dansk, fandt han, at dette var „at henregne til Undervisningen i de fremmede Sprog og hører saaledes til Lærerenstandene i de forskellige Skoler.“ En saa dristig Paastand turde Regeringen i Slesvig dog ikke opretholde, og ved Overforvaltningsrettens Dom ophævedes Forbudet mod dansk

Privatundervisning udenfor Skoletiden, da ikke Politiet men alene Regeringen havde Ret til at udstede slige Skolen vedrørende Bestemmelser.¹⁾ Det varede dog ikke længe, inden Regeringen fulgte det givne Vink og gjorde Ende saavel paa Hjemmeundervisningen som paa de Instruktionsmøder for Forældrene, der en Tid lang var traadt i Stedet.²⁾ Tilbage blev derfor i Virkeligheden kun at sende Børnene til Danmark, saasnart Skolepligten var ophørt med Konfirmationen, og Besøget paa Højskolerne og de langs Grænsen liggende Efterskoler øgedes da ogsaa stærkt. Medens de i 1885—88 gennemsnitlig kun havde haft 70 Elever om Aaret, voksede Tallet for 1889—92 til 123.³⁾ Men selvfølgelig var det ikke hver Mands Sag at bringe et saa betydeligt økonomisk Offer, og det var derfor til overordentligt Held, at der skabtes en Institution, der kunde træde hjælpende til.

Ligesom Skoleinstruksen af 1878 havde kaldt den ældste af de store nationale Foreninger, Sprogforeningen, tillive, saaledes gav dens Efterfølger Stødet til en ny Sammenslutning. Paa et Møde i Skærbæk stiftedes i Tilslutning til ældre Forsøg i samme Retning d. 30. November 1892 „Den nordslesvigske Skoleforening“, hvis Formaal var at fremme Folkeoplysningen navnlig ved paa lovlig Maade at drage Omsorg for Børnenes og Ungdommens Undervisning paa Modersmaalets Grund.⁴⁾ Det blev fra forskellig Side gjort gældende, at den var overflødig og let vilde kunne tage Brødet ud af Munden paa de to andre Foreninger, men denne Frygt viste sig hurtig at være ganske ugrundet. Uagtet Politiet flere Steder søgte at hindre dens Dannelse, fik den straks en overordentlig Tilslutning ikke mindst paa Vestereggen, hvor Tanken særlig havde slaaet Rod. Allerede et Fjerdingaar efter sin Stiftelse havde den c. 3400 Medlemmer, uden at dette paa nogen Maade havde skadet de andre Foreninger, hvis Medlemstal i disse Aar ligeledes var i stadig Stigen.⁵⁾ Til dens Formand valgtes nogle Aar senere A. Tyssen Hansen fra Randerup, medens H. Thomsen, Roost, stadig har været dens Sekretær.

I et Opraab fra Foreningens Forretningsudvalg fastsloges

de tre Hovedpunkter for dens Virksomhed. Den skulde optræde som Værn for de 4 danske Religionstimer, fremme Undervisningen i Hjemmet bl. a. ved at udsende Hjælpelærere, og hjælpe de mindre velstillede, der ønskede at faa deres Børn paa Højskoler eller Efterskoler.¹⁾ Efterhaanden som Myndighederne lagde flere og flere Hindringer i Vejen for Hjemmeundervisningen, blev Hovedvægten ganske naturligt lagt paa det tredje Punkt. Det mærkedes hurtig, at der var megen Trang til Stede, thi i Aarene 1893—96 steg Gennemsnitstallet af sønderjydske Elever fra 123 til 347 og har senere — med Undtagelse af Köllerperioden — været i stadig Stigen.²⁾ En ny Udvandringsstrøm af en anden og glædeligere Art end Halvfjersernes gled atter over Grænsen og bidrog sit til at knytte Nordslesvigerne fastere til det danske Folk.

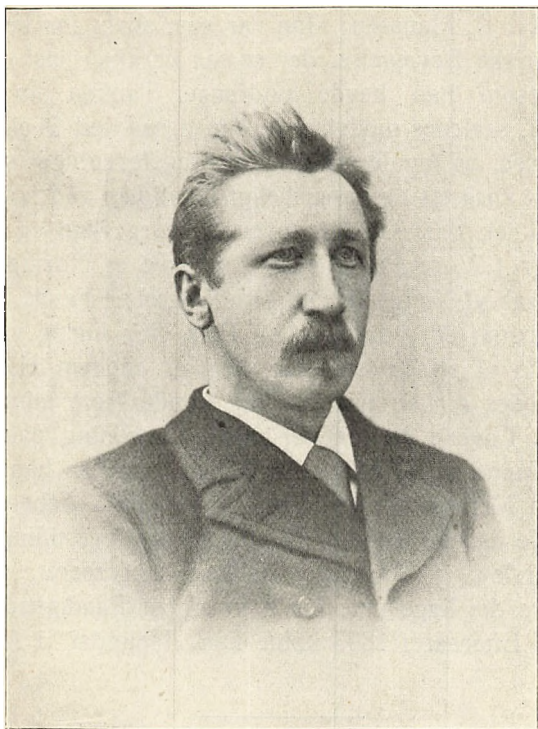
Samtidig med at man saaledes efter Ævne søgte at give Børnene noget Kendskab til Modersmaalet, blev den i Midten af Firserne indledede Foredragsbevægelse fortsat i stigende Tempo. Rundt om i Landet stiftedes der Foredragsforeninger, og hvor disse ikke rigtig slog Rod som f. Eks. i Slogs Herred, genoptog man den gode, gamle Skik med Aftensæde i Hjemmene. Uagtet det næsten var umuligt at faa Talere fra Kongeriget, blev der holdt en ganske utrolig Mængde Møder i disse Aar. De forløb regelmæssig paa samme Vis: Først holdtes der et oplysende, historisk eller naturvidenskabeligt Foredrag, derefter var der fælles Kaffebord, og tilslut oplæstes der et eller andet Digterværk; indimellem kom saa Sange: Gustav Johannsens Slagsang: „I alle de Riger og Lande,“ Bjørnsons „Jeg vil værge mit Land“ eller Johan Ottosens dejlige Sang: „Det haver saa nyligen regnet,“ der bedre end mange Ord maler den glade, tillidsfulde Stemning, der trods alt herskede i disse Aar.

Ved Siden af disse Foredragsmøder, hvor man omhyggelig vogtede sig for at berøre alt, hvad der blot smagte af Politik, fordi Kvinder efter den dagældende Foreningslov ikke maatte deltage i „politiske Foreningers“ Møder, holdtes der baade i og udenfor Valgtiderne en Mængde offentlige politiske Møder,

ligesom de store Skamlingsbankmøder, der samlede Folk fra begge Sider af Grænsen, fra 1893 toges op paany.¹⁾

Ogsaa paa anden Maade søgte man at styrke den aandelige Forbindelse med Danmark. Sprogforeningen, hvis Med-

H. P. HANSSEN-NØRREMØLLE.
Fotografi fra Midten af Halvfemserne.

lemsantal efter en kortvarig Tilbagegang var i stærk Stigen, begynde 1890 med at uddele Boggaver til Voksne og Børn, og i 1894 udsendte den 1. Aargang af sin Almanak, som derefter aarlig er udgaaet i et Oplag paa 10—12,000 Ekspl. og har haft ikke ringe Betydning i national Henseende ved at bringe dansk Læsning ind i selv de fattigste Hjem. Derimod mislykkedes et Forsøg paa at gøre dansk bildende Kunst til-

gængelig for Nordslesvigerne. En „Nordslesvigsk Kunstforening“ blev vel stiftet og afholdt ogsaa enkelte Udstillinger, men sygnede siden hen.¹⁾

Alle de Ledende tog hver paa sin Vis Del i Arbejdet, men skulde nogen enkelt Mand nævnes fremfor de øvrige, maatte det være H. P. Hanssen. Han var som skabt for hele denne organisatoriske Bevægelse, der er saa karakteristisk for disse Aar. Ligesom han havde undfanget Tanken om Vælgerforeningen, saaledes medvirkede han ogsaa ved Skoleforeningens Stiftelse, og for de talrige Foredragsforeninger søgte han at skabe et ensartet og uangribeligt Grundlag ved som Tillæg til en praktisk lille Vejleder over de borgerlige og politiske Rettigheder („Vore Rettigheder“) at give et Normalstatut. I sin Egenskab af Vælgerforeningens Sekretær havde han Forbindelser rundt om i Landet, og Folk blev hurtig vant til at spørge ham til Raads om snart sagt alt mellem Himmel og Jord, saaledes at han paa en Dag kunde blive anmodet om „at skrive Lovene for en selskabelig Forening paa Als, at skaffe en Mand op ad Ribe til et billigt Laan paa hans Gaard, at sige sin Mening om et Skattespørgsmaal i Aabenraa Amt og at skaffe danske Stykker til en Dilettantforestilling et Sted ved Haderslev.“²⁾ Udpræget politisk interesseret, som han var, maatte det ligge nær for ham at faa Raadighed over et Blad, og i Efteraaret 1893 købte han „Hejmdal“ i Aabenraa.

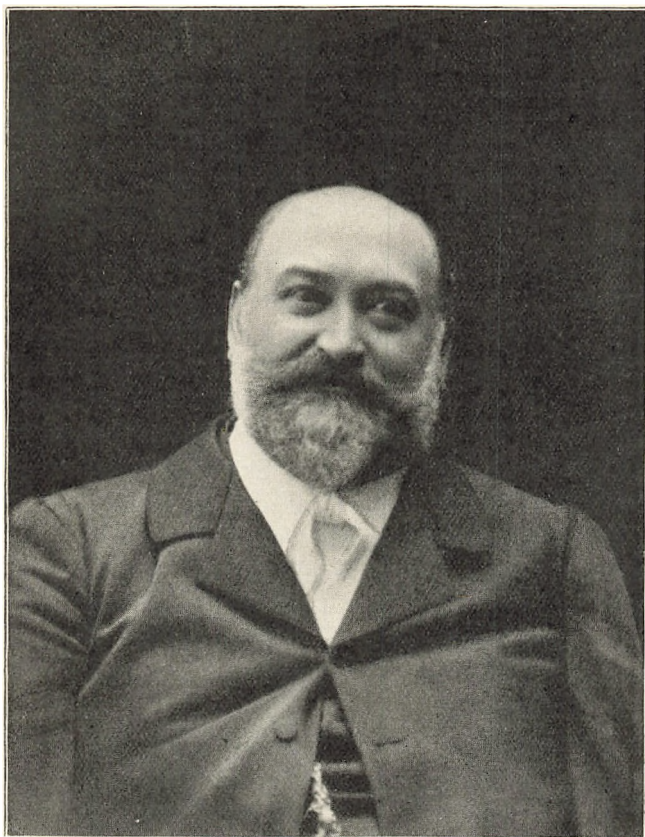

II. POLITISKE FORHOLD I HALVFEMSERNES BEGYNDELSE. DEN TYSKE FORENING

Ogsaa i ren politisk Henseende var disse Aar en Fremgangstid. Ikke blot fortsattes den Stigning i Stemmetallet, der var begyndt ved Valgene i 1884 til 1887, men den var tillige ledsaget af en tysk Tilbagegang.³⁾

I Marts 1888 var Rigsdagens Valgperiode bleven øget fra 3 til 5 Aar, og Valget i 1890 fik derfor særlig Betydning som

indledende den nye Tid. Man nærrede fra dansk Side store Forhaabninger, og ganske tilsvarende var Modstanderne ret ængstelige. Hovedvægten blev lagt paa den hidtil saa sørgelig

GUSTAV JOHANNSEN.

Udsnit af Dobbeltfotografi fra Slutningen af Halvfemserne.

forsømte 4. Kreds, hvor der holdtes en Række Møder med Redaktør Jessen som Hovedtaler. Der afgaves derfor ogsaa i denne Kreds c. 500 flere danske Stemmer end i 1884; i 1887 havde man, som det vil erindres, ikke deltaget i Valget. Ogsaa i det øvrige Nordslesvig var der Stigning i de danske Stemmer,

og modsat i 4. Kreds holdt Stigningen sig her ved det følgende Valg i 1893; Rigsdagen havde nemlig forkastet Regeringens Militærforslag og var derfor bleven opløst før Valgperiodens Slutning. Amtvis blev Udfaldet følgende:

	1887			1890			1893		
	D.	T.	S.	D.	T.	S.	D.	T.	S.
Haderslev Amt.....	5156	2264		5293	2140	30	5814	2097	57
Sønderborg Amt.....	3359	1228		3413	1070	117	3783	1032	136
Aabenraa Amt.....	2256	1397	234	2110	1563	252	2255	1598	
Den danske Del af Tønder Amt..				1680	947		1544	967	18
Den danske Del af Flensborg Amt	408	307	?	364	334	208	286	332	210
Flensborg.....	797	2081	1917	590	2449	2543	471	2629	2811

Navnlig 1. Kreds havde al Grund til at være stolt af Udfaldet, ikke blot var de danske Stemmer steget med c. 1100 i Løbet af 7 Aar, men, hvad der var nok saa vigtigt, de tyske var samtidig gaet godt halvfjerde hundrede tilbage. I Aabenraa Amt skyldtes den tyske Stemmetilvækst vistnok et Kandidatskifte, idet Gottburgsen 1890 var bleven afløst af en meget indflydelsesrig Hjemmetysker, Skibsreder Michael Jebsen i Aabenraa, hvad der sikkert var den væsentlige Grund til, at en Tredjedel af det samlede danske Stemmetab faldt paa Skippersognet Løjt. Overhovedet stod det ikke saa heldigt til mod syd som mod nord, men i det hele havde man dog holdt Stillingen meget pænt, og tages Landet nord for Kobbermøllebugten under ét, var der Fremgang for Danskheden, Tilbagegang for Modstanderne.

En Forpoststilling var dog uigenkaldelig gaet tabt i disse Aar, nemlig Flensborg. Foruden Socialismen, hvis Fremtrængen tidligere er omtalt (S. 142), havde en anden Faktor været medvirkende. Flensborgs Danskhed havde altid været af en egen Støbning, den nationale Modsætning langt mindre skarp end i det øvrige Nordslesvig. Det havde tidligere været dens Styrke, idet Udvandringen aldrig fik den Betydning som andetsteds, nu blev det en Svækkelse, thi efterhaanden som den gamle, loyale Borgerstand døde ud, viste det sig, at Sønnerne i stor Udstrækning ikke tog det danske Sindelag i Arv, og den sproglige Undertrykkelse, der mod nord nok skulde holde

Harmen vaagen, havde ingen Betydning i denne overvejende plattysktalende By, der tværtimod i sproglig Henseende var en ikke ringe Fare for de rent dansktalende Egne mod vest og mod nord. Og samtidig fik Tyskheden stadig ny Tilførsel, idet den voksende Folkemængde i første Række skyldtes Indvandring sydfra. Gustav Johannsen, den eneste, der muligvis kunde have forhalet Udviklingen, sad nu i Berlin, og forgæves søgte Redaktør Jessen at standse Strømmen bl. a. ved en tysk Aflægger af sin Avis „Flensburger Zeitung“, der i politisk Henseende stod paa det gamle flensborgske Standpunkt. Det fik efterhaanden c. 1400 Holdere, men selvfølgelig var dette ikke tilstrækkeligt til at bære Bladet, der derfor efter nogle Aars Forløb maatte standses (1894).¹⁾

Landdagsvalget i 1893 pegede i samme Retning som de to Rigsdagsvalg: „Almindelig og delvis betydelig Fremgang for Danskerne, Stilstand og delvis Tilbagegang for Tyskerne over det meste af Nordslesvig; derimod Stilstand, delvis ogsaa Tilbagegang for Danskerne og nogen Fremgang for Tyskerne i Sognene nord for Flensborg Fjord og paa de vestlige Strøg, mellem Flensborg, Tønder og Løgumkloster.“²⁾ Der laa i dette sidste en Fare, der ikke maatte undervurderes, og som mandede til at sætte alt ind paa netop at skærme disse Egne. For de to nordlige Kredse bragte Valget Danskerne 7 Valgmænd flere end i 1888, medens Tyskerne tabte 13. At Udfaldet ikke blev endnu bedre, skyldtes Aabenraa Amt, hvor der mod 6 tabte danske stod 3 vundne tyske Valgmandspladser.

Midt i Valgperioden, der ligesom Rigsdagens var bleven femaarig, døde Hans Lassen (d. 20. Januar 1896), og der fandt derfor et Suppleringsvalg Sted. Dets Udfald var givet paa Forhaand, men Kandidatspørgsmaalet hvirvlede meget Støv i Vejret: Stemmerne samledes hurtigt om Redaktør H. P. Hanssen og Gaardejer Wolff-Gammelgab, der som fremragende Landmand nød meget stor Anseelse. Medens man paa Als og delvis i Aabenraa Amt holdt paa Hanssen, var Stemningen i Sundeved for Wolff, men da de to Kandidater vistnok saa nogenlunde nærede de samme politiske Anskuel-

ser, vilde det hele sikkert være forløbet yderst fredeligt, hvis ikke Redaktør Jessen med overordentlig Styrke havde anbefalet Wolffs Kandidatur for derigennem at hindre Hanssens Valg. Hans Forhold til denne, der aldrig havde været godt, havde just ikke bedret sig, efter at Hanssen havde overtaget „Hejmdal“, og i de Par Uger, der gik forud for Prøvevalget, rettedes der i „Flensborg Avis“ en Række meget skarpe Angreb paa ham.¹⁾ Hvad der navnlig bebrejdedes ham, var at han under københavnsk radikal Paavirkning skulde have „forladt vort gamle Retsstade med Art. V. som Grundlag,“ og paa et Vælgermøde i Kliplev stillede Jessen derfor en Resolution, der gik ud paa, „at Valgmændene ville vælge en Landdagsmand, der fastholder Nordslesvigernes Selvbestemmelsesret i Henhold til Pragfredens Artikel V og hævder dette vort Standpunkt upaavirket af danske eller tyske ensidige Partiretninger.“²⁾ Det var forstaaeligt, at Jessen tog til Orde for, som han udtalte det, at sikre sig imod, at der tabtes noget af det gamle, der kunde bevares, og at hindre, at det politiske Standpunkt opgaves for det nationale og folkelige; det var kun, hvad han havde gjort saa mange Gange tilforn. Men ved hele den personlige Maade, hvorpaa han førte denne Kamp, opnaede han det modsatte af, hvad han tilsigtede. Folk fandt, at der var begaaet Uret mod Hanssen, der i disse Aar havde øvet et saa betydningsfuldt Arbejde — hvem andre end ham skylder vi hele vor Organisation, erklærede Vælgerforeningens Formand Reimers — og ved Prøvevalget fik han derfor 120 af de 134 Stemmer, medens kun 5 stemte paa Wolff.³⁾ Forud for Valget havde han i en Skrivelse formuleret sin Opfattelse af § 5 og dens Betydning paa følgende Maade:⁴⁾

„Ved Traktaten af 11. Oktober 1878 har Østerrig ikke blot givet Afkald paa sin Ret til at kræve § 5 opfyldt, men Prøjsen har samtidig ved en Regeringshandling erklæret Pragfredens § 5 for ophævet. Dette er en Kendsgerning, som man hverken kan ignorere eller bortforklare. Men Prøjsens Ret til at handle paa denne Maade har jeg aldrig godkendt og vil jeg aldrig godkende. Tværtimod vil jeg efter Ævne og saavidt det er muligt paa de bestaaende Loves Grund protestere imod Traktaten af 11. Oktober 1878 som

en os tilføjet Uret, thi jeg mener, at Retsspørgsmaalet her er en politisk Faktor af stor Vigtighed, og holder bestemt paa Tredjemands Ret.“

Inden det endelige Valg fandt Sted (31. Marts), havde en stor Sorg ramt Nordslesvigerne, idet det viste sig, at Hans Lassen gennem lange Tider havde misbrugt sin Stilling som Formand for Lysabild Sparekasse og bedraget denne for o. en kvart Million Mark.¹⁾ Af ulige større økonomisk Betydning var det, at Sønderborg Bank Aaret i Forvejen paa Grund af Besvigelser fra Direktørens Side var gaaet fallit med et Under-skud paa o. 2 $\frac{1}{2}$ Million Mk., et Tab, der især faldt paa dansk Side.²⁾ Det vidner imidlertid baade om Alsingernes grundmurede Velstand og om Pengevæsenets noget primitive Ordning, at skønt Øen i Løbet af et Aarstid havde lidt et Tab paa o. 3 Mill. Mk., var det næppe muligt for Sparekasserne at faa deres Indskud anbragt til 3 $\frac{1}{2}$ Pc., medens der derimod var Pengeknaphed i Haderslev Vesteramt.³⁾

Bortset fra Sprogskriptet havde Regeringens nordslesvigske Politik i Aarene nærmest efter 1888 været ret frisindet for derefter fra 1893—94 mere og mere at svinge tilbage i den gamle Skure. Ogsaa her mærkedes altsaa den Zigzagkurs, der kendetegnede den unge Kejsers første Regeringstid.

Den vigtigste Aarsag til den mildere Kurs var utvivlsomt Bismarcks Fald i Foraaret 1890, idet hans Efterfølger Caprivi slog ind paa en mere højsindet Behandling af de under prøj-sisk Herredømme staaende fremmede Nationaliteter. I de polske Folkeskoler indførtes saaledes frivillig Undervisning i Mordersmaalet, en nationalsindet Polak blev Ærkebiskop i Posen, og Angrebene paa den polske Jord standsede. Men allerede forinden Caprivi kom til Roret, var der dog Varsler om en Strømkæntring, der antagelig staar i Forbindelse med Kejser Wilhelms Forsøg paa at indlede et mere venskabeligt Forhold til Danmark. Det viste sig ved, at man fra officiel Side ønskede at gøre Jubilæumsfestlighederne for 1864 saa lidet fremtræ-

dende som muligt; i Flensborg lod saaledes den højstkommanderende Officer Krigerforeningerne vide, at man ikke ønskede Deltagelse i Slesvigholstenernes Mindefest for Sankelmark.¹⁾ Endnu klarere traadte det dog frem i den ændrede Stilling overfor Optanterne. Ganske vist blev et af de danske Landdagsmænd i 1889 og 1890 stillet Forslag om ubetinget Naturalisation af Optanter og alle før Oktobertrakten Udvandrede forkastet af Landdagen, efterat Indenrigsminister Herrfurth havde erklæret det for stridende mod den bestaaende Lovgivning.²⁾ Men samtidig udtalte han sig personlig meget velvillig om Sagen overfor de nordslesvigske Deputerede, og ad administrativ Vej blev der i Halvfemsernes Begyndelse naturaliseret c. 1500 Optanter, med Hustruer og umyndige Børn 6—7000 Personer, eller godt en Fjerdedel af de i Nordslesvig levende ikke-tyske Statsborgere.³⁾ Hverken offentlig eller privat lagde man fra dansk Side Skjul paa, at Danskheden herved baade direkte og indirekte vilde blive styrket, men trods dette, og uagtet der af Tyskerne i Nordslesvig straks blev slaet Allarm, holdt Regeringen dog foreløbig fast ved sin Politik. Det var en unaturlig og i Længden uholdbar Tilstand, skrev „Nordd. allgem. Zeitung“, „naar en ikke ubetydelig Del af Grundejendommene . . . befinder sig i Hænderne paa Personer, der ikke hører til det præjsiske Statssamfund og staar ligegyldige eller vel endog fjendtlige overfor dette.“⁴⁾ Som Ministeren svarede en tysk Deputation fra Nordslesvig: Statsinteressen kræver Optanternes Naturalisation, og i det hele og store blev der derfor ikke taget Hensyn til deres Sindelag, omend man afslog alle Andragender fra Kommuner, hvor Tyskerne havde vundet eller i nær Fremtid kunde haabe at vinde Flertal.⁵⁾

Ogsaa de stedlige Myndigheder optraadte gennemgaaende ret maadeholdent. Med Undtagelse af nogle Sager mod „Flensborg Avis“ var der i disse Aar ingen politiske Processer, og ligeledes ophørte Politichikanerierne saa nogenlunde. De Festligheder, hvormed man rundt om i Landet fejrede det danske Kongepars Guldbryllup i 1892, gav saaledes kun ganske en-

keltvis Anledning til Paatale, ligesom Myndighederne Aaret i Forvejen havde stillet sig meget imødekommende ved Afsløringen af en Mindesten paa Junggreens Grav.¹⁾ Man forstaar derfor godt, at hele denne ganske vist konservative, men strængt lovmæssige Styrelse maatte føles som noget af en Befrielse. „Den nuværende Regering er besjælet af en hel anden Tankegang, og hvad der sker endnu i den gamle Kurs, har den arvet efter sin Forgænger,“ udtalte Gustav Johannsen engang paa et Valgmøde.²⁾

Modsæt mærkedes der snart en stærk Misfornøjelse i den tyske Lejr. De politiske Ledere havde hilst Skolens endelige Fortyskning med megen Glæde og været ivrige for, at der rejstes sort-hvide Flagstænger ved alle Skolerne, ret som for at vise, at disse nu helt havde skiftet Kulør. Men selv disse Flagstænger — Goszlerstænger, som Gustav Johannsen engang spottende kaldte dem med en Hentydning til Navneligheden mellem Kultusministeren og Schweitzernes Plageaand Gessler — var en Kilde til mange Sorger. „Oversavede Flagstænger“ var i de første Par Aar en staaende Nyhed i de nord-slesvigske Blade, ja et Sted var Ungdommen endog saa skarnagtig at hejse Dannebrog paa Skolens Flagstang.³⁾

Mod Regeringens Optantpolitik nærrede en lille, men rørig og indflydelsesrig Kreds af Foregangsmænd den største Uvilje. Ikke blot styrkede denne naturligvis de Danske, men den berøvede jo endogsaa Tyskerne adskillige Personer, der udmærket kunde bruges mod deres egne Landsmænd. Thi en dansk Undersaats Stilling havde hidtil været saaledes, at han mod sin Vilje maatte finde sig i mangt og meget. Netop fra disse Aar fremdrog Bladene et meget betegnende Eksempel. I 1890 var der Kejsermanøvrrer i Sundeved, og for at vise Befolkningens Sindelag havde Hjemmetyskerne paatænkt at lave et Ryttertog, i hvilket de for at bøde paa deres ringe Tal ogsaa opfordrede danske Undersaatter til at deltage. Planen sivede dog ud og maatte derfor opgives.⁴⁾

Efter Landdagsvalget i 1893 sendte de tyske Valgmænd i 2. Kreds en telegrafisk Anmodning til Overpræsident Stein-

mann om ikke at naturalisere flere Optanter, „da disse atter og atter skader de tyske Interesser,“¹⁾ og i det hele fremkaldte Danskernes Valgsejre mange besynderlige Forslag. I 1890 raadede et af de tyske Blade saaledes til forud for Valget at udvise en Mand af hver Kommune, og et andet mente, at den bedste Maade at vænne Reservisterne af med at stemme dansk vilde være at indkalde dem til Mønstring, indtil de gav Køb.²⁾ Ikke blot dem men ogsaa de Gamle, der modtog Alderdomsunderstøttelse, søgte man paa mange Maader at paavirke, og som en lille Prøve paa Stilen kan bogstavret aftrykkes et tysk Valgcirkulære fra en Kommuneforstander paa Als, skrevet paa den officielle Løbeseddel om Tid og Sted for Valget og gengivet efter Bladenes Optryk.³⁾

„Det var ønskeligt om lysets Mands Indflydelse, Undgik vore yngre Medborgere ved det overbemeldte Valg — Næmlig: dem deraf den Preussisk Staat i mange forskjellige Stillingen har nydt begunstiggelse eller Dem der ved hellig Ede er fæstet Til værnekraft om Kaiser og Riige for at disse ikke ved Letsindig handling, ville af Deres indre høie følelser paa Drag Dem Selv forskyldt Bebreidelse. Parol: Valget bør være U t v u n g e n. Valget er frit.“

Forøvrigt blev netop det stærke danske Opsving i disse Aar af indgribende Betydning for Tyskerne i Nordslesvig; ret naturlig dreves disse næmlig herved til at slutte sig fastere sammen, saa meget mere som Regeringen indtog en noget anden Holdning end sædvanlig. Ogsaa tidligere var der bleven stiftet tyske politiske Foreninger som den ovenfor S. 167 omtalte Forening for Sønderborg Amt, men de havde gennemgaaende haft en ren lokal Karakter, og et Forsøg, der i Efteraaret 1889 foranlediget ved de danske Møder i Tønder Kreds var blevet gjort paa at stifte en tysk Vælgerforening i Løgumkloster, havde heller ikke ført til Maalet.⁴⁾ Først i November 1890 oprettedes der af Embedsmændene i Toftlund en „Tysk Centralforening for det nordlige Slesvig“. Dens første Formand blev Seminariedirektør Castens i Haderslev; mellem de ledende Mænd maa nævnes Landretsdommer Schwartz i Flensborg, Amtsdommerne Lindemann og Brockschmidt i

Aabenraa og Tønder, Latinskolelærer Macke i Haderslev og Pastor Jacobsen i Skærbæk. Senere hen kom hertil Amtsdommer, nu Landretsraad Hahn, der hurtig blev en af de drivende Kræfter og fra 1902 har været Formand. I Lighed med Vælgerforeningen vilde den lede Valgagitationen, men desuden lade afholde Foredrag, oprette Bogsamlinger og støtte Pressen, altsaa paa alle Maader fremme tysk Sprog, Sæd og Sindelag samt imødegaa den danske Presses historiske Forfalskninger, som det hed i et af dens Opraab.¹⁾ For at opnaa dette paabegyndte den i 1892 Udgivelsen af et paa et yderst mærkeligt Dansk skrevet Blad i Haderslev („Dagbladet“) samt af et kirkeligt Søndagsblad („Søndagslæsning“) med et Udpluk af politiske Nyheder.²⁾ Ganske i dens Tjeneste virkede ogsaa et i Flensborg nyudkommende Blad „Freies Tageblatt“, hvis Opgave særlig skulde være „at vinde den danske Befolknings Hjærter for Tyskland og Tyskheden,“ hvad Redaktøren mente at kunne naa ved at „isolere de erhvervsmæssige Rumlere og Pressehelte“ og vise „anstændige“ Danske, hvilken Slags Folk disse var. Uagtet han ingenlunde lod det mangle paa personlige Angreb af den groveste Art, lykkedes Forsøget dog ikke, og efter et halvt Aarstids Forløb maatte Avisen gaa ind.³⁾

Ogsaa paa anden Vis var Foreningen ivrig. Den lod afholde talrige Møder, og som en Slags Efterligning af Skamlingsbankmøderne holdtes der i Sommeren 1893 et Folkemøde paa Kalø i Gennerbugt.⁴⁾ En af Talerne, den ivrig tysksindede Pastor Jessen fra Vilstrup, udkastede her den Tanke, at der skulde rejses et historisk Mindesmærke paa en af de omliggende Banker, og dette gav Anledning til Købet af Tyskernes Festplads „Knivsbjerg“, hvor der nogle Aar senere opførtes et „Bismarckstaarn“.

I nær Forbindelse med den tyske Forenings Virksomhed stod det Forsøg, der i disse Aar gjordes paa at bringe Jorden over paa tyske Hænder. Ligesom paa det sproglige Omraade havde Tyskerne ogsaa her gjort ringe Fremskridt. En af Magister H. V. Clausen optaget Statistik viser, at Dan-

skerne i Aaret 1863—93 ialt havde mistet 106 Gaarde (o: Ejendomme med mindst et Spand Heste) af 4735, deraf de 43 til „Blakkede“, 63 til Tyske. Og den største Del af Tabet falder endda paa de første Tiaar, hvor bl. a. næsten alle de augustenburgske Herregaarde i Sundeved og paa Als blev solgte af deres danske Ejere, medens det i de sidste Tiaar var Tyskerne, der var de vigende, saaledes som det fremgaar af nedenstaaende Oversigt over Ejernes Sindelag.¹⁾

1863:	4735 danske,	256 blakkede,	955 tyske
1873:	4670 —	278 —	998 —
1883:	4626 —	288 —	1032 —
1888:	4603 —	305 —	1038 —
1893:	4629 —	299 —	1018 —

Som man ser, var det ikke blot det danske Stemmetal, der gik frem; de sidste Femaar havde ogsaa paa dette Omraade vist et tydeligt Omslag, og det var ingeniunde sjældent, at de tyske Fædres Sønner blev danske, saaledes som det navnlig skete paa Als.

Der var dog en Del af Nordslesvig, hvor Udsigterne var ret mørke for Danskerne: Haderslev Vesteramt og indenfor dette navnlig i Røddingegnen, de gamle Frøs og Kalvslund Herreder samt Gram Godsdistrikt. Medens Udvandringen paa Als og i Sundeved var standset saa tidlig, at Bondestanden i disse Egne ikke blot fuldtud havde kunnet holde Stillingen, men ogsaa opræde som Købere i det øvrige Land, var den heroppe baade vedbleven længere og havde fra første Færd været kraftigere end andet Sted. Navnlig op mod Grænsen var det næsten Reglen, „at alle Sønner er landflygtige i de Familier, hvis Børn er fødte i Tiden mellem 1850 og 1875.“ Indtil c. 1890 havde dette dog ikke medført nogen synderlig Ændring i Ejendommenes nationale Fordeling, ialt var der kun indtil 1893 tabt 21 Gaarde i hele Vesteramtet, af hvilke de 11 i Arrild Sogn, sammen med Nabsognet Nørre Løgum det eneste, hvor der i nævneværdig Grad havde været et na-

tionalt Frafald mellem Gaardejerne. Men fra Halvfemsernes Begyndelse ændredes Forholdet; Jorden blev „løs Handelsvare i en aldrig før kendt Udstrækning.“ Af Amtets 1341 Gaarde og 7—800 Smaaejendomme solgtes i Femaaret fra Nytaar 1893 til April 1898 ikke færre end henholdsvis 172 og 183, hvoraf de 92 og 105 faldt paa Røddingegnen; procentvis vil dette sige, at c. 15 og c. 30 Pc. af denne Egns større og mindre Ejendomme havde skiftet Ejere. Overfor dette mægtige Ejendomstilbud kom Danskerne tilkort; indvandrede Tyskere, dels fra Prøjsens gamle Provinser, dels fra Holsten og Sydslesvig opkøbte ikke færre end 51 Gaarde og 40 mindre Ejendomme.¹⁾ Dette Forsøg paa saaledes at skabe en tysk Enklave helt oppe ved Grænsen, var ingenlunde tilfældigt, men Resultatet af en maalbevidst Stræben. I 1891 var der af prøjsiske Embedsmænd blevet oprettet en „Nybyggerforening for det vestlige Nordslesvig“ med Sæde i Rødding, som hurtig fik en Række Aflæggere i de øvrige Amter. Medens disse snart forsvandt, syntes Hovedforeningen at have Heldet med sig; Hovedbetingelsen for dens Virksomhed: Et Tilbud, der var større end Efterspørgslen, var jo tilstede og under Ledelse af Amtsforsander Thiermann i Rødding søgte den ved en vidtstrakt Reklame i nordtyske Aviser at drage Købere til Landet, samtidig med at den var yderst ihærdig til at opspore Sælgere, saaledes at den kunde udsende Fortegnelser over c. 200 Ejendomme, der var til Salgs.²⁾ Et økonomisk Rygstød fik Nybyggerne i den af Pastor Jacobsen i Skærbæk i 1889 grundede Bank, der i disse Aar startede en betydelig Mængde Foretagender som et Rederi, et Badested paa Romø, et Teglværk og et Kunstvæveri, alt først og fremmest beregnet paa at støtte Tyskheden i Nordslesvig. Da Regeringen tilmed begyndte at opkøbe de større Ejendomme, som Befolkningen ikke ret kunde magte, saa det ret truende ud, men til alt Held viste det sig snart, at adskillige af de vundne Resultater kun var glimrende Sæbebobler.

At Tyskerne søgte at vinde frem, var jo saare rimeligt.

Men hele den tyske Forenings Kampmaade var fra første Færd præget af den samme Hadskhed, den samme Krig paa Kniven, der stadig senere har kendetegnet dens Virksomhed. I en tysk Korrespondance fra Sundeved udtalte Brevskriveren, at skulde Tyskheden overhovedet kunne hævde sig, var det nødvendigt, at Regeringen optog „Karl den Stores Politik“. ¹⁾ Dette var ganske talt i Foreningens Aand. Allerede ved det første Knivbjergmøde i 1894 rettede dens Formand, Overlærer Macke fra Haderslev, et stærkt Angreb paa Danskheden: Hvis man ikke var tilfreds, kunde man jo ryste Støvet af sine Fødder og drage til Danmark, unægtelig en noget besynderlig Tale af en fra Brandenburg indvandret Embedsmand. Og i en Programtale fra samme Efteraar hævdede han efter at have karakteriseret „Fjenden“ o: Nordslesvigerne: Med en saadan Modstander er Fred umulig. „Her gælder det Kamp, Kamp uden Grusomhed og Haardhed men ogsaa uden Hensyn og Mildhed, Kamp indtil Modstanderen fuldstændig er slaet ned.“ ²⁾ Det var saavist ikke ved den Slags Udtalelser, at man fremmede „et fredeligt Samliv mellem Medlemmer af begge Nationaliteter i Nordslesvig,“ for hvilket den fra Kiel ledede Fløj af de Tysk-Frisindede netop samtidig havde erklæret at ville virke, ³⁾ og adskillige indfødte Tysksindede vilde da heller intet have med Foreningen at skaffe, betragtede den tværtimod som „unyttig ja endog skadelig“. ⁴⁾ Medens Foreningens bærende Kræfter navnlig tilhørte den lavere Embedsstand, indtog Regeringen en Tid lang en ret kølig Holdning overfor den; Landraaden i Aabenraa fraraadede endog sine underordnede Embedsmænd at blive Medlemmer, og Foreningen fik gentagne Gange Afslag paa sine Andragender f. Eks. om tvungen Benyttelse af tyske Stednavne ved Postforsendelser, og om Indførelse af tysk Konfirmation, hvor Religionsundervisningen var udelukkende tysk, hvilket ikke mindst ved dens Medvirkning nu var naaet i flere Sogne i Tønder og Aabenraa Amt. ⁵⁾ Man har aabenbart været noget ængstelig overfor dens hæsblæsende Fortrykningsiver, hvad der synes at fremgaa af Konsistoriets

Svar i den sidstnævnte Sag: Det vilde udstede en Anordning derom, naar det fandt det tidssvarende, men „for Tiden savner vi endnu tilstrækkelig Anledning.“

Omend Foreningen først rigtig blev lyst i Kuld og Køn af Overpræsident v. Köller, begyndte Vinden dog efterhaanden at blæse fra en anden Kant. Ved en Avdiens i Sommeren 1894 forsikrede Overpræsidenten, at Regeringen lagde stor Vægt paa dens Virksomhed, og noget senere paa Aaret udtalte ogsaa et Par af Ministrene deres Anerkendelse.¹⁾ Det er vel ikke usandsynligt, at dette hænger sammen med den Forandring, der var foregaaet i Centralregeringens Sammensætning. Lidt efter lidt var det nemlig lykkedes at trænge Caprivis bedste Støtter ud af Ministeriet, hvor de afløstes af Mænd af den gamle Retning, og da han styrtedes i Efteraaret 1894, var man alt forlængst inde paa den gamle Kurs. Ogsaa Nordslesvigerne fik dette at føle. Det var ikke mindst Caprivis personlige Optræden mod Polakkerne, der voldte hans Fald, og ligesom hans Banemand Finansministeren v. Miquel her atter slog ind paa den Bismarckske Tvangspolitik, saaledes maa Kurssvingningen i Nordslesvig utvivlsomt ogsaa føres tilbage til ham. I Princippet holdt man vel endnu en Tid fast ved Optanternes Naturalisation, men det blev stadig vanskeligere at slippe gennem Naaleøjjet, og da Regeringen ved Cirkulære af 3. Februar 1895 foreløbig havde frataget Regeringspræsidenterne Retten til at naturalisere Udlændinge, hvis Ansøgninger for Fremtiden skulde gaa gennem Indenrigsministeriet, standsede Bevægelsen helt.²⁾

Samtidig begyndte de lokale Myndigheder skarpere at haandhæve Bestemmelserne om Udlændinges Bosættelsestilladelse (Patentet af 5. Novbr. 1841 jfr. S. 163), hvad der atter havde talrige Udvisninger tilføje. Saaledes udvist en Snes Mejerister fra Kongeriget, hvilket en tysk Avis søgte at forsvare af landøkonomiske Grunde. Deres Virksomhed var nemlig uheldig, da de udelukkende anvendte „den i Danmark brugelige ensidige Smørtilvirkning i Modsætning til Tilvirkningen af fed og mager Ost ved Siden af Smør, hvad man

tilstræber i det indenlandske Landbrug!¹⁾ Større Opsigt vakte dog en Række Udvisninger af en noget anden Art.

I Tiden efter 1870 havde det afvekslende været tilladt og forbudt danske Skuespillere at optræde i Hertugdømmerne. Nogle Skuespilleres taktløse og uopdragne Adfærd havde imidlertid medført flere almindelige Politiforbud bl. a. fra Politimesteren i Haderslev. Dette var udstedt for at hindre, „at den offentlige Sikkerhed og Ro kom i Fare,“ men var alt blevet hævet i 1887 af Overforvaltningsretten, der i sin Kendelse udtalte, at en Indskrækning kun var tilladelig, naar den offentlige Ro direkte forstyrredes af Skuespillerne.²⁾ Uagtet Vejen saaledes syntes aaben, blev dog i Sommeren 1894 syv af det Kgl. Theaters Skuespillere og Skuespillerinder, mellem hvilke Karl Mantzius, Chr. Zangenberg og Fru Emma Thomsen, der skulde optræde i Haderslev, udviste, omtrent saa saare de havde sat deres Ben paa Haderslev Skibsbro, uagtet saavist intet af de Stykker, de vilde opføre, var statsfarligt.³⁾ Udvisningen vakte forstaaeligt nok megen Harme i Danmark, og dadledes ogsaa af alle fornuftige tyske Blade, der, som et af dem skrev, ikke rigtig kunde tro, at det tyske Riges Enhed kunde blive alvorlig truet af 5 Skuespillere og 2 Skuespillerinder.⁴⁾ Ligeledes nægtede man senere Violinisten Frida Schytte at optræde, og for overhovedet at vanskeliggøre Besøg fra Kongeriget udstedte Landraaderne Befaling om, at alle Besøg af Udlændinge inden 24 Timer skulde meldes til Amtsforstanderne.⁵⁾

Jævnside med Udvisningerne rettedes der forskellige Angreb paa hele Foredragsbevægelsen, der var alt andet end vel anskreven opadtil. Det hændte meget jævnlige, at Møder blev opløste eller forbudte af de smaaligste Grunde, ligesom de stedlige Myndigheder begyndte at skræmme Kromændene fra at give Lokale. Man havde som tidligere nævnt i Valget af Foredragsæmner omhyggelig søgt at undgaa alt, hvad der kunde tænkes at strejfe „politiske Genstande“, og et enkelt Eksempel viste tilfulde, hvor nødvendigt dette var. I Foredragsforeningen for Sundeved havde Redaktør Jessen holdt

et Foredrag om Modersmaalet, og da han deri havde omtalt en tysk Religionslærebog og Børnenes Lektielæsning, erklærede Amtsførstanderen Foreningen for lukket, da den „følger offentlige politiske Formaal og har bragt disse til Drøftelse paa Møder i Kvinders Nærvær.“¹⁾ Den derpaa følgende Retssag havde meget stor principiel Betydning. Som Statsadvokaten erklærede, var Foredragsforeningerne ganske vist ikke „højpolitiske“, men de maatte alligevel lukkes, da de gjorde altfor megen Fortrød. Det gjaldt derfor om at føre Bevis for, at der var blevet drøftet politiske Genstande, samt for at der eksisterede Forbindelse mellem de forskellige Foreninger, hvorved de vilde have overtraadt Foreningsloven.²⁾ Efter at Sagen var gaaet gennem alle Instanser, kom Kammerretten i 1895 til det Resultat, at da Foredragsholderen maatte antages at have forherliget det danske Sprog paa Bekostning af det tyske, var der forsøgt en Modvirkning af Regeringens Bestræbelser for at fremme Tyskheden. Foreningen maatte derfor stemples som politisk og lukkes.³⁾ Samme Skæbne ramte Foredragsforeningen for Augustenborg og Omegn, Feldsted Sogns Foredragsforening o. fl. a. Ganske ejendommeligt er det ogsaa, at Regeringen alt nu var inde paa den samme Vej, som den har betraadt ved den nuværende Foreningslov. Forskellige Møder i Schlesien blev opløste, fordi der taltes Polsk. Overforvaltningsretten erklærede dette for ulovligt, men ikke desto mindre indeholdt et Udkast til en ny Foreningslov, der fremlagdes i Landdagen 1897, en særlig Sprogparagraf, thi, som Ministeren havde udtalt, af Frifindelsesdommen følger ikke, at man kan „benytte alle Sprog i offentlige Forsamlinger“; det ahang af, om man havde Embedsmænd, der forstod dem. Loven blev dog heldigvis forkastet omend kun med et Par Stemmers Flertal.⁴⁾ I et Foredrag om Sønderjyllands nationale og politiske Stilling havde H. P. Hanssen udtalt, at Forbindelsen med Danmark maatte være Endemaalet for den nationale Kamp, men samtidig under Henvisning til Helgoland og de joniske Øer hævdede, at dette Maal godt kunde naas paa fuldstændig lovlig Vis. I et Avis-

referat havde denne Udtalelse faaet en noget uheldig Form, og Myndighederne tog nu deraf Anledning til at arrestere ham som sigtet for at have gjort sig skyldig i „forberedende Handlinger til Højforræderi“ (Marts 1895)¹⁾. Forhørene viste dog snart, at det var hele hans Virksomhed i de senere Aar, man ønskede oplyst, og da denne var nøje sammenknyttet med de store nationale Foreninger, var det indirekte disse, man søgte at ramme. Sagen skulde afgøre, „om den danske Befolkning fremdeles har Ret til at føre sin Nationalitetskamp paa de Maader og indenfor de Grænser, hvor den er bleven først i de senere Aar.“ Da Hanssen var sig bevidst, at han strængt havde holdt sig paa Lovens Grund, benyttede han sig ikke af sin Nægtelsesret som Anklaget, men lagde alle Kortene paa Bordet og hævdede tværtimod overfor Indvendinger fra anden Side, at det rent taktisk set vilde være af stor Betydning, at den hele Virksomhed fik „Lovligheds Stempel paasat af prøjsiske Domstole eller Statsadvokater“. Efter tre Dages Forløb blev han da ogsaa løsladt, da „en bestemt højforræderisk Handling ikke kan øjnes som tilsigtet af ham,“ og noget senere hævdedes Sagen.²⁾

Samtidig betegnedes Omslaget ved en Skulle af politiske Retssager for største Delen anlagte for Overtrædelse af den meget elastiske Straffeparagraf om „grober Unfug“ (grov Uorden), ved hvilken man søgte at ramme alle ydre Tegn paa Danskhed. Det gik endog saavidt, at man ved Underinstanserne fik alt, hvad der ærgrer Tyskerne og ophidser Danskerne, stemplet som „grober Unfug“.³⁾ Det fortjener at anføres, at Myndighederne ikke mindst paa dette Omraade fandt kraftig Støtte hos den tyske Forening, der i 1895 havde nedsat et Slags „Presseudvalg“ for ikke at bruge det Navn, under hvilket det gik i de danske Blade.⁴⁾ Adskillige af disse Sager drejede sig om rene Bagateller — Kaffekopper med Dannebrogslag o. l., vigtigere var et Forsøg paa ved Hjælp af den besynderlige Paragraf at forbyde Hertugdømmets gamle Navn Sønderjylland, hvorved efter Flensborg Landrets Kendelse, Hævdelsen af „Slesvigs vedvarende Forbindelse med

Danmark umiddelbart gav sig Udtryk.¹⁾ Det var derfor ligegyldigt, om Navnet blev brugt polemisk eller i en i og for sig uskyldige Sammenhæng, hvilket „Flensborg Avis“ maatte bekende; at Navnet ved Uagtsomhed var blevet staaende over en Jærnbanekøreplan, skaffede det nemlig en Domfældelse.²⁾ Derimod frikendtes „Sønderjydske Aarbøger“, der var blevet beslaglagt, da det ikke kunde bevises, at Tidsskriftet havde partipolitiske Tendenser, og der i Navnets Brug som karakteriserende Hertugdømmets Beliggenhed i ren geografisk Henseende „i og for sig intet er at finde, der støder an mod den offentlige Orden.“³⁾ Tilsvarende Misbrug fandt forøvrigt samtidig Sted i de andre Provinser og standsede først, da Regeringen indskærpede Statsadvokaterne at bruge „Grober-Unfugs“ Paragrafen med større Varsomhed.

Mellem de talrige Presseprocesser — „Hejmdal“ havde i 1894 ikke færre end 14 — tildrog en enkelt sig særlig Opmærksomhed. I en lille Notits om en Krigerforeningsfest i Tønder havde Redaktør Skovrøy skrevet, at der var blevet afsendt et Telegram til en højtstaaende Officer samt „for en Ordens Skyld“ ogsaa til Kejseren.⁴⁾ Dette opfattede vedkommende Forenings Formand som en Fornærmelse og opnaede ogsaa at faa Skovrøy og „Flensborg Avis“ ansvarhavende Redaktør dømt til hver 1 Maanedes Fængsel, idet Retten gav ham Medhold i, at det kriminelle Udtryk maatte forstaas som ensbetydende med „for at faa en Orden“. Det blev senere forsøgt at faa Kendelsen omstødt, men uden Resultat.⁵⁾

Samtidig havde Embedsmændene travlt med at udstede nye Politiforordninger, der bl. a. tog Sigte paa de danske Sange. Ländraaden i Haderslev erklærede saaledes 8 Sange, mellem hvilke f. Eks. „Vort Modersmaal er dejligt“, for „ophidsende“, og samme Skæbne ramte senere Bjørnsons „Jeg vil værge mit Land“, da der ved Strofen „ifra Grænsen og ud til de drivende Garn“ kunde siges til — de danske Øer.⁶⁾

Det bør i denne Sammenhæng nævnes, at Embedsstanden i Nordslesvig efterhaanden havde skiftet Karakter. Mændene af den Type, der repræsenteredes af nysafdøde Gehejmeraad

Jürgensen, Borgmester Toosbuy i Flensborg, Landraaderne Kier og Rosen i Haderslev og Levetzau i Aabenraa, Generalsuperintendent Godt, der delvis var voksende op mellem Befolkningen, talte dens Sprog og respekterede dens Tankegang, hvor uenige de end var med den i national Henseende, var blevne afløste af Folk, som stod ganske uden Kendskab til de stedlige Forhold. Der var mellem dem selvfølgelig mange dygtige og samvittighedsfulde Mænd, men om adskillige gælder sikkert den Karakteristik, Bismarck i sine „Erindringer“ giver af den moderne præjsiske Landraad, der ikke som tidligere er en i Kredsen fast bosat Mand, men „unge Assessorer, der har den berettigede Ærgærrighed at gøre Carrière, hvortil der mere behøves ministeriel Gunst end Kredsbefolkningens Velvilje.“¹⁾ Helt uden Betydning for den følgende Tids Politik blev dette sikkert næppe, saa meget mere som Regeringen netop nu i hidtil ukendt Grad drog Embedsmændene ind i den nationale Kamp. Et d. 19. Marts 1898 forud for Valgene udstedt Cirkulære fra det samlede Statsministerium til alle Stats- og Kommunalembudsmand, derimellem ogsaa Lærerne, i de sprogblandede Provinser lagde dem nemlig paa Sinde „ved hele deres Forhold uden for Embedet selv i selskabelig Henseende“ at bistaa Regeringen i dens Bestræbelser efter „at styrke den tyske National- og præjsiske Statsbevidsthed“ samt „understøtte de af den tyske Befolkning derpaa rettede Bestræbelser.“ Ganske vist indskærpedes det, at man skulde undgaa enhver angrebsvis Fremgangsmaade og optræde i forsonlig Aand, men sligt kunde let overses. Medens tidligere stærkt politiserende Dommere saaledes ofte var blevne forkastede som hildede, og den tyske Forenings Formand Landretsdommer Schwartz endog enkelte Gange selv havde vejet sit Sæde, erklærede Landretten i Flensborg nu under Henviisning til Cirkulæret, at han kun opfyldte sin embedsmæssige Pligt ved at arbejde paa Nordslesvigs Fortyskning.²⁾

FEMTE AFSNIT
1898—1909

I. KÖLLERPOLITIKEN

MAN havde fra tysk Side trøstet sig med, at de danske Valgsejre i 1890 og 1893 skyldtes de mange naturaliserede Optanter. Nogen Sandhed var der naturligvis heri, men det følgende Valg i Juni 1898 viste dog, at man havde tillagt denne Faktor altfor stor Betydning, gjorde det klart, at Danskheden først og fremmest fornyedes franeden, ved Tilgang af de unge Vælgere. Ved Valget, hvor man i Modsætning til tidligere havde opstillet Kandidater i alle tre Kredse nemlig foruden Gustav Johannsen i 1., Gaardejer Wolff-Gammelgab i 2. og Redaktør Jessen i 4. Kreds, afgaves der godt 1100 flere danske Stemmer end sidst, ialt 15,439 mod 14,363. Størst var Stigningen i Sundeved og paa Nørreals, men ogsaa de øvrige Egne havde kun Fremgang at opvise. Alene Slogsherred dannede en Undtagelse, her var karakteristisk nok baade Danske og Tyske gaede tilbage. Bortset fra Flensborg By afgaves der ialt 14,954 danske Stemmer mod 14,651 i 1878; man forstaar, at Danskerne var ligesaa tilfredse med Resultatet som Tyskerne var misfornøjede, uagtet ogsaa de takket være deres forskellige Organisationer havde haft en Stemmetilvækst, der procentvis endog var større end den danske. Saaledes sporedes Nybyggerforeningen tydelig i Rødingegnen, hvor Tyskerne havde vundet c. 150 Stemmer.¹⁾

Der er da vel heller ingen Tvivl om, at det var Rigsdagsvalget, der fremkaldte det strideste Uvejr, der endnu havde raset over Landet, omend den dybereliggende Grund var den stadig tilbagevendende og ligesaa ofte tilbageviste Paastand,

at man i Nordslesvig nærede „Løsrivningstilbøjeligheder“, og at disse Bestræbelser fandt Understøttelse i Kongeriget.

Hertugdømmerne havde i Sommeren 1897 faaet en ny Overpræsident. Efter 17 Aars Styrelse var v. Steinmann, en Embedsmand af den gammelpøjsiske Skole, bleven afløst af v. Köller, der tidligere havde været pøjsisk Indenrigsminister, men nu efter eget Ønske overtog denne vanskelige Post. Han var personlig en aaben og elskværdig Karakter, men en fuldblods østelbisk Junkertype, stokreaktionær og som gammel Politipræsident i Frankfurt a. M. under Socialistloven og Understatssekretær i Elsass-Lothringen under Diktaturparagrafen ikke vant til at have at gøre med en Befolkning og Presse, der sagde sin Mening ligeud. Endvidere var han uden mindste Kendskab til Folk og Forhold og derfor et let Bytte for den tyske Forening og dennes Forbindelser indenfor den højere Administration. Den Politik, der gaar under hans Navn, og for hvilken han bærer Ansvar, er derfor kendetegnet af den samme hæsblesende Jagen efter „Resultater“, der præger den tyske Forenings Færd; hvad hans Forgængere ikke havde mægtet i Løbet af en Menneskealder, mente han at kunne naa i et Par Maaneder. „Jeg vil have Ro,“ i disse Ord sammenfattede han sit Maal, og det Universalmiddel, der skulde skaffe denne Tilstand tilveje, var Tvangen.

Saa tidlig som i 1870 skriver Junggreen: „De preussiske Blade ere som bekendt tilsyneladende ikke istand til at forestille sig Tilstanden her i Nordslesvig anderledes end som en Følge af en Agitation, der skal vedligeholdes af en Del Mænd, der ere udvandrede fra Danmark, og af nogle faa andre, der have sluttet sig til dem.“¹⁾ Hvor besynderligt det end lyder, levede man stadig i denne Tro, og det var paa denne Vildfarelse, at v. Köller byggede sin Politik. Befolkningen var i og for sig flink og skikkelig, det var blot „Agitatorernes“ Skyld, at den ikke forlængst havde fundet sig tilrette i den pøjsiske Stat.

For at ramme dem greb Overpræsidenten efter Samraad med de nordslesvigske Landraader — først og fremmest

Landraad Mauve i Haderslev — og de Ledende indenfor den tyske Forening til Masseudvisningerne. Allerede i Løbet af Sommeren 1898 var der forefaldet flere Udvisninger saaledes af Grosserer Outzen i Haderslev, hvis Brøde, efter hvad Overpræsidenten senere oplyste, bl. a. bestod i, at han ikke mere lod sig barbære af en tysk Barber. Hen paa Efteraaret steg Tallet stærkt og tog rigtig Fart i Tiden omkring Landdagsvalget d. 3. Novbr., hvor Udvisningerne næsten med en Naturlovs Regelbundethed syntes at følge de danske Møder. Det var navnlig Tjenestefolkene, det gik ud over, og med Rette kunde „Kieler Zeitung“ i Slutningen af Oktober skrive: „Det synes at staa fast, at i intet Tilfælde har de udviste danske Undersaatter personlig haft nogen Skyld.“¹⁾ Det hele forløb ofte yderst formløst. Folkene blev af Gendarmen førte direkte fra deres Arbejde til Politikontoret, hvor det meddeltes dem, at de inden 24 Timer skulde være ude af Landet. Da flere af dem var gifte og hjemfarne, vil man kunne forstaa, at alene den korte Tidsfrist var et betydeligt Tillæg til Straffen, og der forefaldt adskillige meget uhyggelige Optrin. Efter en fra dansk Side gennem flere hundrede Tillidsmænd optagen Statistik blev der fra 1. Januar til 5. Decbr. 1898 udvist 305 Personer*), der fordelte sig saaledes: „73 Tjenestekarle, 52 Tjenestepiger, 14 Haandværkssvende, 18 gifte Landarbejdere, 6 Mejerister, 8 Handelsbetjente, 3 Typografer, 5 Gaardejere, 1 Forvalter, 1 Forpagter, 1 Grosserer og 1 Gæstgiver. De øvrige var Enker, gifte Koner og Børn.“ Alt ialt udvistes der i den egentlige „Köllertid“ (1898—1903) mellem 800 og 1000 Personer fra Nordslesvig, hvoraf c. 600 i de to første Aar.²⁾

Udvisningerne var i og for sig intet nyt Vaaben for den prøjsiske Administration, men der er dog mellem Köllertidens og de ældre ikke blot en Grads- men ogsaa en Væsensforskel. Man havde tidligere gennemgaaende kun udvist Personer, som havde gjort sig skyldig i en bestemt Forseelse, hvorved Straf-

*) I de officielle Lister opførtes kun Familiefaderen, ligesom Personer, der forlod Landet uden at kvittere for Udvisningsordren, i Reglen ikke medtoges, saaledes at Tallet her selvfølgelig bliver betydeligt lavere.

fen kunde begrundes, omend „Forseelserne“ ofte havde været grumme smaa. Ældre Eksempler er tidligere omtalte (S. 166), og i 1895 var en Mand bleven udvist, fordi han for 7 Aar siden skjult paa et Loft havde overværet et dansk Vælgermøde.¹⁾ Men selv fra disse formelle Hensyn saa man nu bort. I en overordentlig interessant Samtale mellem v. Köller og en dansk Journalist, nuværende Redaktør Cavling, erklærede Overpræsidenten paa dennes Spørgsmaal om, hvilke Love de danske Tjenestefolk havde forbrudt: „Ingen, men ved deres Udvisning rammes de fanatiske Principaler.“ For at undgaa Masseudvisningerne, der kun var et „Prøveforsøg“, skulde Nordslesvigerne holde sig „fra Udflugter til Danmark, fra Højskoler, fra danske Foreninger, fra Forsamlinger og Agitation.“ Det var Danskerne, der havde begyndt Krigen, „jeg har ingen Interesse af at føre den, men jeg forlanger Fredssignalet givet i de slesvigske Blade, og faar jeg det ikke, saa skal jeg skaffe Ro; der skal blive Ro.“²⁾ I Tilslutning hertil udtalte v. Köller senere til tyske Bladmænd, at Udvisningerne ikke var rettede mod Befolkningen, men kun mod de „samvittighedsløse“ Folk, der „ikke vilde unde os Ro“; naar man ikke kunde komme Agitatorerne tillivs paa anden Maade, maatte man om mulig ruinere dem, saa at de blev nødte til at rejse ud af Landet.³⁾

I en officiel Korrespondance var det bleven gjort gældende, at Udvisningerne var nødvendige for at afværge en af de sønderjydske Foreninger „aabent iværksat Organisering af Indvandringen af Danske.“ Det er lidt vanskeligt at rime denne Udtalelse sammen med en Beslutning, der Aaret efter (Oktober 1899) toges paa et i Landraadens Nærvær afholdt Møde af den statsunderstøttede tyske Landboforening i Tønder Amt. For at hjælpe paa den herskende Folkemangel enedes man nemlig om at oprette et „Folkemarked“, om hvilket der bl. a. skulde indrykkes Kundgørelser i „Ribe Stiftstidende“⁴⁾.

Sagen var nemlig, at Udvisningerne havde medført en meget følelig Folkemangel, og efterhaanden afløstes de ganske naturligt dels af „Ombytningerne“ dels af de betingede Udvis-

ninger, der allerede tidligere med Held var blevne praktiserede af Landraad Mauve. De paagældende fik Lov til at blive i Landet, hvis de tog Tjeneste hos en Tysker, og de „fanatiske Principaler“ kunde beholde deres Karle, hvis de afsvor deres Fanatisme og viste dette ved at træde ud af de danske Foreninger, tage deres Sønner hjem fra danske Skoler osv. osv. I Begyndelsen var der naturligvis en Del, der lod sig fange, men Myndighedernes Anseelse steg just ikke ved denne Prangerpolitik, der tilslut løb ganske ud i Sandet¹⁾).

De egentlige Masseudvisninger havde kun ramt Danske fra Kongeriget, ikke Optanter, om hvem v. Köller tværtimod havde udtalt, at de ikke kunde udvises, „naar de ikke har brudt Lovene.“ Ikke desto mindre kom Turen ogsaa snart til dem, uden at man tog det altfor nøje med Lovbruddene. Gaardejer Schmidt af Lavensby paa Als blev saaledes udvist med 8 Dages Varsel, efter Amtsforsanderens Udsagn fordi hans to Sønner havde stemt dansk ved Valgene.²⁾ Endnu mere ondartet var Udvisningen af Kreaturhandler Bohnfeldt i Haderslev. Det viste sig, at alle de Anklagepunkter, paa hvilke Udvisningsordren formelt hvilede, var fuldstændig usandfærdige; adskillige af hans tyske Medborgere erklærede endog skriftlig, at han aldrig havde taget Del i politiske Agitationer, og bad om, at Straffen maatte blive taget tilbage. Alt uden Nytte. „Hans Udvisning rammer mange andre, og derfor maa den opretholdes,“ erklærede Landraaden.²⁾ Ogsaa mod Optantbørnene skred man nu ind. I Henhold til Kundgørelsen af 7. Jan. 1883 (se S. 162) havde de fleste af dem meldt sig til Lægdsrullen i deres 20. Aar og var blevne naturaliserede, saaledes at der var gode Udsigter til, at denne besynderlige Klasse „Hjemløse“ skulde forsvinde paa en naturlig Maade. Stik imod den tidligere Praksis blev de nu gennemgaaende afviste fra Sessionerne og fik foruden et Afslag paa deres Naturalisationsandragende ofte en Udvisningsordre i Tilgift, ligesom ogsaa andre Optantbørn udvistes.³⁾

Kort før Köllerpolitikens Begyndelse havde Landraad

¹⁾ Senere blev Udvisningen dog taget tilbage.

Mauve udtalt nogle Ord, der saa at sige indeholder dens Kærne: „Befolkningen skal lære at hæfte solidarisk. Forser en sig, skal de alle straffes, indtil de ved gensidig Opdragelse har lært hinanden at holde sig i Skindet.“¹⁾ Samtidig med Masseudvisningerne søgte man ud fra denne Betragtningmaade at umuliggøre den nordslesvigske Ungdoms Skolebesøg i Kongeriget. I Begyndelsen af Decbr. 1898 modtog nemlig de Forældre i Sønderborg Amt, der havde Børn paa de kongerigske Skoler, gennem Kommuneforstanderne den Besked, at hvis Børnene ikke toges ud af Skolen inden d. 20. Decbr., vilde alle danske Undersaatter i Kommunen blive udviste. Meddelelsen var fremkaldt af en af Landraad v. Tschirschnitz efter højere Ordre udstedt „fortrolig“ Anordning, og det maa vist betragtes som givet, at de andre Amter vilde være fulgt efter, hvis Eksperimentet var lykkedes. Det strandede imidlertid paa Befolkningens faste Vilje og ubrødelige Sammenhold. Alle Eleverne blev, hvor de var, og Landraaden erklærede derefter, at det hele skyldtes — en Misforstaaelse.²⁾

Denne Episode staar i nøje Forbindelse med de samtidige Angreb paa Forældreretten, vel nok Köllerpolitikens uhyggeligste Udslag.³⁾ Alt tidligere havde der været enkelte Forsøg i denne Retning, og da de i det mindste delvis var lykkedes, gik man nu videre. Støttet paa nogle Kammerretskendelser, der berettigede Domstolene til at fratage Moderen Opdragelsesretten „af betydelige Grunde“ og fastslog, at den ogsaa kunde fratages Faderen, „naar Børnenes legemlige og sædelige Vel i høj Grad var udsat for Fare,“ udstedte nemlig den tyske Forening et Opraab, hvori den opfordrede „alle Værgeraad, Kommuneforstandere, Amtsforstandere o.s.v., som faar Kendskab til Tilfælde af antitysk Opdragelse, til ufortøvet at melde dette til Amtsretten med Andragende om Fratagelse af Opdragelsesretten.“

Det manglede heller ikke paa Angivelser, og to af Foreningens ledende Mænd, dens nuværende Formand Dr. Hahn, dengang Amtsdommer i Nordborg, og en af dens

Stiftere, Amtsdommer Lindemann i Toftlund, fik i den følgende Tid (Vinteren 1899) travlt med at fratage Forældrene Opdragelsesretten, naar de ikke vilde kalde deres umyndige Børn hjem fra Kongeriget. Det udtaltes i en af disse Domme, at de danske Efterskoler udelukkende er oprettede for „at gøre Ungdommen fremmed for dens Hjemland Tyskland og vinde den for den danske Sag. Dermed taber Ungdommen . . . til sin store Skade Fædrelandskærlighed og Tilfredshed. En saadan Opdragelse skader derfor i høj Grad den opvoksende Slægts ædleste Interesser, som uden denne Ophidselse vilde være tilfreds med de bestaaende gode Forhold, og den maa derfor forhindres. De Fædre, som opdrager deres Børn paa denne Maade, bringer deres sædelige Vel i Fare og er helt uskikkede til at sørge for deres videre Opdragelse.“

Under Indtryk af den haarde Medfart, dette Felttog fik i Rigsdagen, hvor en af Tysklands mest ansete Jurister erklærede, at slige Dommere stillede deres Embede i Partipolitikens Tjeneste, blev Dommene dog underkendte af Landretten i Flensborg, og Sagen døde saaledes hen.

Köllerpolitikens Førstegrøde, Udvisningerne, havde vakt den mest levende Uvilje i Kongeriget. I Hovedstaden holdt saaledes endogsaa Socialdemokraterne en Række Protestmøder, og i „Politiken“ skrev Hørup: „Hvad er da Meningen. Dog vel ikke den at banke os Danske bedre sammen. Thi det bliver den varigste Følge.“¹⁾ Ligesom Köllerpolitiken fremkaldte en overmaade rig Døgnlitteratur, gav den Anledning til, at de samvirkende sønderjydske Foreninger udgav en af Fr. v. Jessen redigeret „Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie“, der senere i fransk Oversættelse henvendte sig til Udlandet, hvor det hele Tvangsstyre havde vakt en for Prøjsen lidet smigrende Opmærksomhed.²⁾ Ogsaa i Tyskland brød ikke blot den liberale Presse, men selv en Række strængt konservative Mænd Staven over Köllerpolitiken. Størst Opsigt vakte vel nok en Udtalelse af Historikeren Delbrück i det af ham redigerede ansete Tidsskrift „Preus-

sische Jahrbücher“ : Hvad Danskerne gjorde mod Slesvigholstenerne, og „som da vakte det tyske Folks sædelige Harm, var altsammen Børneleg mod den Vold, hvormed vi nu selv styrer hin Landsdel. Og endnu værre end den Brutalitet, der nu gør os til en Vederstyggelighed for hele den dannede Verden, er den Forblindelse, der tror at kunne opnaa varige Resultater i Nationalitetskampen med saadanne Midler.“ Da der senere blev indledet Disciplinærundersøgelse mod ham for disse frimodige Ytringer, stillede to fødte Slesvigere, Professorerne Julius Kaftan og Friedrich Paulsen sig ved hans Side.¹⁾ Ligeledes misbilligede flere Handelskamre Udvisningerne, da adskillige kongerigske Forretningsmænd midlertidig afbrød deres tyske Forbindelser, og under Finanslovsbehandlingen i Rigsdagen blev Overpræsidentens Færd skarpt kritiseret af alle Oppositionens Hovedtalere.²⁾

Regeringen søgte at forsvare sig ved i den officielle Presse at hævde, at Strængheden var nødvendig overfor „Elementer som i aaben Rebellion mod Landsregeringen kæmper for Løsrivelsen fra Prøjsen“, og paastod tillige, at Tvangspolitikken billegedes af de tysksindede Nordslesvigere. Dette var absolut ikke Tilfældet, snarere det modsatte, som det ogsaa rigtig blev fremhævet af en tysk Bladmand, der gennemrejste Landet³⁾. Fuld Tilslutning fik v. Köller derimod hos den tyske Forening. Paa en Generalforsamling i Aabenraa (Decbr. 1898) sendte den ham sin „ærbødige og glade Tak for de i den sidste Tid tagne energiske Forholdsregler til Værn for Tyskheden.“ og i Forbindelse med de stedlige Embedsmænd sørgede den for Indsendelsen af Adresser o. l., ligesom den udfoldede en livlig Virksomhed ved et Besøg, Overpræsidenten i Januar 1899 aflagde i Haderslev og Røddingegnen, hvor han hyltedes som den, der „med Ret skaffer Ro i Landet.“⁴⁾

Hensigten hermed var selvfølgelig at vende den offentlige Mening i Tyskland, i hvis lovgivende Forsamlinger man vidste, at Sagen vilde blive ført frem. Forsøget mislykkedes imidlertid, omend Regeringen vandt en Slags Skinsejr i Landdagen.⁵⁾ Efter Aftale med de nordslesvigske Repræsentanter

havde den nys afdøde Frisindede, Dr. Barth her stillet følgende Interpellation, der kom til Behandling d. 25. Jan. 1899:

„Overpræsidenten i Provinsen Slesvig-Holsten har offentlig tilstaaet gentagne Gange at have udvist danske Undersaatter af Nordslesvig, ikke fordi disse Personer var faldne til Besvær, men udelukkende med det Formaal at øve et Tryk paa deres dansk-sindede Arbejdsgivere.

Er det rigtigt, at Overpræsident v. Köller har taget Initiativet til disse eller lignende Forholdsregler, og er Statsregeringen tilbøjelig til at bære Ansvaret for de af Overpræsidenten truffne Anordninger?“

Interpellationen blev besvaret af Indenrigsministeren, efter ham talte Kultusministeren samt Finansminister v. Miquel og en Række regeringsvenlige Rigsdagsmænd, hvorimod det lykkedes at forhindre Eugen Richter, Fører for den anden Fløj af de Frisindede, og Centrums Talsmand fra at faa Ordet. Den ledende Tanke i Regeringens Forsvar var, at Udvisningerne havde været et nødvendigt Modtræk mod en fra dansk Side planmæssig dreven Indkaldelse af danske Tjenestefolk, der intet havde at gøre med de økonomiske Forhold, men som gik ud paa „ved Undertrykkelse af alle tyske Elementer at danne fuldstændig afsluttede danske Distrikter.“ Tillige gjorde Indenrigsministeren med megen Styrke de samme Tanker gældende, som tidligere var fremsatte fra officiel Side, nemlig at den danske Agitation i Virkeligheden grænsede op til Højforræderi, og søgte at ramme Landdagsmand Hanssen ved at oplæse et Brudstykke af den over ham i 1895 optagne Forhørsprotokol (se S. 220), i hvilken han bl. a. havde sagt, at Nordslesvigs varige Adskillelse fra Tyskland var hans Ønskers Maal. I sit kloge og smukke Gensvar erklærede Hanssen: „Vi tilbageviser energisk alle Beskyldninger med Hensyn til Løsrivelsesbestræbelser; vi har ikke noget med saadanne Bestræbelser at gøre, vi bryder tværtimod fuldstændig Staven over dem. Vel nærer vi tilligemed det helt overvejende Flertal af den nordslesvigske Befolkning Ønsket om atter at blive forenede med Danmark, men vi staar fuldt og helt paa den prøj-

siske Forfatnings, paa de bestaaende Loves Grund. Vi vil samvittighedsfuldt opfylde vore Pligter mod den prøjsiske Stat og det tyske Rige, men vi kræver ogsaa vore Rettigheder som prøjsiske Statsborgere respekterede, og vi vil fremtidig — ligesom hidtil — forsvare og opretholde vort danske Sprog og vor nordiske Kultur.“

Lykkedes det ham end herved at udslette det Indtryk, Ministerens Angreb ganske naturlig maatte gøre selv paa Oppositionen, var Slaget dog tabt. Anderledes gik det i Rigsdagen.

Med Understøttelse af Socialdemokraterne stillede Gustav Johannsen her en Forespørgsel, om Rigskansleren holdt

„de overordentlige Forholdsregler og de dermed i Forbindelse staaende Udvisninger af danske Undersaatter, som den prøjsiske Regering har sat i Værk i de nordslesvigske Kredse, for begrundede og svarende til Rigets Tarv?“

Kansleren, v. Hohenlohe, nægtede at besvare Forespørgslen, der ikke angik Riget, men var et indre prøjsisk Anliggende, og meddelte, at Forbundsraadet ikke vilde deltage i en mulig Drøftelse. Ikke desto mindre vedtog Rigsdagen, hvor Oppositionen dengang var i Flertal, at drøfte Forespørgslen, der derpaa blev nærmere begrundet af Gustav Johannsen og gav Anledning til en tre Dages Forhandling, under hvilken alle Partier havde deres bedste Talere i Ilden (16.—18. Febr. 1899). Den mest ubetingede Tilslutning fandt Danskerne hos den socialdemokratiske Ordfører Liebknecht samt hos Polakkerne, men ogsaa fra Centrums og de Frisindedes Side faldt der haarde Ord om den prøjsiske Styrelse af Nordslesvig, der, som de Frisindedes Taler Hänel paaviste, ganske forfejlede sin egentlige Opgave gennem moralske Erobringelser at gøre Befolkningen til gode Tyskere og istedetfor gik paa Jagt efter statsfarlige Bestræbelser, hvad der var saa meget mere ørkesløst, som „den ydre Lovlydighed overholdtes paa en ligefrem paafaldende Maade.“ Grunden til den danske Agitations Fremgang saa han navnlig i Skoleinstruksen af 1888, som han med

Beklagelse maatte fastslaa langt overgik de „almindelig berygtede“ danske Sprogskripter af 1850, en betydningsfuld Indrømmelse af en gammel Slesvigholstener. Centrums Talsmand Lieber vendte sig særlig mod Angrebene paa Forældreretten, der var „en himmelraabende Uret“ mod alle tyske Forældre; „thi hvad der i Dag sker med disse dansktalende Prøjsere i Nordslesvig, kan i Morgen ske med enhver af os, som sender sine Børn i en Skole, der ikke behager Amtsdommeren.“ Om mulig skarpere udtalte sig den Frisindede Lenzmann, en af Tysklands mest ansete Jurister:

„Det er efter min rent menneskelige Følelse en Grusomhed uden Lige, at man med Vold vil fratage nogen hans Modersmaal, men jeg tilføjer, at Grusomheden og Haardheden er baade ethisk og sædelig grænseløs, naar man bestemmer sig til for Sindelagets Skyld at fratage Forældrene deres helligste Ret, Retten til at opdrage deres Børn.“

Ja selv de Frikonservative og Nationalliberale tog Afstand fra dem; „ogsaa vi tvivler om, at denne Fremfærd er rigtig,“ udtalte det sidste Partis Fører. Forsvaret for Regeringen, der ogsaa her søgte at stemple den danske Agitation som statsfjendtlig og gaaende ud paa at løsrive Nordslesvig fra Prøjsen, var i det hele meget mat, og da Forhandlingerne sluttede, „havde det tyske Folks Flertal fældet en tilintetgørende Dom over Udvisningerne og de dermed i Forbindelse staaende Tvangsforholdsregler.“⁽¹⁾

Efterhaanden tog da Udvisningerne ogsaa af; i det sidste Halvaar af 1899 udvistes der „kun“ 100 Personer mod dobbelt saa mange i det første Halvaar, og snart sank de ned paa deres tidligere Højde, omend Myndighederne af og til kunde faa et Tilbagefald til ældre Tilbøjeligheder.

Tvangspolitikken standsede dog ingenlunde hermed, skiftede blot Karakter, idet man for Fremtiden især anvendte Midler, der ikke vakte en saa ubehagelig Opsigt. Istedetfor at ramme „de fanatiske Principaler“ ved Udvisning af deres Tjenestefolk søgte man i 1899 og navnlig de følgende Aar at chi-

kanere dem ved at nægte dem Tilladelse til at anvende skolepligtige Børn som Hyrdedrenge, idet man gjorde Børnenes Fritagelse for Sommerskolen afhængig af vedkommende Husbondes større eller mindre Danskhed.¹⁾ Den saakaldte „Tjenestedrengekrig“ førtes hele Nordslesvig over, men var dog særlig heftig i Aabenraa Amt, hvor den humanttænkende Landraad v. Bonin var bleven afløst af en indvandret Godsejer, v. Uslar. Medens man andetsteds mere gik frem underhaanden, førte han Krigen fuldstændig offentlig, idet han ved en Politiforordning af 24. Juli 1899 forbød at antage skolepligtige Børn uden Politiets Tilladelse, hvilken Bestemmelse han endog søgte at give tilbagevirkende Kraft. Det gik imidlertid ikke saa glat som ventet. De fleste stod stejlt paa deres Ret, og der forefaldt en Mængde tragikomiske Optrin, der just ikke bidrog til at styrke Politiets Anseelse. I Varnæs ved Aabenraa Fjord blev saaledes en lille Pige 5—6 Gange ført fra sin Plads af Gendarmen og ligesaa ofte atter bragt tilbage af Faderen. Det var egentlig ikke saa underligt, at Gendarmen klagede over, at „da vi gik gennem Varnæs By, stod Folk allevegne ved Vinduerne og lo ad os!“ Netop dette Tilfælde fik forøvrig stor Betydning, thi medens det hidtil var lykkedes Myndighederne at forhindre, at de i Massevis rejste Klager naaede de højere Instanser, blev denne Sag ført frem for Overforvaltningsretten, der erklærede Politiforordningen ugyldig. Den maatte derfor hæves (5. Aug. 1901), og lidt efter lidt stillede disse Drillerier af.

Ulige farligere var de Forsøg, der i de samme Aar gjordes paa at svække Danskhedens Modstandskraft ved at ødelægge det rige Foreningsliv, der var skudt frem i de sidste 10—15 Aar, og som baade Venner og Modstandere tillagde den største Betydning.²⁾ Den prøjsiske Indenrigsminister fremhævede saaledes som det vigtigste Agitationsmiddel jævnsides med Pressen „denné Labyrinth af Foreninger“, som det var et rent Studium at finde Rede i. Det er forstaaeligt, at de aldrig havde staaet i høj Gunst opadtil, og i 1898 havde man opnaaet en Dom, der gav adskillig af dem Dødsstødet. Kammerretten

fældede nemlig den Kendelse, at „en Forening som ved en nær Sammenslutning af Dansksindede og Udelukkelse af Tysksindede søger at vedligeholde og om muligt skærpe den Modstand, der i Nordslesvig øves fra Danmarkens Side mod tysk Væsen og tysk Sindelag, først og fremmest hos sine Medlemmer, men dernæst ogsaa ud over dem i videre Kredse, er en politisk Forening.“ Som Følge heraf blev Landboforeningerne i Haderslev og Aabenraa, adskillige Foredragsforeninger og selskabelige Foreninger erklærede for politiske, der nægtedes dem Tilladelse til at holde Dyrskuer, og Kvinder maatte ikke være Medlemmer. Ogsaa paa anden Vis søgte man at kvæle den hele Bevægelse. Ved at fratage Kromændene Tilladelse til at holde Dans o. l. lykkedes det Amtsforstanderne at skræmme dem fra at give Husly til de danske Møder, hvad der gennemførtes saa følgestrængt, at ved Nytaarstid 1901 var alle Lokaler spærrede hele Nordslesvig over. Da Befolkningen søgte at raade Bod herpaa ved selv at bygge Forsamlingshuse, hindrede Myndighederne efter Ævne, at disse toges i Brug. I Bevtoft stod saaledes Forsamlingshuset lukket et Aars tid (1900—01), fordi Gendarmen havde opdaget en lille Revne i Gipsloftet, og næppe havde man faaet Tilladelse til atter at bruge det, før den samme aarvaagne Gendarm opdagede en ny Brøstfældighed, saaledes at Bygningen paany maatte lukkes. Om muligt endnu mere smaaligt optraadte man overfor Forsamlingshuset „Frej“ i Tyrstrup ved Kristiansfelt.

Samtidig overvaagedes alle Foreningsmøder paa det omhyggeligste og opløstes af de mærkværdigste Grunde. Saaledes blev f. Eks. Stadfæstelsen af Opløsningen af et Møde i Satrup Forsamlingshus i Sundeved begrundet med, at „Salen var oplyst med Petroleum“ — uagtet Mødet havde været afholdt ved højlys Dag, og andetsteds fandt Gendarmene, at naar Folk havde deres Stokke med i Salen, stred dette mod Lovens Ord om, at „Bevæbnede“ ikke maatte deltage i offentlige Møder. Jævnside med at man paa enhver Vis søgte at skræmme eller lokke Folk til at træde ud af de tre store Foreninger, prøvede man at ramme disse paa en anden, mere

indirekte Maade¹). Den gældende Foreningslov bestemte, at alle Ind- og Udmeldelser af politiske Foreninger inden tre Dage skulde meldes til Politiet, og denne Paragraf gav man nu en hidtil ukendt Udstrækning ved ogsaa at anvende den paa Dødsfald. I Sommeren 1900 rejstes der flere hundrede Sager af denne Art mod de forskellige Foreninger, men navnlig dog mod Vælgerforeningen og Sprogforeningen. Dis- ses meget talrige Bestyrelser (henholdsvis 23 og 11 Personer) blev enkeltvis gjort ansvarlige for Ikke-Afmeldelse af afdøde Medlemmer; en enkelt Retssag kostede saaledes Vælgerforeningen c. 2000 Mk. i Bøde og næsten Halvdelen i Rets- omkostninger, og da der inden Aarets Udgang var anlagt over halvandet hundrede Sager mod Sprogforeningen, truedes den- nes Bestyrelse med over 20,000 Mark i Bøder og Retsomkost- ninger. Det saa alt andet end behageligt ud, saa meget mere som Kammerretten bifaldt de lavere Instansers Paastand, at An- meldelsespligten bestod, indtil den var opfyldt, medens de An- klagede havde gjort gældende, at Sagerne var forældede tre Maaneder og tre Dage efter Dødsfaldet. Kort efter (Septbr. 1900) ændrede den imidlertid sit Standpunkt i Overensstem- melse hermed, og saagodtsom alle Sagerne endte derfor med Frifindelse.

Bedre Held havde Overpræsident v. Köller med Pres- sen²). Under sit tidligere omtalte Ophold i Haderslev havde han i en Samtale med P. Skau, Bukshave raadet Befolkning- en til „at frigøre sig for den danske Presse“ og selv grund- lægge en Avis, „saa vil der blive Ro i Landet i Løbet af fire Uger.“ Befolkningen viste ingen særlig Lyst til at følge dette Raad; den vedtog tværtimod paa flere Møder en Tillids- erklæring til den danske Presse og støttede saavel „Hejmdal“ som „Modersmaalet“ ved deres Overgang fra selvejende Bla- de til Aktieselskaber. Mere medgørlige viste selve Urostifterne sig, idet et enkelt af Bladene snart svigtede den Sag, hvis ældste Forkæmper det havde været. „Dannevirke“ ejedes den- gang af Dyrlæge Bjørnshauge i Aabenraa, en Broder til dets tidligere Redaktør. Han og et Par ligesindede Venner havde

i nogle Aar været paa Kant med Egnens Danske, og da hans Pengeforhold var ret elendige, søgte han at nærme sig Myn-dighederne, navnlig Landraad v. UsLAR. Istedetfor den lukkede „Aabenraa Amts Landboforening“ havde han stiftet en blakket „Mellemslesvigsk Landboforening“, der kunde glæde sig ved Landraadens, senere endogsaa selve Overpræsiden-tens Besøg paa sine Dyrskuer, og da „Dannevirkes“ nationalt-sindede Redaktør, Mathiesen, havde afvist en af Ejeren ind-sendt Artikel, der fraraadede Besøg paa danske Skoler, blev han afløst af en Dame fra Kongeriget, Fru v. Wildenradt-Krabbe. Hvad dette betød, kunde enhver se, og den tyske Presse sørgede selv for at aabne Øjnene paa dem, der ikke vilde se. „Naar Fru v. Wildenradt-Krabbe overtager Redak-tionen som dansk Undersaat, saa taler denne Omstændighed for et Systemskifte; thi i modsat Fald vil Regeringen natu-r ligvis snart gøre Brug af sin Husret,“ skrev Embedsmands-bladet „Flensburg Nordd. Zeitung“. Overpræsident v. Köller var, som „Vorwärts“ udtrykte sig, bleven den egentlige Chef-redaktør af „Dannevirke“, og paa et hængende Haar nær var han ogsaa bleven dets Udgiver. Uagtet Bladets nye Leder ivrig hævdede sin Danskhed og kun angreb de „ufornuftige“, „chauvinistiske“ Danske, fremsatte hun en Række Sladre-historier af den værste Art og ledede i det hele Bladet saa-ledes, at dets Holdertal i Løbet af godt et halvt Aars Tid sank fra 1800 til 700. Det var derfor nødvendigt, at der ydedes det økonomisk Støtte, og det er senere fra tysk Side uimod-sagt blevet hævdet for Retten, at der af den prøjsiske Finans-minister stilledes 70,000 Mk. til Raadighed for Købet af „Dannevirke“ gennem den tyske Bank i Skærbæk, samt at Handelen ene strandede paa, at Banken var bange for at blive ladt i Stikken af Embedsmændene, saaledes at den selv kunde blive siddende med det noget usikre Aktiv. Kort efter blev Bladet af den danske Folkebank i Aabenraa som Prioritets-haver solgt til „Modersmaalet“ og forenet med dette, men for-inden havde tre Tyskere i Haderslev med Understøttelse af Postvæsenet bemægtiget sig de „ledige“ Bladtitler: „Danne-

virke“ og „Freia“, og det varede halvtredje Aar, inden de retmæssige Ejere kunde overtage disse.

„Dannevirke“ var standset i Midten af September 1900, fjorten Dage senere paabegyndte Fru v. Wildenradt Udgivelsen af en ny Avis, „Det gamle Dannevirke“, til hvilken hun efter alle Julemærker at dømme modtog Tilskud fra Landraad Mauves Efterfølger Dr. Becherer, der ogsaa paa anden Maade stod Bladet bi, bl. a. ved at lade Gendarmerne optræde som Abonnentsamlere rundt omkring paa Landet. Til Gengæld bragte det talrige Angreb paa de danske Førere, navnlig paa Landdagsmand Hanssen, og støttede paa alle Maader Autoriteterne. Takket være et grænseløst Ukendskab til Forholdene og en forbløffende Letsindighed var Fru v. Wildenradt saaledes midt under den værste Tvangstid falden sine Landsmænd i Ryggen, og baade nord og syd for Kongeaen var Dommen over hende enstemmig den samme, som „Kieler Zeitung“ indirekte fældede, naar det skrev: „Ikke en eneste polsk Kvinde har stillet sig i den politiske Propagandas Tjeneste for at skaffe Ro i Landet.“

Den hele Sag kom ogsaa til at gribe ind i kongerigske Forhold ved en voldsom Agitation, der rejste sig imod hendes Fader, Herredsfoged, Folketingsmand Krabbe, fordi han offentlig havde godkendt sin Datters Færd. Ved Rigsdagsvalget 1901 genvalgtes han i Kallundborgkredsen af et Mindretal, og da han i Efteraaret 1901 blev valgt til Næstformand i Folketinget, gav dette Anledning til, at der paa et i Anledning af det kommende tyske Rigsdagsvalg sammenkaldt Møde af nordslesvigske Tillidsmænd i Aabenraa vedtoges en Resolution (d. 21. Novbr.), der udtalte, „at det har gjort et pinligt Indtryk i Nordslesvig, at Folketingsmand Krabbe efter den Maade, hvorpaa han har indblandet sig i vore Forhold, er bleven kaldet til en Ærespost i det danske Folketing.“ Af mange i Kongeriget blev denne Resolution til Gengæld stærkt angrebet som en uheldig Indblanding i indre dansk Politik.¹⁾

Trods Myndighedernes Velvilje trivedes „Det gamle Dannevirke“ kun daarligt. Der var ligesom ikke rigtig Plads til

det. Hjemmetyskerne og de Indvandrede havde jo den tyske Forenings „Dagblad“ og „Schleswigsche Grenzpost“, hvis Redaktion et Aarstid i Forvejen (1899) var bleven overtaget af dets hidtidige Leder, den indvandrede Oldenborger Strackerjan, under hvem det hurtig udviklede sig til et sandt Magazin for personlige Grovheder mod de danske Førere og de mest fantastiske Beretninger om statsomstyrtende „dansk Propaganda“. Under disse Forhold naaede Fru Wildenradts Blad derfor kun nogle faa hundrede Holdere, og i August 1903 standsede hun Udgivelsen „paa Grund af Forhold indenfor vor egen Gruppe“, idet hun foretrak at lade Partiet „gro i Stilhed“.

Da dette skete, havde v. Köller forlængst forladt Hertugdømmerne. I August 1901 udnævntes han nemlig til Statssekretær i Elsass-Lothringen og fik til Efterfølger Rigskancelliets Chef Friherre v. Wilmowski; samtidig udnævntes til Regeringspræsident den tidligere Overpræsidualraad Dolega v. Koszierowski, en Mand om hvem det almindelig paastodes, at han var Köllerpolitikens egentlige drivende Kraft. Inden sin Bortrejse erklærede Hr. v. Köller, at han i det hele og store betragtede sin Opgave som løst, men ulige mere nøgternt og stemmende med de virkelige Forhold var dog det Svar, han ved en Afskedsmiddag i Slesvig gav Landraad v. Tschirschnitz paa en Takketale: „Forholdene er vanskelige og vedbliver at være vanskelige.“¹⁾ Hans Efterfølger havde ingen Programtale holdt, men kort efter fik han i Praksis Lejlighed til at vise, at alt endnu var ved det gamle. I Midten af Oktober 1901 kunde Bladene nemlig meddele, at der fra Landsbyen Københoved lige sønden for Grænsen var blevet udvist 13 danske Undersaatter, hvorimellem en Optant og et Optantbarn, fordi der ved et Bryllup, hvori vel at mærke ingen eller kun en enkelt af dem havde deltaget, var blevet sunget forskellige danske Sange som „Længe var Norden“ og „Brat af Slaget rammet“, hvilket en tilstedeværende Lærer havde meddelt Gendarmen.²⁾ Triumferende skrev „Grenzpost“, at Kursen

blev den gamle, og ved et Besøg i Haderslev i Maj 1902 stadfæstede Overpræsidenten dens Paastand: „Den faste Haands Politik vil ikke blive opgivet, da ogsaa min Efterfølger vil blive nødt til at følge samme Kurs, som den Hs. Majestæt har paalagt mig.¹⁾) Netop i Begyndelsen af 1902 gav denne „faste Haands Politik“ sig et nyt Udslag, hvortil Tanken vistnok alt var undfanget i v. Köllers Tid, men som først nu rigtig kom til Udførelse.

Under de forvirrede Forhold i Vinteren og Foraaret 1866—1867 havde mangfoldige Unge afgivet Erklæringer om, at de ønskede at optere, men havde enten ikke opfyldt den nødvendige Betingelse: Overflytning til Danmark eller senere i Henhold til Forordningen af 17. Oktbr. 1867 indgivet en Tilbagetrædelseserklæring til Landraaden, hvorefter de havde faaet Bosættelsestilladelse og var blevne indførte i de prøjsiske Ruller. De var altid blevne betragtede som tyske Undersaatter, adskillige af dem havde gjort Felttoget i 1870 med, og mange havde beklædt kommunale Hverv, ligesom deres Sønner havde tjent i den prøjsiske Hær.

I Marts 1901 modtog imidlertid en halv Snes af disse Mænd i Haderslev Amt en Meddelelse fra Amtsforsøgeren om, at de af Landraaden var stemplede som Optanter, hvorfor de fik Tilhold om at søge Bosættelsestilladelse. Støttet paa deres Militærpapirer erklærede de, at de var prøjsiske Undersaatter, og da en Kendelse af Overlandretten i Kiel i Sagen mod den som Optantbarn udviste Frk. Reimers fra Sønderborg havde anerkendt Fredstraktaten fra 1864 som Led i den indre prøjsiske Lovgivning og derved rykket Spørgsmaalet om Undersaatsforholdet bort fra Myndighedernes Ene-Afgørelse og muliggjort retslig Undersøgelse, lod enkelte Sagen gaa til Overforvaltningsretten. I Modsætning til Domstolen i Kiel hævdede denne imidlertid (Januar 1902), at ikke blot en virkelig Bopælsforandring, men selv et kortvarigt Ophold i Danmark var tilstrækkeligt til, at Optionen maatte betragtes som fuldbyrdet. Dette var Tilfældet her, og da Reoption ikke var tilladt, maatte Vedkommende betragtes som Optant.²⁾)

Denne Dom gav „Optantmageriet“ Vind i Sejlene. Et Suppleringsvalg til Rigsdagen stod netop for Døren, og i de følgende Maaneder blev c. 4—500 Mænd, der hidtil havde været ansete for prøjsiske Undersaatte, erklærede for Optanter. Deres Deltagelse i Krigen mod Frankrig, deres Stemmeret, deres kommunale Embeder, deres Børns Militærtjeneste havde altsammen beroet paa en „Misforstaaelse“, idet Landraaderne i sin Tid havde handlet ulovligt ved paa egen Haand at gøre dem til Prøjsere. Den hele Jagt fortsattes dette og det følgende Aar, og alt i alt blev i 1902—03 vistnok 10—1200 Personer forvandlede til Optanter eller Optantbørn. Haardest ramte denne Köllerpolitikens Sidstegrøde Sønderborg Amt og den nordligste Del af Haderslev Amt, hvorfra det jo i sin Tid havde været en let Sag at komme over Grænsen eller i en Baad at slippe over til Fyn. I Sønderborg Amt stempledtes saaledes Rigsdagskandidaten fra 1898, Wolff-Gammelgab, som Optant, og i det hele tog man særlig Sigte paa de store Træer. En Række af de stedlige danske Førere søgte man paa denne Maade at gøre uskadelige, uden at man altid tog det saa nøje med Midlerne. For at faa Gaardejer Timmermann i Skærbæk gjort til Optant, blev der saaledes af Amtsforstanderen stillet en Mand 2000 Mk. i Udsigt, for at han kunde bevidne, at Timmermann havde opholdt sig i Danmark, og „dette Udsagn maa han bekræfte med sin Ed ligegyldigt, om han nu husker det nøje eller ej.“¹⁾ Om selve Faktum, Tilbudet af de 2000 Mk., er der ingen Tvivl; derimod var man fra tysk Side noget uenig om, hvorvidt Pastor Jacobsens Bank i Skærbæk eller Landraad Becherer i Haderslev havde stillet dem til Raadighed for Amtsforstander Winter v. Adlersflügel i dette Øjemed, men unægtelig peger alle Spor i den sidstnævnte Retning. I dette Tilfælde mislykkedes Forsøget; bedre Held havde man forsaa vidt i den Finnemannske Sag, den af alle disse Optanthistorier, der ubetinget vakte størst Opsigt. I Januar 1902 blev Gaardejer Christian Finnemann i Taarving og hans Søn Niels Finnemann i Stobbum udviste. Faderen havde ganske vist i December afgivet en Op-

tionserklæring, men var tre Uger senere mødt til præjsisk Session, havde siden den Tid ubestridt været præjsisk Undersaat og beklædt en Række kommunale Hverv. Overlandretten i Kiel erklærede derfor (30. April 1902) ogsaa Udvisningsordren for ugyldig, da „det fremgaar af de faststaaende Kendsgerninger, at hans Option ikke er retsgyldig, at han saaledes er Indlænding og ikke maatte være bleven udvist.“¹⁾

Myndighederne vendte sig nu mod Sønnen, der efter Flensborg Landrets Afgørelse maatte betragtes som dansk Undersaat — „fordi den Anklagedes Fader ved virksom Option havde tabt sin Egenskab af Indlænding,“ en Dom, der i Februar 1903 godkendtes af Overlandretten i Kiel.²⁾ Kort efter blev den ældre Finnemann paany udvist og ført over Grænsen, „skønt han havde Højesteretsdom for, at han var præjsisk Undersaat.“ Naar Domstolene i Løbet af et Aar kunde foretage en saadan Kovending, skyldtes det en Række nye, meget tvivlsomme Vidner, som Administrationen førte i Marken, først og fremmest en tidligere Gendarm, der, som det paavistes i Retten, slet ikke havde været i Nordslesvig paa det givne Tidspunkt, og en gammel Kone Hansen fra Esbjerg, der senere i paalidelige Mænds Nærvær erklærede, at der paa Landraadskontoret i Haderslev var stillet hende og hendes Søn „2000 Mk. i Udsigt, hvis deres Udsagn kunde bidrage til, at Finnemann blev dømt. I Virkeligheden kunde hun intet huske, men alt var bleven opskrevet i Forvejen!“ Der maa, for at citere Rigsdagsmand Hanssens Ord, selvfølgelig gaas ud fra, „at Vidnet ikke fortjener Tiltro, naar hun retter saa svære Beskyldninger imod de nævnte Embedsmænd, men i saa Fald maa der ogsaa regnes med en tilsvarende Upaalidelighed, naar hendes Udsagn i Finnemanns Sag vejes. Landretten støttede imidlertid sin Dom paa „Vidnet Hansens“ Udsagn.“³⁾

Niels Finnemann vendte senere flere Gange tilbage for paa denne Maade at tvinge Sagen frem til ny Behandling, indfandt sig endogsaa i Kiel som Vidne under den Retssag, som denne 2000 Mks. Affære fremkaldte, men førtes hver Gang over Grænsen, uden at Statsadvokaten var til at formaa til at

anlægge Sag mod ham, uagtet der forelaa aabenbar Lovovertrædelse. Først under den „mildere Kurs“ i 1907 endte hele denne lidet tiltalende Sag med, at Udvisningsordrerne tilbagekaldtes af Overpræsident v. Bülow, hvorefter saavel Fader som Søn naturaliseredes.¹⁾

Man tager næppe meget Fejl ved at sætte Optantlaveriets Frembrud i Begyndelsen af 1902 i Forbindelse med det Rigsdagsvalg, der netop da stod for Døren. Gustav Johannsens Indledning til den store Udvisningsdebat i 1899 kom til at danne en værdig Afslutning paa hans parlamentariske Løbane. Disse Dage, der blev hans smukkeste Rigsdagsminder, blev ogsaa de sidste, hvor han traadte offentlig frem. Han var alt dengang en mærket Mand, og i de følgende Aar tog Sygdommen mere og mere Overhaand, indtil den bragte ham Døden (25. Oktbr. 1901). Til hans Efterfølger i Rigsdagen udkaarede Vælgerforeningen Redaktør Jessen, medens Landdagsmandatet overdroges Grosserer Julius Nielsen fra Haderslev, en af Nordslesvigs faa danske Storkøbmænd.

Da der ikke afholdtes nye Valgmandsvalg ved Suppleringsvalg til Landdagen, samlede Interessen sig om Rigsdagsvalget d. 8. Marts. Udfaldet var selvfølgelig givet paa Forhaand, og naar der ikke desto mindre fra begge Sider udfoldedes en overordentlig levende Agitation, (22 danske, 27 tyske Møder), laa det i, at man ganske naturlig betragtede det som en Maalestok for Köllerpolitikens Virkning. Alt i alt afgaves der 10,058 danske, 4539 tyske og 487 socialdemokratiske Stemmer mod henholdsvis 10,421, 3713 og 342 i 1898.²⁾ Resultatet var egentlig ikke saa ringe for de Danske, naar man erindrer, at umiddelbart før Valget var 4—500 Mænd blevne stemplede som Optanter, og at Sol og Vind under Valgkampen havde været skiftet saa ulige, at det paa Grund af Spærringssystemet havde været umuligt for dem at holde Møder i Købstæder, Flækker og Stationsbyer som Vojens, Rødding, Toftlund, Gram og Skærbæk. Men nogen Sejr var det selvfølgelig langt fra, og ved Fordelingen af Stemmerne gjorde der sig en ejendommelig, ret uheldig Forskel gældende mellem Valgkredsens to Dele. Hele

Tabet (390 Stemmer) faldt nemlig paa Sønderborg Amt, medens Haderslev Amt, hvor Köllerpolitiken dog havde været strængest, ikke blot holdt Stillingen, men ogsaa havde en omend kun grumme ringe Fremgang (27 Stemmer). Delvis for-

JULIUS NIELSEN.

klares dette Misforhold jo nok ved, at Vælgerantallet i Haderslev Vesteramt var stærkt stigende, medens det var synkende i Sønderborg Amt, men tillige synes navnlig Alsingerne at have været noget vege i Ryggen og i lovlig høj Grad at have hvilet paa deres Lavrbær fra sidste Valg, medens Tyskerne til Gengæld havde været overmaade virksomme hernede. Den af Amtsdommer Hahn ledede Underafdeling af den tyske For-

ening var dennes største, og baade nu og i den følgende Tid oversvømmedes Øen med tyske selskabelige Sammenkomster, som fremdrog hidtil skjulte Hjemmetyskere, der ikke før havde deltaget i Valgene, fordi de betragtede det som haabløst.

Det for Danskheden nedslaaende i Valget laa dog ikke saa meget i det danske Stemmetab, thi herpaa var man fuldt forberedt, som i den store Tilvækst af godt 800 tyske Stemmer. Ganske vist kan der foruden selve den Støtte, Tyskerne naturlig maatte have i en saa haardhændet Politik som den da raadende, paavises bestemte Faktorer, der i ikke ringe Grad maatte sætte det tyske Stemmetal i Vejret. Foruden den allerede skildrede planmæssige Indvandring i Røddingegnen, tænkes her særlig paa de talrige Jærnbaneanlæg.

Nordslesvig havde længe været et jærnbanefattigt Land. Foruden den gamle Stambane langs Østkysten fandtes der kun den i Midten af Firserne byggede Bane fra Ribe til Tønder samt Tværbanen Tinglev—Tønder, der alle tilhørte Staten. Utvivlsomt var der Trang til nye Forbindelser, og fra Midten af Halvfemserne tog man fat paa Anlægget af en Række smal-sporede Lokalbaner, der byggedes for Kredsenes Regning med Tilskud fra Stat og Kommuner. Efter at man havde fuldendt en Øbane paa Als, aabnedes 1899 følgende Linjer

Haderslev—Vojens—Gram—Rødding

Aabenraa—Graasten

Haderslev—Kristiansfelt

ligesom der paabegyndtes en Linje Aabenraa—Løgumkloster samt en tvegrenet Statsbane fra Sønderborg til Tinglev og Padborg paa Hovedbanen, der begge aabnedes i 1901. Men i Haderslev Amt var man langt fra færdig; noget af den samme „Jærnbanehunger“, der heller ikke turde være ukendt i Kongeriget, var kommet over Befolkningen og næredes flittig af Landraad Becherer, saaledes at Kredsen efterhaanden opnaaede at blive en af de mest forgældede i hele det prøjsiske Monarki. Omend Jærnbaneanlæggene saaledes forceredes frem over Ævne, er der dog ingen Tvivl om, at de i mange Retninger var til Gavn. Men rent nationalt set bragte de gen-

nem de talrige Funktionærer og Arbejdere Tyskheden en ny Tilvækst og bidrog ikke lidet til de tyske Stemmers Stigen. Alene ved Smaabaneanlæggene i Haderslev Amt var der saaledes ansat o. 350 Funktionærer og Arbejdere.

Det følgende ordinære Valg d. 16. Juni 1903 faldt forsaa-vidt heldigere ud for de Danske, som deres Stemmetal i 1. Kreds øgedes med godt 200, der dog atter overvejende skrev sig fra Haderslev Amt, hvor Stemmeafgivningen da naaede helt op til 83,3 Pc.; men baade i 2. og 4. Kreds, hvor henholdsvis Sprogforeningens Formand, Fabrikant M. Andresen fra Aabenraa og Godsejer H. A. Knudsen-Trøjborg opstilledes som Kandidater, var Tallene ulige lavere end i 1898, nemlig 2988 og 1581 mod 3349 og 1669.¹⁾ At der i 1. Kreds afgaves lidt over 300 flere tyske og lidt under 300 flere socialistiske Stemmer end i 1902, hidrører sikkert fra, at Valget fandt Sted om Sommeren, hvor der opholder sig en betydelig Mængde tyske Sæsonarbejdere ved de store Teglværker langs Flensborg Fjord, ligesom ogsaa Jærnbaneanlæggene hjalp med. Man havde fra socialdemokratisk Side haft sine Garn ude efter danske Arbejderstemmer, ikke blot talt onde Ord om det hele Tvangsstyre, men ogsaa givet Danskerne Medhold i deres Protest mod „den kunstige, men retsstridige Ophævelse af § 5“. Stort fik Partiet dog ikke ud heraf, men utvivlsomt bidrog denne udprægede Tagen-Parti for det danske Standpunkt sit til, at den socialdemokratiske Kandidat sejrede ved Omvalget i 2. Kreds, idet Andresen, støttet af „Hejmdal“ opfordrede de Dansksindede til at give ham deres Stemme.²⁾

Til Grund for denne Alliance, der kritiseredes en Del fra anden dansk Side, laa bl. a. den Tanke, at Socialdemokraterne skulde gøre Gengæld ved Landdagsvalget samme Aar. De satte imidlertid ikke en eneste Valgmand igennem, hvorimod Tyskerne havde meget stor Fremgang, idet Valgmændene fordelte sig saaledes :

1. Kreds	1903	134 danske,	73 tyske
1. —	1898	149 —	50 —
2. —	1903	118 —	109 —
2. —	1898	124 —	90 —

Det saa saaledes ud til, at det kunde blive overordentlig vanskeligt vedblivende at hævde 2. Kreds, hvor man fra tysk Side alt denne Gang havde ventet at bære Sejren hjem og derfor søgt at faa sin hidtidige Kandidat, den hjemmetyske Gaardejer Jep Hinrichsen fra Øster Terp, skudt til Side for Amtsdommer Hahn.¹⁾

Gustav Johannsen havde ikke været af dem, hvis Arv er let at løfte. Hans klare, sunde Forstand, hans Forsigtighed og naturlige Takt havde ført ham frelst over mange Skær, og det var ikke blot i Nordslesvig, at hans hjærtevindende Lune havde skaffet ham Venner. En Række af de tyske Frisindedes bedste Mænd havde han personlig staaet meget nær, men ogsaa med Politikere af de andre Partier — selv de konservative — havde han haft Forbindelser, hvad der sikkert ikke var uden Betydning i den Capraviske Tid. Thi for at citere en Sætning af Kollaborator Monrad fra Edskampens Dage „i parlamentariske Forsamlinger er mange Gange det, der udrettes udenfor Møderne, mere værd end det, der kan udrettes i Møderne.“²⁾ Som Parlamentariker havde han haft en fortrinlig Støtte i sin store Slagfærdighed, han forstod at gribe og fastholde Modstanderens svage Punkter og vidste fortræffeligt at faa Latteren paa sin Side.³⁾

Jessen ejede ingen af disse Gaver. I Sammenligning med sin Forgænger kunde han være „stejl, formel og tilbageholdende i Omgang med alle, der ikke stod ham personlig nær,“ og med Rette stod han i Venners og Modstanderes Øjne som Tyskhedens strideste Modstander. Med større Smidighed, end man havde kunnet vente, forstod han dog at finde sig tilrette i de nye Forhold, og det viste sig ved hans Død, at hans tidligere Holdning ingenlunde havde skadet hans Forhold til tysksindede Kolleger. Vil det end altid blive R e d a k t ø r

Jessen, der mindes — alene hans kortvarige Rigsdagsvirksomhed gør jo dette naturligt — maa det dog siges, at han udfyldte sin Plads i Tinget med Ære. Saa ofte Lejlighed gaves, paa-talte han Myndighedernes Overgreb og aflagde Vidnesbyrd om Befolkningens Sindelag, ligesom det lykkedes ham ved Samarbejde med de tre andre slesvigske Rigsdagsmænd at skaffe de gamle danske Soldater fra Hertugdømmerne Del i en almindelig Hædersgave til Veteranerne.¹⁾

II. KÖLLERPOLITIKENS VIRKNINGER OG „DEN MILDERE KURS“

Som „den mest passende og populære Mand“ var Pastor Jacobsen fra Skærbæk i 1902 bleven opstillet som Jessens Modkandidat. Ikke blot gennem sine mangeartede økonomiske Foretagender (S. 215) havde denne i Nordslesvig fødte Mand stræbt at fremme Tyskheden i sin Hjemstavn. Han havde medvirket ved Stiftelsen af den tyske Forening, i hvilken han senere blev Næstformand, og flere Gange havde han søgt at tilkæmpe sig Sæde i de tyske Parlamenter. Under v. Köller stod han højt i Gunst, og det skyldes vistnok kun de øvrige Præsters Modstand, at det ikke i 1899 lykkedes ham at fortrænge Kaftan fra Slesvigs Bispestol, uagtet hans kirkelige Virksomhed ikke havde været uden Lyde.²⁾ I 1893 havde han henledt Opmærksomheden paa sig ved et ejendommeligt Forsøningsforslag: Saavel Danske som Tyske skulde opgive deres gamle Kandidater og istedetfor vælge „fredsommelige Mænd“.³⁾ Nu var han kommen langt bort fra disse Tanker og gav i en Programtale Köllerpolitiken sin fulde Tilslutning:

„Vi takker Regeringen, fordi den endelig er bleven haard. Ligesom en Fader vaager over, at Freden bevares i hans Hus, og ikke taaler Fredsforstyrrelse indenfor dets Døre, saaledes er ogsaa vor Landsfader baade berettiget og forpligtet til at gaa frem paa samme Vis. Vi takker ham, fordi han endelig har grebet til med den faste Haands Politik, thi kun den er rigtig.“⁴⁾

Aaret efter var han en falden Mand, og Amtsdommer Hahn indtog hans Plads som Rigsdagskandidat i 1. Kreds. Kort i Forvejen var det gaaet galt for en anden af Köllerpolitikens Hovedstøtter, Amtsforstander Thiermann i Rødding, Formand for den tyske Nybyggerforening. En af hans Underordnede havde gjort sig skyldig i en Række Underslæb, og af „nationale Grunde“ havde Amtsforstanderen begunstiget hans Flugt. Ganske vist blev Thiermann frikendt under den følgende Proces (Febr. 1901), hvor Regeringen forbød den i Sagen udviklede Landraad Becherer at optræde som Vidne og paa lagde hans Forgænger Landraad Mauve at begrænse sit Vidneudsagn. Men man vovede dog ikke at genindsætte ham i hans Embede, og han drog Nybyggerforeningen med sig i Faldet, idet der var kommet ret uhyggelige Ting for Dagen om dens Virksomhed. Den opløstes derfor i Stilhed, og en kort efter stiftet Fortsættelse bestod kun paa Papiret.¹⁾

Røddingaffærerne var dog for intet at regne mod det store Sammenbrud af de forskellige Fortyskningsanstalter i Skærbæk. Det havde længe været klart for alle Sagkyndige, at deres Hovedstøtte, Pastor Jacobsens Bank, stod paa meget svage Fødder. Til dens forskellige Foretagender „staar Midlerne i det uheldigste Forhold,“ udtalte en tysk Bankkonsulent allerede i 1898. Paa sine talrige Agitationsrejser i Tyskland havde dens Leder imidlertid forstaaet at omgive den med et patriotisk Skær, og ogsaa hos Staten fandt han redebon Støtte. I 1901 var der saaledes efter Landraad Becherers Udsagn ydet Banken en Kredit paa 650,000 Mk., mod at til Gengæld Amtsforstander Winter v. Adlersflügel fik Sæde i Tilsynsraadet som Regeringskommissær, og Regnskaberne revideredes af en Regeringsrevisor. Den følgende Sommer kom det for Dagen, at Banken uden Tilsynsraadets Vidende havde laant Pastor Jacobsen over 300,000 Mk., og dens virkelige Status lod sig nu ikke længere skjule. Medens Regnskabsoversigten for 1901 viste en Vinding paa 7000 Mk., uagtet der allerede dengang i Virkeligheden var et betydeligt Underskud, opgjordes Tabet for 1902 til c. 370,000 Mk., der senere nedsattes

med 100,000 Mk. Alt styrtede nu sammen for Pastor Jacobsen, der efter at være bleven afskediget som Bankdirektør havde gjort de mest fortvivlede Anstrængelser for at holde sig oven Vand bl. a. ved at starte et fuldstændigt Svindlerforetagende „Nordslesvigsk Karpeavlsselskab“. Han blev af Regeringen tvungen til at nægte at lade sig opstille som Rigsdagskandidat til det forestaaende Valg; i Slutningen af Marts 1903 indstævnedes han for Konsistoriet, samtidig gik Væveskolen fallit, og kort efter meddelte Bestyreren for det vidunderlige Karpeavlsselskab, at han havde indgivet Klage mod Jacobsen for at have sikret sig en Provision paa 200,000 Mk. I Maj blev han suspenderet, ligesom han afsattes som Næstformand i den tyske Forening, og hans egen Fallit i Juli efterfulgtes snart af en Række af de af ham stiftede Foretagenders, der indlededes med Badestedet Lakolk paa Romø. Processerne, der varede i Aarevis, gjorde det klart for alle, med hvilken Letsindighed, for ikke at bruge værre Ord, det hele havde været ledet. Bankens Bogføring havde været „under al Kritik slet“, og Lakolks Hovedbog var „ved et Uheld“ brændt i Selskabets Pengeskab¹).

Det vilde være uretfærdigt at fremstille Pastor Jacobsen som en almindelig Svindler, der ved sine forskellige vovede Spekulationer kun havde tænkt paa at berige sig selv. Utvivlsomt havde han fra første Færd kæmpet for en Idé: Tyskhedens Fremme, og ved at støtte ham baade økonomisk og moralsk overtog Regeringen sin Del af Ansvar for det, der fulgte. Naar den ikke desto mindre senere ganske slog Haanden af ham, var Grunden sikkert den, at samtidig med at alt omkring ham sank i Grus, var han selv optraadt som Angriber og indledede et Felttog, der vakte nok saa megen Opsigt som hans egne Foretagenders Ruin. Det var en i og for sig lidet tiltalende Rolle som falden Storhed at blotte de Skader, med hvilke han havde baaret over, saa længe Vinden var god, og adskillige af hans Meningsfæller betragtede ham derfor ogsaa som en almindelig Overløber, ja i Landdagen udtalte Indenrigsministeren ligefrem, „at Jacobsen var gaaet over i

den danske Lejr, og man paastaar, at han skal have tilbudt sig til Danskerne som Kandidat,“ en Gave, for hvilken Landdagsmand Hanssen dog meget betakkede sig!¹⁾)

I en Samtale med Redaktør Nicolaj Svendsen ved „Hejmdal“ havde Jacobsen i Maj 1903 erklæret sig for „en afgjort Modstander af det hele Tvangssystem, Udvisningerne, Politichikanerierne osv.“ og forklarede i et Brev til Redaktionen nærmere, hvad han forstod ved Tvangspolitik.²⁾) Nogle Maaneder senere vendte han sig direkte mod Administrationen, idet han i forskellige Klageskrifter saavel til Landraad Becherer som til Statsadvokaten rettede de voldsomste Sigtelser mod Amtsforsander Winter, hvem han dels beskyldte for at have villet forlede Folk til Mened (jvfr. S. 243), dels for at have tvunget Optanter til at betale Penge til hans „sorte Fond“. Samtidig indløb der fra Kommuneraadet i Skærbæk en Klage over Amtsforsanderen for grove Valgsnyderier, alt dog uden Nytte. Klagerne havde imidlertid fundet Vej til de danske Blade, og Winter saa sig nu nødsaget til at anlægge Sag mod de danske Redaktører, Pastor Jacobsen og hans Hustru. Sagen fik imidlertid et meget uheldigt Udfald. Saavel han som hans Foresatte Landraad Becherer maatte efter en Række fældende Vidneudsagn tage deres Klage mod Redaktørerne tilbage, og Præsten blev frikendt.³⁾) Man maatte nu lade Amtsforsanderen falde, men da han kort efter døde, gav Landraaden ham „paa Kredsudvalgets Vegne“ følgende Eftermæle, der maatte krænke Befolkningens Retsbevidsthed paa det dybeste :

„Hr. Winter v. Adlersflügel har i Løbet af tre Aar under vanskelige Forhold røgtet Hvervet som konstitueret Amtsforsander og har fra først til sidst under sin Virksomhed lagt fremragende Begavelse for Dagen, stor Ihærdighed og Flid, stræng Retskaffenhed og Hæderlighed i Karakteren, samt — hvor han kunde — vist en aldrig svigtende Hjælpsomhed.“⁴⁾)

Det var lykkedes Pastor Jacobsen at fælde sin personlige Uven, men ikke tilfreds hermed rettede han nu sine Vaaben mod Landraad Becherer. Bl. a. optraadte han som et for Myn-

dighederne meget ubehageligt Vidne i den efter Ordre fra Indenrigsministeren anlagte Sag mod Redaktøren af en socialdemokratisk Avis, der havde optrykt H. P. Hanssens Skildring af de to „2000 Mks. Affærer“ mod Finnemann og Timmermann (jvfr. S. 243—44). Vel blev baade den paagældende Redaktør og senere Landdagsmanden dømt til 3 Maa neders Fængsel, men Forhandlingen var lidet lystelig for Landraaden, der søgte at værgе sig med, at det ikke var ham, men Pastor Jacobsen selv, der havde stillet de 2000 Mk. til Raadighed.¹⁾ Med Rette skrev Præsten faa Dage senere :

„Naar Landraad Becherer virkelig har troet paa v. Winters Fortælling om de 2000 Mk., hvorfor har han saa ikke svaret mig paa min Klage . . . Hvorfor lagde den kgl. Landraad en saa haard Beskyldning mod en af sine Embedsmænd ubesvaret til Side uden aabent at drage mig til Regnskab? Hvorfor skrev han ikke: Fy skam Dem, De har jo selv stillet de 2000 Mk. til Raadighed for at forlede en Mand til Mened.“

Da Landraaden erklærede, at han aldrig havde modtaget denne Klage, svarede Pastor Jacobsen med at aftrykke den, forsikrede, at han var rede til under Ed og med Vidner at bevidne saavel dens Ordlyd som dens Afsendelse og opfordrede Landraaden til at bevise, at han ikke havde modtaget den. Alt uden Resultat, og „Vorwärts“ maa vel derfor have haft Ret, da det skrev: „Naar Landraad Becherer endnu ikke rejser Klage mod Pastor Jacobsen, maa han virkelig have en daarlig Samvittighed.“²⁾

Selvfølgelig vil intet fornuftigt Menneske gøre den prøjsiske Regering ansvarlig for hvert Overgreb og hver Ulovlighed, der begaaes af dens underordnede Embedsmænd. Men den uhyggelige Demoralisation, Knaldet i Skærbæk og dets Forløber i Rødding havde afsløret, og for hvilken man paa højere Steder mere eller mindre havde lukket Øjnene, staar dog i nøje Forbindelse med hele det Tvangssystem, der bærer v. Köllers Navn, og for hvilket Centralregeringen gentagne Gange havde sagt god bl. a ved at dekorere Overpræsidenten med den røde Ørns Storkors. Det var saa at sige en naturlig

Følge af en Politik, der hævdede, at en Befolkning af prøjsiske Undersaatter skulde behandles som 2. Klasses Borgere, fordi de ikke vilde give Afkald paa deres lovlige Rettigheder eller opgive deres Forhaabninger. „Danskerne er Landsforrædere, og mod Landsforrædere er alt tilladt,“ skal Amtsforsstander Winter engang have sagt. Den Slutning, han drog af sin Paastand, falder ganske vist paa hans egen Kappe, men selve Paastanden var jo kun en utilsløret Gengivelse af Ord, der var faldne fra den prøjsiske Ministerbænk.

Og hvad havde man da opnaaet ved denne faste Haands Politik?

Rent talmæssigt set stiller Resultatet sig saaledes: Bortset fra Flensborg og Tønder By fordelte Stemmerne ved Rigsdagsvalgene 1898, 1903 og 1907 sig saaledes¹⁾:

1898	14,791 danske,	6748 tyske	
1903	14,288	—	8134 —
1907	14,859	—	9269 —

Med Optantlaveriet i Minde vil de danske Stemmers Marsch paa Stedet nogenlunde kunne forstaaes, saa meget mere som adskillige, der var eller indbildte sig at være afhængige, ikke vovede at gøre Brug af deres Rettigheder. Men at Tyskerne i Løbet af 10 Aar havde haft en Tilvækst paa c. 2500 Stemmer, var noget, der vel kunde give Stof til alvorlig Eftertanke og ikke alene lod sig forklare ved Jærnbaneanlæg m. m. Det syntes at vise, at hele den Befolkningsvækst, der fra c. 1900 havde afløst den tidligere Nedgang, saagodtsom udelukkende var kommen Tyskheden tilgode. Rent storpolitisk havde man altsaa tvunget Danskerne til Stilstand og selv haft en meget betydelig Fremgang.

Noget anderledes bliver Billedet, naar man fra Forholdet mellem de to Nationer vender sig til Danskheden selv. Det var ikke lykkedes at skabe den „Ro“, der for v. Köller stod som Maalet for hans Politik. Ganske vist havde man formaaet at kvæle en Række Foredragsforeninger o. l., og der blev

utvivlsomt langtfra holdt saa mange Foredrag og Møder som før 1898. Men de tre store Foreninger var gaaet uskadte ud af Kampen, saaledes som det fremgaar af nedenstaaende Oversigt over deres samlede Medlemstal og Indtægt før Köllerpolitiken, da denne var haardest, og efter dens Afslutning.

1898 . . .	9429 Medlemmer,	22,181 Mk. Indtægt		
1902 . . .	9266	—	41,495	— —
1906 . . .	10,848	—	40,272	— —

Selv da Stillingen var daarligst, havde man altsaa kun mistet godt halvandethundrede Medlemmer, medens Indtægterne paa det nærmeste var fordoblede, hvad der dels skyldtes store Gaver, dels mindre, frivillige Bidrag af Folk, der enten havde meldt sig ud af Foreningerne eller ikke vovede at indmelde sig. Derimod havde der indenfor Foreningerne fundet en ganske ejendommelig Forskydning Sted:

	1898	1902	1906
Sprogforeningen	1614	2438	3151
Skoleforeningen	4781	3750	4228
Vælgerforeningen	3034	3078	3469

Skoleforeningen havde det højeste Medlemstal og naaede længst ind i de sløjere Lag, hvorfor den ogsaa led det største Tab, mens Sprogforeningen med sit lave Medlemsantal fik ny Tilgang af de stærke, som Köllerpolitiken gjorde stærkere. Det var meget almindeligt at besvare Amtsforstanderens Opfordring om at træde ud af Skoleforeningen for at faa en Dreng dispenseret, med istedetfor at melde sig ind i Sprogforeningen, hvorefter man ved Forhøret opdagede, at man ikke var Medlem.¹⁾

Og samtidig havde man styrket sin Organisation ved to nye Led: Aarsmødet og Jærnfondet, der begge saa Lyset i 1902.²⁾

Aarsmødet, der holdes paa skiftende Steder i Nordslesvig og varer i to Dage, er de tre store Foreningers Generalforsamling, hvor der aflægges Beretning om deres Virksomhed og

plejes Raad om deres videre Udvikling. Foruden Foreningernes Bestyrelse og Tilsynsraad, Tingmændene, Kreds-dagsmændene samt Repræsentanter for Pressen omfatter det Udsendinge fra de enkelte Sogne, ligesom selvfølgelig Egnens Befolkning tager Del i Forhandlingerne, ikke mindst paa Stævnets sidste Dag, der afsluttes med et almindeligt politisk Møde. Det virker altsaa som en stor folkelig Rigsdag, og har utvivlsomt haft en ikke ringe Betydning for Styrkelsen af det nationale Liv.

„Jærnfondet“, der er grundlagt efter Forslag af Landdagsmand Julius Nielsen, er tænkt som et Slags Reservefond for de tre store Foreninger. Det skal yde Understøttelse til Rets Hjælp og Valgarbejde, til „Videreuddannelse af begavede unge Mænd og Kvinder paa Studiets, Landvæsenets, Handels og Haandværkets Omraade“ samt til Bygning af Forsamlingshuse.

Myndighedernes Forsøg paa at ødelægge de danske Foreninger ved at spærre dem Adgang til de snart sagt for talrige Kroer havde nemlig ganske naturlig tvunget Befolkningen til selv at skaffe sig Tag over Hovedet. Alt før Köllerpolitiken var man i Røddingegnen efter kongerigsk Mønster begyndt at bygge Forsamlingshuse, og nu efterlignedes Eksemplet rundtomkring, saaledes at der ved Nytaarstid 1905 var rejst 20 Forsamlingshuse, tilsammen repræsenterende en Værdi af c. 270,000 Mk. I de følgende Aar er dette Tal blevet mere end fordoblet, og der findes nu henved 50 Forsamlingshuse i Nordslesvig.¹⁾

Ogsaa den danske Presse havde overlevet Kampen. Var end et enkelt Blad for en Stund gaet over i Fjendens Lejr, havde de øvrige haft saa meget desto større Fremgang; fra 11—12,000 Eksemplarer i 1898 var det samlede Oplag steget til 16—17,000 i 1905 og er nu naaet op til 19—20,000.

Kortelig udtrykt kan det vel nok siges, at Köllerpolitiken havde styrket Tyskheden betydelig, medens den havde hindret den i Halvfemserne indledede Stigning af de danske Stemmer. Men den havde været ude af Stand til at bryde de

Danskes bedste Værn i Kampen for Bevarelsen af deres Sprog og Nationalitet, havde ikke formaaet at udslette deres Fremtidshaab.

Og hertil kommer noget, der gør det overmaade vanskeligt at opstille dens Balance. Den Sorg og Ulykke, den havde bragt over mange Hjem, lader sig ligesaa lidt maale som den Følelse, der maatte gribe enhver hæderlig Mand overfor en Politik, der brugte slige Vaaben. Og dog udgør alt dette en Del og vel ikke den ringeste af Köllerpolitikens Resultater. Den „uddybende vort Følelsesliv, skærpede vor Retsbevidsthed og opflammede vor Energi“, udtalte Rigsdagsmand Hanssen ved Aarsmødet i 1908. Og da man først var kommet ud over det Dødvande, en saa haardhændet Tvangspolitik maatte medføre, viste det sig, at disse „usynlige Værdier“ lod sig omsætte i praktisk Handling.

Optantlaveriet i 1902—03 havde været Köllerpolitikens sidste og værste Udløber. Efter den Tid afslappedes Systemet gradvis. Man tugtede ikke mere med Svøber, men brugte lempeligere Midler. Endnu i 1903 havde der været c. 50 Udvisninger, deraf en enkelt Masseudvisning paa 7 Personer hos en Landmand, der havde overværet et Møde paa kongerigsk Grund. I 1904 var Tallet sunket til 18, saa „Flensborg Avis“ kunde skrive, at Aaret havde været saa „fattigt paa Udvisninger“ som intet foregaaende i lange Tider.¹⁾ I 1903 var Journalist P. Simonsen ved „Flensborg Avis“ bleven dømt til 1½ Aars Fængsel for nogle rene Bagateller; bortset fra Landdagsmand Hanssens ganske vist meget opsigtvækkende Domfældelse i 1905 var der i de følgende Aar ingen politiske Retsager af Betydning.

Foruden Smaadrillerier af den sædvanlige Slags gav Tvangsregimentet i disse Aar sig væsentlig kun Udslag i et ejendommeligt Forsøg paa helt at udrydde den danske Sang ved Hjælp af en Forordning af 28. Aug. 1866, der i Tilslutning til den flere Gange omtalte Forordning af 12. Juli 1865 om ophidsende danske Sange forbød at afsætte og udbrede slige Viser. Allerede i 1903 var „Hejmdal“ bleven idømt en Bøde

for „forretningsmæssig Udbredelse af en ophidsende dansk Sang“ d. v.s. for i sit Følgeblad at have optaget en Idræts-sang, der skønnedes at være politisk. I 1905 gik man dog langt videre, idet Politiet beslaglagde den af Sprogforeningen udgivne „Blaa Sangbog“ i alle danske Boglader samt i For-eningens Boglager paa „Folkehjem“ i Aabenraa. De lavere Domstole behandlede Sagen meget forskelligt. I Sønderborg frifandtes saaledes Redaktør Moldt, medens Bisidderretten i Haderslev idømte de anklagede en Bøde, idet Retten støttede sig til et Skøn af den tilkaldte Sagkyndige, en i Nordslesvig født Lærer ved Latinskolen, der om Bogen udtalte, at den var „det farligste Agitationsmiddel, Danskheden ejede“. Man var i Nordslesvig vant til meget haarfine Fortolkninger af Begrebet „ophidsende“; for nogle Aar tilbage var jo saaledes Bjørnsons „Jeg vil værge mit Land“ bleven stemplet som politisk. Alt tidligere blev dog langt overtruffet af de Lister, som den Sagkyndige nu og senere forelagde Retten; c. 60 Sange erklæredes for „ophidsende“, vel at mærke ikke for Ty-skerne, men for dem, der sang dem, og hertil kom desuden c. 75 Sange, der henførtes under Rubrikken „farlige“. Mel-lem disse sidste var bl. a. Oehlenschlägers „Lær mig o Skov at visne glad“, hvor det farlige skjulte sig i Strofen:

Lær mig Du lette Sommerfugl
at sønderbryde tunge Skjul,
som nu min Frihed tvinger.

Ud fra dette Synspunkt var det derfor absolut følgerigtigt, naar den Sagkyndige udtalte: „Ordet dansk er alene tilstræk-ke ligt til at ophidse herovre“. Sagen endte dog med en formel Frifindelse ved Landretten i Flensborg (Decbr. 1905), og senere har Myndighederne ladet den farlige Bog været i Ro.¹⁾

Samtidig med Köllerpolitikens Afslapning og sikkert ikke uden indre Sammenhæng hermed var der indtraadt en be-tydelig Bedring i Forholdet mellem den danske og prøjsiske Regering, hvis Forudsætning var Venstres Overtagelse af

Regeringen ved „Systemskiftet“ 1901. Den dansk-tyske Tilnærmelse indledes ved daværende Kronprins Frederiks Besøg i Berlin (Efteraaret 1902), hvor der samtidig havde fundet et Gesandtskifte Sted. Det følgende Aar gjorde Kejser Wilhelm Genvisit, og i 1905 gæstede saavel den tyske Flaade som Kejseren atter København, hvor han paa mange Maader lagde sine personlig venlige Følelser overfor Kongehuset og Folket for Dagen. De ledende Tyskere i Nordslesvig og Provsialregeringen i Slesvig saa med alt andet end blide Øjne paa denne Forsoningspolitik og modarbejdede den paa enhver mulig Maade. Særlig grelt tog det sig ud, da der samtidig med Flaade- og Kejserbesøget udspreddes Rygter om, at der i Haderslev Amt kunde ventes ikke færre end 21 Udvisninger.¹⁾ Sikkert efter Ordre fra oven maatte man ganske vist hale i Land og indskrænke sig til at foretage en Række „Ombytninger“, men selv under denne mildere Form var Foranstaltningen en grov Uhøflighed mod det danske Folk, og Venstrereformpartiets Ordfører tolkede sikkert den almindelige Stemning, naar han under Finanslovens 1. Behandling udtalte²⁾ :

„Skal Venskabet mellem Danmark og Tyskland kunne udvikles paa ret Vis, maa det forventes, at der sker en Forandring med Hensyn til de Politiforanstaltninger overfor danske Undersaatter, som vi saa ofte hører om fra den anden Side Grænsen, ligesom ogsaa en lempelig Løsning af Optantspørgsmaalet maa finde Sted“ .

Vejen mellem København og Berlin gik ikke gennem Øresund men over Nordslesvig. Naturligvis kunde den danske Regering ikke gøre Prøjsen direkte Forestillinger i Anledning af Tvangsstyret i Nordslesvig; som et indre prøjsisk Anliggende maatte dette ligge udenfor al officiel Forhandling. Men paa et overordentlig saarbart Punkt var man fra officiel dansk Side istand til at tage sig af de nordslesvigske Forhold.

Mere og mere havde Spørgsmaalet om Optanternes og Optantbørnenes Rettsstilling skudt sig i Forgrunden. Det var oftere blevet omtalt i Rigsdagen af Jessen, men navnlig var

det dog H. P. Hanssen, der i Landdagen Gang efter Gang havde bragt det paa Bane, idet han dels fremdrog enkelte særlig graverende Tilfælde som f. Eks. den Bohnfeldtske og Finnemannske Sag, dels gjorde theoretisk Rede for det i allerhøjeste Grad indfiltrede Spørgsmaal og paaviste den Uret, der var sket ved Optantlaveriet, hvorved endog talrige prøjsiske Soldater havde mistet deres Borgerret.¹⁾ Kun paa det sidste Punkt gjorde Regeringen en Indrømmelse. Allerede i Febr. 1902 erklærede Indenrigsministerens Repræsentant, at Naturalisationsandragender fra Personer, der havde tjent i Hæren, vilde blive behandlede med Velvilje, og der udstedtes ogsaa senere en derpaa sigtende Regeringsforordning af September 1902, som dog ved de stedlige Myndigheders Vrangvilje blev ret betydningsløs.²⁾ Ligeledes anerkendte man Optantbørnenes besynderlige statsløse Tilstand, men var navnlig til at begynde med fuldstændig uvillig til at søge Optanternes Stilling ordnet, idet man Gang efter Gang betonedede denne Sags nøje Sammenhæng med den danske Agitation, der var statsfarlig, da den gik ud paa at ændre Grænsen. Ligesaa lidt vilde man give Slip paa Optantudvisningerne, der skulde imødegaa „danske Angreb paa Statsgrænsernes Bestaaen og paa Tyskheden.“

Senere hen blev man vel noget mere imødekommende, men fastholdt dog stadig dette Synspunkt. I 1905 gav Indenrigsministeren saaledes Hanssen Ret i, at det i Nordslesvig „er ganske overmaade vanskeligt at bestemme: Hvem der er Prøjsere og hvem Ikke-Prøjsere,“ og indrømmede, at Behandlingen af Optanterne havde været saare omskiftelig. Regeringen vilde meget gerne gøre en Ende herpaa, men der kunde ikke være Tale om at naturalisere Personer, der agiterede, og der maatte først være Ro:

„Saa snart denne stadige Ophidselse mod Prøjsen ophører, vil vi ogsaa være rede til at lade de dansktalende Beboere i denne Landsdel, hvem endnu den prøjsiske Undersaatsret maa forholdes, faa Del i alle Prøjsernes Rettigheder.“³⁾

Da Hanssen det følgende Aar gjorde opmærksom paa, at Forordningen af 1902 overholdtes saa slet, at kun 10 Pc. af de Soldater, der efter 1902 var blevne gjorte til Optanter, atter var blevne prøjsiske Borgere, samt at kun 8 af de 88 Optantbørn fra Haderslev Amt, der havde givet Møde paa den sidste Session, var blevne naturaliserede, svarede Ministeren: „Hvem der vil naturaliseres, maa ikke alene bekende sin Troskab mod Tyskheden med Munden, men ogsaa med Hjertet.“¹⁾

Paa den tidligere anførte Udtalelse i det danske Folke-ting havde den danske Udenrigsminister, Grev Raben-Letzau, kunnet fremhæve, at Forholdet til Danmarks sydlige Nabo havde bedret sig, og udtale Haabet om, „at dette bedre Forhold snart maa sætte gode Frugter.“ I Januar 1906 blev der ogsaa indledet direkte Forhandlinger mellem de to Regeringer, og da Redaktør Jessen havde meddelt, at han vilde bringe Optantsagen paa Bane i den tyske Rigsdag, fik han i Foraaret af en højtstaaende Embedsmand paa Rigskansler v. Bülow's Vegne Anmodning om ikke at tale, da dette vilde kunne skade Underhandlingerne, og baade nu og senere lovedes der ham, at Optantsagen efterhaanden skulde blive ordnet fuldstændig „uden Hensyn til de paagældendes Sidelag“ („ohne Gesinnungsriecherei“).²⁾

En Maanedstid senere erklærede den tyske Forenings Formand Dr. Hahn, at der ikke vilde indtræde nogen Ændring i „Nordgrænselands-Politiken“ overfor de Dansksindede, fordi denne i allerhøjeste Grad var Kejserens egen Politik.³⁾ Utvivlsomt svarede disse Ord ganske til Foreningens Ønsker, men at man havde en noget anden Opfattelse i Berlin, viste sig, da Overpræsident v. Wilmowski d. 1. Juli afløstes af v. Dewitz, tidligere Regeringspræsident i Frankfurt ved Oderen. Paa det Besøg, han efter en som det synes hævdevunden Skik aflagde i den tyske Forenings Hovedborg, Haderslev, blev der fra alle Sider gjort store Anstrængelser for at bevæge ham til at holde fast ved Tvangsstyret. Han erklærede imidlertid blot i Almindelighed at ville medvirke til at støtte den

tyske Kultur, uagtet det gjordes gældende, at hvis ikke den tidligere Kurs fortsattes, „vilde den tyske Befolknings Medvirkning ved Hidførelsen af rolige Tilstande snart lammes.“¹⁾)

REDAKTØR JESSEN
 Fotografi fra Tiden kort før hans Død.

De danske Nordslesvigeres Stilling til den begyndende dansk-tyske Tilnærmelse havde været noget forskellig. Medens H. P. Hanssen allerede i en Artikel i Anledning af Kejserbesøget i 1903, som han genoptrykte og uddybede efter Besøget i 1905, havde hilst den med Tilfredshed, stillede Jessen sig mere køligt. Ikke saaledes at forstaa at han havde

noget mod en blidere Behandling, men han frygtede for, at Forsoningen skulde medføre en Opgivelse af det gamle Retsstandpunkt, og advarede mod at tage Hatten af, før man saa Manden.¹⁾ Antagelig vilde denne Uoverensstemmelse ikke have faaet langvarig Betydning, hvis Jessen havde oplevet „den nye Kurs“, men det skulde ej være saa. Hans Helbred, der var blevet undergravet ved de langvarige Fængselsophold, havde længe været slet, og den 22. Juli 1906 døde han paa en Klinik i København. Som Leder af „Flensborg Avis“ afløstes han af en af sine tidligere Medarbejdere E. Christiansen.

Det var givet, at Landdagsmand Hanssen vilde blive hans Efterfølger paa Tinge, og kort efter Jessens Død blev han da ogsaa enstemmig opstillet som Rigsdagskandidat af Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad. „Siden H. A. Krügers Dage har der til intet Rigsdagsvalg været saa stor Enighed,“ udtalte dets Formand Skrumsager kort efter. Fra flere Hold var der imidlertid ytret Misfornøjelse med den Svingning, man mente, han i de senere Aar havde foretaget, og „Flensborg Avis“ spaaede, at Valgmøderne vilde give „Indtryk af en stærk Stemning, som krævede den hidtilværende Kurs fortsat.“²⁾ Da Hanssen i sin Programtale d. 11. Septbr. i Haderslev i Tilslutning til Ahlmanns og Krügers berømte Ord erklærede, at hans Virksomhed paa Tinge „maa og kan kun være en organisk Fortsættelse af det Arbejde, der er øvet hidindtil,“ følte man sig dog beroliget, og Valgkampen forløb i det hele og store uden indre Rivninger. Ved Valget d. 23. Oktbr. opnaaede han 10,531 Stemmer, medens hans Modkandidat Dr. Hahn fik 5115, og 765 Stemmer faldt paa en Socialdemokrat; det saa et Øjeblik ud, somom denne skulde finde Understøttelse hos sine Meningsfæller nord for Grænsen, hvilket dog blev forpurret ved en Beslutning af de danske socialdemokratiske Førere, som skyldtes en Henvendelse fra samtlige andre Partigrupper til det socialdemokratiske Parti.³⁾

Allerede d. 13. Decbr. blev Rigsdagen imidlertid opløst, efter at den med 178 mod 168 Stemmer havde forkastet Forslaget om en Efterbevilling af 29 Mill. Mk. til de ved Dæm-

pelsen af Opstanden i tysk Sydvestafrika foraarsagede Udgifter. Som Tallene viser, var Udfaldet meget usikkert, og Hanssen havde derfor stemt for Forslaget, fordi han ikke opfattede det som stemmende med Befolkningens Tarv at volde Rigskansleren Vanskeligheder paa et Tidspunkt, hvor han havde Grund til at tro, at Underhandlingerne om Optantsagen var deres Afslutning nær.¹⁾

Uagtet ingen var i Tvivl om, hvad der var Hanssens Bevæggrund, ønskede mange dog, at han skulde have undladt at stemme, og hans Afstemning vakte derfor et meget stærkt Røre. Godkendes den af Vælgerforeningen, „saa er Vendepunktet i Nordslesvigs politiske Historie dermed indtraadt,“ skrev en Indsender i „Flensborg Avis“, hvis Redaktion foreslog, at Afgørelsen dennegang ikke som vanlig skulde tages af Vælgerforeningens Bestyrelse, men af Generalforsamlingen, da der var Fare for, at der kunde indtræde Splid blandt Vælgerne, og at det ikke vilde lykkes at samle dem ved Valget.²⁾ At Bestyrelsen derfor paa et fuldtalligt Møde d. 22. Decbr. enstemmig godkendte H. P. Hanssens Bevæggrunde, formaede ingenlunde at dæmpe de oprørte Bølger; tværtimod kom nu et nyt Moment ind i Spliden, idet der fra de misfornøjedes Side hævdedes, at Bestyrelsen i sin nuværende Skikkelse ikke svarede til Stemningen blandt Vælgerne, hvorfor man krævede den reorganiseret paa et bredere, mere folkeligt Grundlag.

Rigsdagsvalget fandt Sted d. 25. Jan. 1907. I 1. Kreds blev Udfaldet naturligvis saa nogenlunde det samme som ved Valget i Oktober, i 2. og 4. Kreds, hvor henholdsvis Gaardejer P. Grau fra Pøl og forhenværende Lærer P. Jessen, Redaktørens Broder, var danske Kandidater, bragte det forholdsvis gode Resultater. Navnlig var dette Tilfældet i 4. Kreds, der med 1783 Stemmer nu endelig var naaet op til Stemmetallet fra 1878. I alt afgaves der 15,472 danske Stemmer mod 14,843 i 1903.³⁾

Omend Sammenholdet havde været saa stærkt, at der ikke opstilledes nogen dansk Modkandidat, var Befolkningen dog

som paa Edskampens Tid skilt i to modsatte Lejre, og i Virkeligheden var det ogsaa Firsernes gamle Slagord „Protest“ og „Forhandling“, der delte Vandene. Hvilken Vægt det i den politiske Kamp var betimeligt at lægge paa Art. 5, blev det Brændpunkt, i hvilket Modsætningerne samledes, og i Pressen, navnlig i „Flensborg Avis“, og paa Aarsmødet i Aabenraa (d. 9.—10. Juni) førtes der livlige Meningsudvekslinger herom. Efter at Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad havde udtalt sin fulde Tilslutning til Rigsdagsmandens og Landdagsmand Julius Niensens Politik (23. Oktober 1907), stilnede Striden dog efterhaanden af.¹⁾

Paa Aarsmødet var der forøvrig foregaaet en betydelig Ændring i Vælgerforeningens Organisation. Foranlediget ved de ovenfor nævnte Anker mod Bestyrelsens Sættelse vedtoges der nemlig en Række Lovændringer, der bl. a. bestemte, at Nordslesvig skulde deles i 25 Distrikter, som hver valgte et Medlem og en Stedfortræder til Tilsynsraadet. Da Reimers paa Grund af sin Alder ønskede at træde tilbage fra Formandspladsen, valgtes Gaardejer J. N. H. Skrummer til hans Efterfølger med 322 Stemmer, medens 220 stemte paa P. Grau.²⁾

Midt under Valgkampen var Optantforhandlingerne om sider blevne afsluttede, og d. 11. Januar 1907 undertegnedes i Berlin en Konvention mellem Danmark og Prøjsen, hvorved denne sidste Stat erklærede sig rede til „at optage i det prøjsiske Undersaatsforhold de paa prøjsisk Statsomraade bosatte nationalitetløse Optantbørn, hvorved forstaas de efter Faderens Optionserklæring, men inden den danske Indfødsretslov af 19. Marts 1898 traadte i Kraft, udenfor Danmark fødte Børn, naar de ansøge derom og de almindelige lovbestemte Forudsætninger er til Stede.“³⁾ Det var altsaa ikke, saaledes som ventet, en fuldstændig Løsning af Optantspørgsmaalet, idet den prøjsiske Regering bestemt havde afslaaet at gaa med til en almindelig Naturalisation af samtlige Optanter. Men selv i dens indskrænkede Skikkelse var Konventionen dog en betydelig Vinding. Takket være den er indtil

Udgangen af 1909 mellem 4 og 5000 Optantbørn komme ind under ordnede Statsforhold, og da Hjemløsheden for deres Vedkommende ikke længere kan nedarves, vil den ad Aare medføre Optantspørgsmaalets fuldstændige Løsning. Endnu findes dog i Nordslesvig talrige „Hjemløse“, nemlig de før d. 1. Januar 1898 udenfor Danmark fødte Børn af danske Undersaatter, indvandrede fra Kongeriget, hvis Stilling det engang vil blive nødvendigt at ordne, da de hverken har dansk eller prøjsisk Statsborgerret.

Mellem de forskellige Afgørelser, Januarkonventionen fremkaldte, har særlig en enkelt vakt Opmærksomhed og er i høj Grad betegnende for det Virvar, de prøjsiske Myndigheders vekslende Opfattelse af Option og Reoption har fremkaldt. Det er Sagen mod Bankbestyrer Jørgen Møller i Skærbæk. Hans Fader, Gaardejer Filip Møller i Jægerup (jvf. S. 155), var i Foraaret 1870 bleven udskrevet til tysk Soldat, men opterede ligesom saa mange andre i de første bevægede Krigsdage for Danmark, opholdt sig senere nogle Maaneder paa en dansk Landbrugsskole og lod sig indskrive i den danske Lægdsrulle. Da Option af allerede udskrevne Soldater ikke betragtedes som tilladt (jfr. S. 64), blev han under et Besøg i Hjemmet arresteret og straffet som Desertør; han maatte lade sig løse fra sit danske Undersaatsforhold og møde paa en ny Session i 1871, hvorefter han indtil 1902 levede rolig som prøjsisk Undersaat. I dette Aar blev han imidlertid stempet som Optant, og Sønnen, der dengang studerede Jura i Kiel, maatte som Følge heraf afbryde sit Studium. Flere Ansøgninger fra hans Side om at blive naturaliseret afsloges, og da han nu efter Konventionen krævede Naturalisation som Optantbarn, nægtedes det ham: Faderen var ikke Optant, men „Hjemløs“, han havde ladet sig løse fra sit danske Undersaatsforhold, og hans Reoption havde været ugyldig. Møller blev foreløbig boende i Skærbæk, men udvistes i Februar 1909, da han ved at deltage i et dansk Møde var „falden til Besvær“. Kort efter vendte han imidlertid tilbage, og blev nu (d. 18. August) af Bisidderretten i Toftlund frikendt for at have over-

traadt Udvisningsordren, idet Retten gik ud fra, at Faderens Optionserklæring var ugyldig og heller ikke var bleven udført, da det ikke havde været hans Hensigt at bosætte sig i Danmark; baade han og Sønnen maatte derfor betragtes som prøjsiske Undersaatte. Landretten i Flensborg, hvortil Sagen var bleven indanket af Statsadvokaten, gjorde derimod gældende (d. 10. Oktober), at Filip Møllers Option ikke blot havde været gyldig, men tillige var bleven fuldbyrdet, da der ikke hertil krævedes et varigt Ophold men blot en Flytning over Grænsen. Hans senere Reoption havde derimod været ugyldig, og for ulovlig Tilbagevenden idømtes den Anklagede derfor en Dags Arrest. Senere er denne Dom imidlertid bleven ophævet af Overlandretten i Kiel, og Sagen vist tilbage til ny Behandling.¹⁾

Det var givet, at Konventionen vilde styrke Danskhedens Stilling, og den tyske Forenings ledende Mænd lagde ikke Skjul paa deres bitre Følelser. Paa et Valgmøde i Haderslev d. 21. Januar, hvor Dr. Hahn endnu før Konventionens Ofentliggørelse i Pressen gav Meddelelse om den, erklærede han: „Naar Regeringen foretager et Skridt, som forekommer Dem . . . saa utiltalende, saa fremstaar der ogsaa for den andre Pligter i Henseende til at fremme vor tyske Sag. Og det forlanger vi og vil vi . . . Vi har været tro imod Kongen og Kejseren, men vi venter ogsaa, at han og det tyske Rige forbliver tro imod os.“²⁾

Heller ikke paa dansk Side var alle fuldt tilfredse. Overenskomsten indlededes med følgende Udtalelse: „Efter at Grænserne mellem Danmark og Prøjsen ere blevne fastsatte ved Wiener-Fredstraktaten af 30. Oktober 1864 og ved de Dispositioner, som Hans Majestæt Kongen af Prøjsen og Hans Majestæt Kejseren af Østerrig have truffet i Medfør af nævnte Traktat,“ har Kongen af Danmark og den tyske Kejsers „besjælede af det overensstemmende Ønske at se den Uro fjernet, som findes i visse Befolkningskredse, særlig i Henseende til deres statsborgerlige Forhold, og i den Forventning, at denne af begge Parter tilsigtede Virkning tilfulde vil

blive opnaaet ved nærværende Overenskomst, idet hver af de to Regeringer paa sit Statsomraade og indenfor Rammen af sit Lands Lovgivning forpligter sig til paa enhver Maade at virke i dette Øjemed“ osv.

Det er forstaaeligt, at den i Indledningen liggende udtrykkelige Anerkendelse af Traktaten af 11. Oktbr. 1878 maatte gøre et pinligt Indtryk paa mange, saa meget mere som Almenheden først ved den kort efter følgende Offentliggørelse af en Række diplomatiske Aktstykker fra 1879 (jfr. ovfr. S. 115) blev klar over, at Danmark allerede dengang udtrykkelig havde erkendt, at det ikke kunde udlede nogen Rettigheder af Artikel 5. Anerkendelsen var imidlertid den Pris, Prøjsen havde forlangt, og hvor megen Vægt man lagde paa dette Punkt, fremgaar tilstrækkelig af en Udtalelse i den Artikel i det officielle Blad „Norddeutsche allgem. Zeitung“, der ledsagede Konventionens Offentliggørelse: „Hermed taber tysk-fjendtlige agitatoriske Bestræbelser paa denne Side Grænsen enhver Udsigt til at finde Støtte hos den danske Regering.“¹⁾

III. TIDEN EFTER KONVENTIONEN

Januar konventionen skulde danne Indledningen til en ny Æra i Prøjsens nordslesvigske Politik, og til at gennemføre denne udsaaes v. Bülow-Bossee, en holstensk Godsejer og frikonservativ Landdagsmand, der i Februar 1907 afløste v. Dewitz som Overpræsident. I en Artikel „Under ny Kurs“ havde „Flensburger Norddeutsche Zeitung“ hævdet, at den tyske Presse og de ledende Mænd skulde drive „en rolig men bestemt tysk Politik“ og undgaa alle Udæskninger mod anderledes tænkende, og den nye Overpræsidents første offentlige Tale indeholdt da heller intet om Tvangspolitik, omend der ogsaa i den følgende Tid forekom enkelte Udvisninger.²⁾ Den 3.—5. Juli besøgte det tyske Kejserpar Fredensborg, og umiddelbart forinden (d. 2. Juli) havde Overpræsidenten efter indgivet Ansøgning telegrafisk ophævet Udvis-

ningsordrerne for den ældre og yngre Finneemann, der senere naturaliseredes som præjsiske Undersaatter. Kort efter fik han Lejlighed til at fremsætte „den mildere Kurs“ Program. Ved Middagen efter Landbrugskamrets Plenarforsamling i Haderslev d. 12. Juli holdt han en Tale for Nordslesvigs Befolkning.¹⁾ Han roste „dens Flid og Dygtighed, dens Ærbarhed og Sædelighed, dens Kundskabstrang og dens alvorlige Stræben“. Man skulde ikke behandle denne Befolkning anderledes, fordi den talte Nabolandets Sprog, „og fordi dens Tilbøjelighed derfor ogsaa for en stor Del gaar derover“. Nej, det stod til Tyskerne først at vise den Tillid, hvor kunde man ellers vente at vinde dens egen; thi som man saar, skal man og høste. Idet han stærkt fremhævede „Landegrænsens Uforanderlighed“, endte Overpræsidenten derfor med et Leve for „vore Landsmænd heroppe, alle uden Undtagelse“!

Allerede under selve Middagen rejste der sig under Ledelse af Landbrugskamrets Formand Grev Rantzau til Rastorf en Storm af Raseri mod disse Udtalelser, der jo afveg betydelig fra, hvad man ellers var vant til at høre, og i den følgende Tid forsynedes de store tyske Blade sydpaa med Telegrammer og Korrespondancer, der i de stærkeste Farver udmaalede den Nød, der under den nye Kurs truede Tyskheden i Nordslesvig paa Grund af de Danskes Løsrivelsesbestræbelser og Boykotning af tysksindede Næringsdrivende. „Vi styrer henimod meget sørgelige Tilstande; Tyskhedens 40-aarige fædrelandske Arbejde trues for største Delen med Tilintetgørelse.“ telegraferedes der f. Eks. til „Vossische Zeitung“ i Berlin. Hele dette Felttog sattes i Scene af en hemmelig „Nordgrænse-lands-Værnekomité“, officielt uafhængig af den tyske Forening, men som det senere viste sig sammensat af Mænd, der næsten alle var ivrige Medlemmer af Foreningen.²⁾

Som Svar paa de Beskyldninger, der fra tysk Side rettedes mod dem for at arbejde paa Nordslesvigs Løsrivelse havde de oprindeligt af fødte Sønderjyder stiftede „Samvirkende Sønderjydske Foreninger“ paa deres Aarsmøde i Nakskov d. 18. Juli 1902 udstedt en offentlig Erklæring om deres Formaal. Dette var

„ej alene at bringe en nærmere Forbindelse i Stand imellem de i Danmark boende Sønderjyder og at støtte dem af vore sønderjydske Landsmænd, der paa Grund af de politiske Forhold f. Eks. ved Udvisning uforskyldt er komne i Trang, men ogsaa at yde Støtte til Bestræbelser for at værne om vort Modersmaal og det danske Aandsliv i Sønderjylland, dels ved at udbrede dansk Literatur, dels ved at hjælpe unge Mennesker til efter Konfirmationen at faa nogen Oplæring paa Modersmaalet ved Ophold paa danske Efterskoler. De samvirkende sønderjydske Foreninger vedkender sig aabent disse fuldtud lovlige Formaal, men afviser ligesaa bestemt enhver Sigtelse for at ville gribe ind i Bestræbelser af politisk Art, som udfoldes af den danske Befolkning i Nordslesvig.“

For at imødegaa „Værnekomiteens“ forvrængede Skildringer offentliggjorde Vælgerforeningens Bestyrelse (d. 13. August 1907) en Udtalelse, hvori de nedlagde

„en bestemt Indsigelse imod den af et lille fanatisk Agitationsudvalg forsøgte Ophidselse af det tyske Folk. Overfor de grove Usandheder, der i den senere Tid er blevne udsprede i Tyskland, erklærer vi: Den danske Befolkning i Nordslesvig udfolder ingen Løsrivelsesbestræbelser og driver ingen Boykotning. Den staar paa Forfatningens og de bestaaende Loves Grund og udfolder kun fuldt ud lovlige Bestræbelser til Værn om sin nedarvede Nationalitet.“

Den tyske Forening naaede dog forsaavidt sit Maal, som Regeringen fandt det hensigtsmæssigt at vige tilbage for al denne Bladlarm, der fandt en ypperlig Sangbund i den altsynske Bevægelse og den stærkt udbredte Polakfrygt. Allerede paa et Bestyrelsesmøde i Røde Kro d. 3. August kunde Dr. Hahn nemlig dæmpe det stærke Røre, der havde været indenfor den tyske Forening ved at meddele en Række Løfter, Overpræsidenten havde givet ham: En almindelig Naturalisation af Optanter vilde ikke finde Sted, og der vilde ikke mere blive vist nogen Eftergivenhed som i den Finnemanske Sag, danske Undersaatter, der agiterede, vilde blive udviste; endvidere vilde der blive bevilget Penge til Opkøb af danske Ejendomme, til billige Laan og til Understøttelse af de Højskoler, man

efter dansk Mønster var begyndt at oprette (i Tinglev og Maarkjær i Angel).¹⁾ Foreløbig skete der dog ikke stort, og det Slag, der kort efter førtes mod Danskheden, skyldtes ganske andre Bevæggrunde end Frygten for den af Hr. Strackerjan i „Grenzpost“ opfundne danske „Irredenta“ (Løsrivningsbevægelse), omend det just ikke faldt altfor godt i Traad med den nylig proklamerede „mildere Kurs“.

I Efteraaret 1907 rygtedes det, at det Udkast til en ny Foreningslov for det tyske Rige, der skulde forelægges Rigsdagen, vilde indeholde en Bestemmelse, der forbød Brugen af ikke-tyske Sprog paa offentlige Møder, og en saadan fandtes da ogsaa i Forslaget. Udvalget forkastede Bestemmelsen, men de Tyskfrisindede, der dengang sammen med de Konservative og Nationalliberale dannede Regeringsflertallet („Blokken“), satte Partihensyn over Frisindet og stemte for et Mæglingsforslag, der efter ved 2. Behandling at være bleven vedtaget med 220 mod 178 Stemmer gik over i den endelige Lov som dennes § 12. Paragrafen bestemmer, at Forhandlinger paa offentlige Møder skal føres paa Tysk; dog gælder dette ikke Valgmøder, og i Kredse, hvor over 60 Pc. af Befolkningen efter den sidste Folketælling taler et ikke-tysk Sprog, skal Brugen af dette paa offentlige Møder være tilladt i de første 20 Aar, naar Mødet inden 3 Gange 24 Timer anmeldes til Politiet. Som Følge heraf ramte Loven foreløbig ikke Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Kreds, og ved en ministeriel Anordning medtoges tillige de Amtsdistrikter af Tønder Kreds, hvor 60 Pc. af Befolkningen var dansk-talende.²⁾

Ligesom Rigsdagsmand Hanssen flere Gange havde haft Ordet mod Sprogparagrafen (d. 10. Decbr. 1907 og 4. April 1908) og senere stemte mod Loven i sin Helhed, protesterede ogsaa selve Befolkningen ved en i Begyndelsen af Januar 1908 til Rigsdagen indsendt Adresse, der i Løbet af faa Dage fik ikke mindre end 29,180 Underskrifter, mellem hvilke ogsaa enkelte Tysksindedes.³⁾

Bortset fra den uhyggelige Sprogparagraf bragte Loven

forøvrigt betydelige Fremskridt. Medlemslisterne skulde ikke som tidligere indleveres til Politiet, Foreningsmøder ikke anmeldes, og Kvinder kunde nu blive Medlemmer af politiske Foreninger. Men selvfølgelig beroede meget paa Udførelsen, og som det var at vente, havde Politiet vanskeligt ved at finde sig tilrette i de nye Forhold. Bortset fra talrige mindre Overgreb — Landraaden i Sønderborg lod saaledes endog Bryllupper overvaage af Gendarmer — vakte navnlig Begivenhederne i Flensborg Opsigt. Modsat i Tønder Kreds var der ved den ministerielle Anordning intet Hensyn taget til de Dansktalende i denne By og i Landkredsen, og da man senere hen søgte at sikre sig Brugen af Modersmaalet ved at stifte en „Foredragsforening for Flensborg og Omegn“, blev dennes Møder i Padborg og Flensborg af Myndighederne stempede som offentlige og opløste, da Lederne ikke vilde lade Foredraget afholde paa Tysk (Jan. 1909). Den Retssag, der blev den naturlige Følge af dette Overgreb, er endnu ikke afsluttet.¹⁾ Uafhængig af den nye Foreningslov er derimod det ihærdige Felttog, Politiet i de sidste tre Aarstid har ført mod Gymnastiken i de danske Forsamlingshuse

Paa mange Punkter er den nye Foreningslov dog kommen Danskheden tilgode. Adskillige Foredragsforeninger o. l., der var kvalte i Köllertiden, levede op igen, og talrige nye stiftedes, ligesom der i Aarene 1908—09 byggedes en Række Forsamlingshuse bl. a. i de truede Egne af Tønder og Aabenraa Amt, som den tyske Forening havde inddraget i sin Agitation. Nævnes maa det ogsaa, at der rundt omkring er stiftet Ungdomsforeninger, der ikke mindst har haft Betydning paa Als. At ogsaa de tre store Foreninger er gaaet overordentlig frem, ses af nedenstaaende Oversigt over deres Medlemstal.²⁾

	1907	1908	1909
Vælgerforeningen	3459	4024	5451*)
Sprogforeningen	3151	3417	4711
Skoleforeningen	4704	g. 5200	7080

*) Den stærke Stigning i 1909 hænger delvis sammen med, at Kvinder nu kan blive Medlemmer.

Klarest viste dog Landdagsvalget 1908, at Danskheden atter som i Halvfemserne var i Opgang. Første Kreds var selvfølgelig sikker nok, men i anden var Udfaldet meget tvivlsomt; ved det forrige Valg havde der kun været 9 Stemmers Forskel, og den nyanlagte Marinestation i Sønderborg havde ganske naturlig styrket Tyskheden i denne By. Desuden maatte de Danske møde med en ny Kandidat. Hverken H. P. Hanssen eller Julius Nielsen ønskede nemlig Genvalg, og da P. Grau af personlige Grunde vægrede sig, opstillede Vælgerforeningen to nye Mænd: Gaardejer H. D. Kloppenborg Skrumsager af Københoved, en Søn af J. H. N. Skrumsager blev Kandidat i 1. Kreds, og Gaardejer Nis Nissen af Viby fik den udsatte Post i 2. Kreds. Mod Nissen opstillede Tyskerne Dr. Hahn, og alle Valggeometriens hemmelige Kræfter sattes i Bevægelse for at sikre hans Valg. Udfaldet blev dog et andet, end de havde ventet.

I anden Kreds valgtes d. 3. Juni 1908 126 danske mod 112 tyske Valgmænd (1903: 118 mod 109), i første 160 mod 57 (1903: 134 mod 73). Størst havde Fremgangen været heroppe, men ogsaa Sønderborg Amt havde Grund til at være tilfreds; som fordums Tider sendte alle Landdistrikter paa Als udelukkende danske Valgmænd til Graasten. I Tønder Kreds, hvor P. Jessen var opstillet som Tællekandidat, valgtes der 7 danske Valgmænd flere end sidst, og kun i Aabenraa Amt var der nogen tysk Fremgang. Endnu glædeligere end denne smukke Valgsejr er det dog, at den foregaaende Tids skarpe Modsætninger nu synes forsvundne fra Overfladen. Det er, som havde man indset, at det støtte, maalbevidste Arbejde for at hævde sin Nationalitet og sin fædrene Jord netop er den mest virkningsfulde „Protest“. Ingensinde har dette lagt sig saa klart for Dagen som i det sidst forløbne Aar.

Den tyske Forening har siden Sommeren 1907 fortsat sin ihærdige Agitation; ikke blot over hele Sønderjylland, men ogsaa i Holsten ja langt nede i Tyskland har dens energiske Formand tolket den Nød, i hvilken Tyskerne i „Nordgrænselandet“ var stedt, og samtidig har man henvendt sig til Kred-

Rigsdagsmand H. P. Hanssen-Nørremølle Landdagsmand H. D. Kloppenborg Skrumsager Landdagsmand N. Nissen

NORDSLESVIGS REPRÆSENTANTER I BERLIN

sene og Købstæderne om økonomisk Støtte. Medlemsantallet er da ogsaa i Løbet af de sidste Aar steget fra c. 7000 til c. 11,000, af hvilke efter Foreningens egen Opgivelse 5162 var fødte Nordslesvigere og c. 7000 bosatte i Nordslesvig; deraf var atter hele 1738 Embeds- og Bestillingsmænd.¹⁾

Agitationens Udtryksmaade steg i Heflighed, alt som den mødte Modstand, det være sig nu fra tysk eller dansk Side. I Efteraaret 1908 brugte Dr. Hahn i Lybæk saaledes meget stærke Ord, og kort efter udtalte han i Haderslev, at man omsider blev nødt til „at bryde det danske Overmod med jærnhaard Strængthed“.²⁾ De danske Nordslesvigeres Svar var en paa talrige Møder enstemmig vedtaget Erklæring om, at man „ikke mere har Tillid til Landretsdommer Dr. Hahn som uhildet Dommer i politiske Retssager“.³⁾

Samtidig optraadte saavel Foreningen som det statsunderstøttede „Schleswigsche Grenzpost“ gentagne Gange overordentlig udæskende mod Danmark. Redaktør Strackerjan beskyldte saaledes paa det løseste Grundlag daværende Indenrigsminister Klaus Berntsen for at støtte den „irredentistiske“ Bevægelse, der gik ud paa at skyde Grænsen mod Syd,⁴⁾ og paa Foreningens Bestyrelsesmøde i Rødekro (Februar 1909) krævede man Oprettelsen af danske Konsulater i Flensborg og Kiel og fordrede, at den danske Regerings Opmærksomhed skulde henledes paa Højskolerne langs Grænsen. Endvidere forlangte man af den prøjsiske Regering Bortvisning af Udlændinge, der deltog i det „irredentistiske“ Arbejde, Nægtelse af Bosættelsestilladelse for slige Personer, en Udvidelse af Bestemmelserne om Sæsonarbejderne for derigennem at hindre Indvandring af kongerigske Arbejdere, Bekæmpelse af den „irredentistiske Agitation“ og sluttelig et omfangsrigt Forslag til økonomisk Fremme af Tyskheden i Nordslesvig.⁵⁾ Thi jævnsides med Kravet om „en stræng men retfærdig Politik“, under hvilken Form man tilslørede sine Ønsker om en ny Köllerpolitik, gik en stadig varmere Bejlen til den prøjsiske Statskasse.

I hvilken Grad har Foreningen nu faaet sine Ønsker opfyldt?

Der synes i Berlin at gøre sig to modsatte Strømninger gældende ved Behandlingen af det nordslesvigske Spørgsmaal. De forskellige Udæskninger mod en Stat, til hvilken man stod i et nabovenligt Forhold, og Foreningens hele Kampmaade, der nødvendig maatte fremkalde Uvilje i Danmark, fandt ganske naturligt intet Bifald hos det tyske Udenrigsstyre. Blev end Statssekretær v. Schoens Udbrud: „Skaf mig dog denne Dr. Hahn bort“ officielt dementeret, maatte Dr. Hahn dog selv som Vidne i en Retssag indrømme, at han fra Regeringen havde modtaget en Paamindelse om ikke at volde den udenrigske Politik Vanskeligheder.¹⁾ Paa den anden Side har den prøjsiske Regering unægtelig fjærnet sig betydelig fra de Synspunkter, som kom til Orde i Overpræsident v. Bülow's Haderslevtale. Dette utvivlsomt velmente Forsøg paa at indlede en Politik, der skulde prøve paa at udsone de to Nationaliteter, skrinlagdes omtrent før det blev begyndt, og i Aarene 1907—09 er man lidt efter lidt kommen længere bort fra „den mildere Kurs“, saaledes at man i Indenrigsministerens Indlæg i de nordslesvigske Drøftelser, der i de senere Aar er blevne et fast Tilbehør til Behandlingen af hans Budget i Landdagen, saa nogenlunde har en Maalestok for den voksende Kølighed.²⁾ Denne skarpere Kurs, der maa ses paa Baggrund af den stadig mere konservative Retning, i hvilken den almindelige prøjsiske Politik har bevæget sig, har ført til en Tilbagevenden til den gamle „Naalestikspolitik“: Landraaderne foretager atter Udvisninger, og navnlig i den allersidste Tid er ikke faa danske Undersaatter blevne udviste, fordi de har gjort Gymnastik i et dansk Forsamlingshus, hørt et dansk Foredrag eller begaaet en lignende „Forseelse“; ligeledes har man ogsaa været overordentlig nøje-regnende med Udstedelse af Bosættelsestilladelser. Samtidig har man gentagne Gange fundet det betimeligt at betone „Landegrænsens Uforanderlighed“, hævde Umuligheden af Nordslesvigs Afstaaelse. Ved en Middag for Provinsslanddagen i Marts 1909 drejede Overpræsidentens Tale sig ligesom i Haderslev næsten udelukkende om Nordslesvig, men Tonen var

noget forskellig. Han paaviste det umulige i nogensomhelst Landafstaaelse, dvælede ved „Spøgeriet“ med Paragraf fem, vendte sig mod de Kræfter, der „paa vor Side Kongeaaen aabent og i det skjulte var virksomme for at vende Landet fra os.“¹⁾ Og da det Offentlige efter Anmodning fra Rigsdagsmand Hanssen havde anlagt Sag mod Strackerjan, der havde beskyldt ham for Landsforræderi, blev Redaktøren vel dømt, men Retsforhandlingen lededes saaledes, at man ofte kunde være i Tvivl om, hvem der var den Anklagede, for derigenem at fastslaa, at Rigsdagsmanden havde gjort sig skyldig i „Løsrivelsesbestræbelser.“²⁾

Nogen særlig for Nordslesvig beregnet Undtagelseslovgivning er det dog ikke lykkedes den tyske Forening at fremtvinge, og ligesaalidt har den kunnet formaa Regeringen til at overføre sin polske Jordpolitik til Nordslesvig. En Tid syntes dette dog næsten at skulle ske. I Aarene 1898—1903 havde den prøjsiske Stat købt adskillige større Ejendomme dels af Danske dels af Tyske, og dette Domænekøb begyndte nu igen, jævnsides med at man fra 1908 ivrig tog fat paa Oprettelsen af de i Nordslesvig hidtil lidet kendte „Rentegaarde“, en Slags Statsfæste, hvorved der kunde skabes en tysksindet Bondestand. Paa Landbrugskamrets Foranledning fremsattes ved Aarsskiftet 1908—09 Planen til et „Slesvigholstensk Bosættelsesselskab“ (stiftet Maj 1909), der skulde skaffe Jord til Landarbejdere, optræde som Mellemand ved Oprettelsen af Rentegaarde og paa anden Maade være et Rygstød for „Brødrene mod Nord“, rejse en Vold af tyske Kolonister tværs over Halvøen, som Kamrets Formand Grev Rantzau udtalte.³⁾ Samtidig meddelte Indenrigsministeren i Landdagen, at der var gjort Skridt til Dannelsen af et Provinskreditinstitut, der bl. a. skulde tage Sigte paa „Bebyggelsen af dertil skikkede Strøg med tyske mindre Grundejere.“⁴⁾

Overfor dette truende Fremstød mod Nordslesvigs Jord havde de Danske kun deres egen Kraft at stole paa, men ved hurtig, resolut Handling lykkedes det dem at afbøde den værste Fare. D. 10. Novbr. 1909 stiftedes i Haderslev en „Nord-

slesvigsk Kreditforening“ med en Aktiekapital af 830,000 Mk. tegnet i Andele paa 500 Mk. i Løbet af et Par Maaneder.¹⁾ Der var herved vist en Offerberedvillighed og en Handledygtighed, som ogsaa vakte Modstandernes Beundring, og staar Kampen om Jorden end stadig i første Række, synes det dog, som man fra Regeringens Side ikke tænker paa at støtte Tyskheden ved Millionbevillinger, hvoraf det eneste sikre Resultat vilde blive opskruede Jordpriser som i Polen. I det mindste har Landbrugsministeren for nylig mødt de af Grev Rantzau formulerede Krav om yderlige Statshjælp med en Henvisning til Selvhjælpens sundere Vej, og Indenrigsministeren betonedes ligeledes under den sidste Finanslovbehandling, at den Aaret forud bebudede Provinskreditforening kun vilde faa Statsunderstøttelse, naar den blev oprettet ved privat Initiativ.²⁾

Omend den tyske Forening har vundet langt frem, har den altsaa ingenlunde opnaaet alt, hvad den ønskede, og ligesom dens hadske Færd har skærpet de nationale Modsætninger betydelig, saaledes har den indenfor de tysksindede Nordslesvigeres Rækker skabt en stedse stigende Opposition.

Allerede i Köllertiden havde Angelboen Theodor Brix taget til Genmæle mod den herskende Kurs, senere hen har den i Aabenraa fødte tyske Forfatter Erich Schaikjer angrebet Foreningen i talrige Tidsskriftsartikler, og ogsaa enkelte i Nordslesvig fødte Præster som Pastor Schmidt i Vodder vendte sig mod den.³⁾ Nu fik den en ny og farligere Modstander i Gehejmerraad Jürgensen, den nationalliberale Landdagsmand for Husum. Denne i Nordslesvig fødte Mand, der som Amtsdommer i Rødding havde vundet sig et godt Navn hos Danske og Tyske, var i Aarenes Løb bleven en bitter Modstander af de danske Krav i Landdagen, havde endog en Tid forsvaret Köllerpolitiken. Allerede dennes Uhumskheder havde dog krænket hans Retsbevidsthed, og den tyske Forenings kunstlede Nødraab kaldte ham frem. I en i Oktober 1908 i „Kölnische Zeitung“ offentliggjort Artikel fremsatte han sit Syn paa Udviklingen, der formentlig

faldt sammen med det Standpunkt, den prøjsiske Regering endnu dengang indtog. Støttet paa Stemmetallene paaviste han Tyskhedens Vækst og hævdede, at Forholdene ikke gav Anledning til Frygt; „Danskheden rykker ikke angrebsvis frem, som der paastaas, og kan ikke gøre det. Den forsvarer sin Stilling, gør dette kraftigt og med Dygtighed“. Haarde og strænge Forholdsregler vilde derfor kun forhale den naturlige Udvikling. Skarpt vendte han sig mod Dr. Hahn og dennes Talerør: „Den af Regeringen understøttede tyske Presse har været for kampgal, hadsk, saarende, fornærmende og op-hidsende til at kunne gavne“, og naar Dr. Hahn talte om en fremmed Befolkning i Nordslesvig, „saa har han glemt, at den nordslesvigske Befolkning er urindfødt, hjemmehørende og ikke fremmed.“ Mod Jordkøb fra Statens Side var han en bestemt Modstander.¹⁾

Det viste sig snart, at den gamle Gehejmeraad ikke stod ene. Privat modtog han Tilslutning fra mange indflydelsesrige Hjemmetyskere, og da den tyske Forening havde indvarslet et Møde i Tønder for at oprette en Filial i denne By, udtalte det helt igennem tysksindede Byraad sig herimod. Det fra-raadede Borgerne at deltage, da en slig Forening var over-flødig og kun vilde forstyrre det gode Forhold indenfor Bor-gerskabet.²⁾

Foreløbig sejrede dog Foreningen. Afdelingen i Tønder blev oprettet ved Embedsmændenes Hjælp, og efter Jürgensens uventede Død (d. 4. Febr. 1909) lykkedes det at faa en stor nordslesvigsk Forhandling ført frem i Landdagen.³⁾ Snart rettedes der dog et nyt Angreb paa den, voldsommere end noget tidligere. I det vidtudbredte frisindede kirkelige Tidsskrift „Die christliche Welt“ havde Professor Ammundsen ved Køben-havns Universitet rejst en Forhandling om det prøjsiske Styre i Nordslesvig og om Paragraf fems Ophævelse. Foruden Gen-svar af Redaktøren, Professor Rade indeholdt Tidsskriftet Juni—Juli 1909 en Række Artikler undertegnede „en tysk Nordslesviger“, der senere navngav sig som en Kandidat Jo-hannes Tiedje, en Præstesøn fra Øsby ved Haderslev, en

tysksindet og helt tyskdannet Mand. I de skarpeste Udtryk drog han til Felts mod den tyske Forening, denne uansvarlige Biregering, der mod det danske Kulturarbejde kun havde sat en falsk Hurrapatriotisme. Ogsaa Regeringens Politik havde i den sidste Snes Aar været forfejlet, og navnlig havde Skoleinstruksen af 1888 gjort den største Skade ved at tvinge Nordslesvigerne til at søge deres aandelige Næring i den danske Kultur, thi „det er umiskendeligt, at vort Folks Fællespræg bliver stadig mere dansk“. Selvom Nordslesvig efter hans Opfattelse var et gammelt tysk Kulturland, bøjede han sig dog for „det Levendes Ret“ og fordrede derfor, at det nuværende Politiregimente skulde afløses af en fredelig Kulturkamp. Sine dansksindede Landsmænd omtalte Forfatteren med megen Velvilje, fremhævede det store og betydningsfulde Arbejde, de havde gjort for at højne deres Folkeliv, og bebrejdede dem egentlig kun deres stadige Hævdelse af Selvbestemmelsesretten, der „stred mod Statens Væsen“. Thi hvor uhildet hans Syn end ellers var, paa dette Punkt var det ganske præget af den moderne tyske Statsopfattelse.¹⁾

Tiedje havde afsluttet sit Indlæg med en Opfordring til Tilhængerne af den i Nordslesvig efterhaanden ret udbredte Indremission om at møde frem i Fronten, og det blev da ogsaa Præsterne, der gik i Spidsen for den Rejsning mod den tyske Forening, hvortil Artiklerne havde givet Signal, og hvortil de yderligere tilskyndedes ved en stærk Bevægelse bort fra Statskirken, der i Sommeren og Efteraaret gik over Landet. I September 1909 dannedes der med Pastor Tonnesen i Hoptrup som Formand en „Nordslesvigsk Præsteforening“²⁾, og i November stiftedes en „Fredsforening“, der ved Møder, Foredrag og Skrifter skulde søge at virke for Udbredelsen af tysk Kultur i Nordslesvig, men som foreløbig kun har faaet omkring 30 Medlemmer.³⁾ Medens dens Formand Pastor Schmidt i Vodder havde godkendt flere af de Danskes Krav, saaledes Fordringen om Danskundervisning i Skolen, og modsat flere af sine Embedsbrødre fuldtud anerkendte det danske Sprogs Ret i Nordslesvig, stod andre af Foreningens ledende

Mænd den tyske Forening meget nær. Senere er disse dog traadt ud, og det synes, som man nu er bestemt paa at gaa sine egne Veje, selvom disse skulde krydse den tyske For- enings; dennes Holdning overfor Fredsforeningen har da ogsaa i den sidste Tid været særdeles kølig.

Fremtiden vil vise, om den nye Bevægelse vil kunne ævne at føre Nationalitetskampen ind under roligere, humanere Former end hidtil, eller om den blot vil komme til at staa som et Udslag af enkelte rettænkende Mænds Uvilje mod en Poli- tik, der maaler med to Slags Maal, et for Danske og et for Tyske, og betragter Ønsker og Haab som statsfarlige.

TILBAGEBLIK

Det er snart halvthundrede Aar, siden Freden i Wien løsrev Nordslesvigerne fra den danske Stat. I hvor høj Grad er det nu lykkedes dem under de fremmede Farver at vedligeholde deres Forbindelse med det danske Folk, at hæv- de Ahlmanns og Krügers Ord: Vi er Danske og vi ville ved- blive at være Danske?

Det vilde være taabeligt at skjule, at Tiden har bragt store Tab. De danske Mindretal syd for den gamle „Afstemnings- linje“ er forsvundne, og nærmest nord for den er der fore- gaaet en langsom Hensmuldren af Danskheden; ogsaa i de rent danske Egne er det tyske Mindretal nu ulige kraftigere end i 1867.

En helt paalidelig Maalestok for Tyskhedens Vækst er Stem- metallene vel ikke. Den uhyre Udvikling, der — ikke mindst i Prøjsen — er foregaaet i disse Aar, har skabt en Hær af Statstjenestemænd, om hvilke Fortiden ikke drømte. Selvsagt vilde hele denne Stab, der nu efter en Snor stemmer paa Re- geringens Kandidat, forsvinde eller vise sin sande Kulør ved et Statsskifte. Men det maa indrømmes, at ogsaa i den egentlige bofaste Befolkning er Tyskheden stegen, i mindre Grad ved Sindelagsskifte, stærkere ved Indvandring Sydfra.

Selvom dette giver Grund til alvorlig Eftertanke, maa det dog siges, at Nordslesvigerne har klaret sig over Forventning.

For ret at vurdere deres Modstandskraft maa man huske, hvor ung den bevidste Danskhed var i Nordslesvig. Da Landet skiltes fra Danmark, var den ikke 30 Aar gammel. Endnu i 1838 virkede Nis Lorenzen mod „Dannevirke“, først i 1840 nedlagde Peter Hiort-Lorenzen sit Mandat, og det er egentlig ikke førend i 1842, at det afgørende Gennembrud sker. Man tænke sig Slesvig afstaaet, ikke efter Frederik VII's men efter Frederik VI's Død. En dansktalende, men ligegyldig eller tysksindet Befolkning, som den vi kender fra Mellemslesvig, vilde da sandsynligvis være bleven Resultatet.

Hvorledes har det nu været muligt for disse Par Hundredtusind at hævde deres Nationalitet under det Tryk, der hvilede paa dem? Først og fremmest skyldes dette en bestemt Viljesakt, der voksede med Trykket og netop under dette bevarede sin Spændkraft, som en Fjeder smeddet af lydefrit Staal. Thi der fandtes hos denne Befolkning af Bønder og Smaaborgere gode Betingelser for, at Viljen kunde blive til andet end en klingende Frase, kunde omsættes fra Ord til Handling. Der var en nedarvet, dybt rodfæstet Kongetroskab, der maatte binde det første Slægtled fast til Moderlandet, der var en højt udviklet Retsbevidsthed, der gjorde kraftig Modstand mod enhver Krænkelse, der var en social Ensartethed, som vanskeliggjorde indre Opløsning og Frafald. Den prøjsiske Reserveofficers Epauletter fristede ikke de Unge, de tyske Agrarers økonomiske Program lokkede ikke de Gamle. Noget Skel mellem By og Land har der ikke været i Nordslesvig, heldigvis heller intet stort mellem Gaardmænd og Husmænd. Alene det talmæssige Forhold gjorde, at Tyngdepunktet maatte ligge hos Landbefolkningen, og her blev det af uvurderlig Betydning, at Udviklingen saa at sige tvang denne til i aandelig og materiel Henseende ikke at vende Blikket mod Syd men mod Nord. Den tyske Kultur, som de lærte den at kende gennem Folkeskolens magre Afkog, maatte lade dem kolde, og Holsten og Angel var ikke mere førende i økonomisk

Henseende. I Danmark traf de et Landbrug, der gav dem, hvad de søgte, og en Kultur, der var Kød af deres Kød, Blod af deres Blod. Andelsbevægelsen og Højskolen har mer end noget andet knyttet det Slægtled, der voksede op som tyske Statsborgere, fast til det danske Folk.

Men hertil kom Modpartens Holdning, der maatte blive af den største Betydning. Indtil det kedsommelige er det blevet paastaaet fra tysk Side, at hele „Uroen“ i Nordslesvig alene skyldes „Agitatorerne“. Selvfølgelig har der her som i en hvilken som helst anden national, politisk eller social Kamp været en Række Førere, men hvad skulde egentlig have bevæget Befolkningen til at følge dem uden netop det, at disse Mænd klarest og skarpest forstod at tolke, hvad der laa alle paa Sinde? Ydre Fordel har der saavist ikke været at vinde ved at være Dansksindet i Nordslesvig! Skal man endelig tale om „Agitatorer“, kan det uden Overdrivelse siges, at der ikke har været nogen bedre Agitator for den danske Sag end den prøjsiske Regering og dens Embedsmænd. Regeringens Politik har været ret forskellig, fælles for den er blot, at man intet gør for at vinde de Erobrede. Dels kommer dette af, at Elskværdighed ingensinde har været et Særkende for den prøjsiske Administration, dennes øvrige fortræffelige Egenskaber ganske ufortalte, dels maa Grunden søges i, at det nordslesvigske Spørgsmaal for den var og maatte være et „lille“ Spørgsmaal. Man var forholdsvis hurtig kommen tilrette med Slesvigholstenerne, og undervurderede derfor den passive Modstand, man mødte i Nordslesvig, oversaa, at hvor ringe Forskel der end for 30 Aar siden havde været mellem Nord og Syd, var der i Mellemtiden bleven et gabende Svælg mellem de to Landsdele. Der er Aar, som i Historien vejer mere end Aarhundreder, og Fyrreterne hører ikke til de mindst vægtfyldige.

Bortset fra Købstæderne spiller den sproglige Undertrykkelse ingen eller liden Rolle i den første halve Snes Aar, og den Modstand, der rejste sig mod Skoleinstruksen af 1871, skyldtes vistnok væsentlig Frygten for det, der mulig-

vis kunde komme efter. Men den vakkende Behandling af Op-tantsagen maatte sætte ondt Blod, og den hurtige Indførelse af den prøjsiske Lovgivning maatte — selvom den paa flere Punk-ter betød et Fremskridt — alligevel virke udæskende paa en saa konservativ Befolkning. Tilmed havde man jo Løftet i Paragraf fem, hvortil da hele denne Syndflod af Love, naar man om faa Aar alligevel skulde tilbage til Danmark? Ganske naturlig vakttes herved Tvivlen om, at Regeringen vilde holde sit Løfte, og denne Tvivl styrkedes ved Udviklingen i Halvfjerserne. Paragraf fems Ophævelse fik derfor heller ikke den nedslaaende Virkning, man sikkert havde ventet fra tysk Side, snarere ruskede den dybe Krænkelser af Befolkningens Rets-bevidsthed adskillige op af den Slaphed, der tydelig spores i Halvfjersernes sidste Aar.

Samtidig slog Fortyskningen ind paa et hurtigere Tempo; ved Sprogloven af 1876 og Skoleinstruksen af 1878 blev Dom-stolene og Forvaltningen helt, Skolen halvt fortysket. Det var dog først med Anordningen af 1888, at den sproglige Under-trykkelse gennemførtes helt og paa en Maade, der staar i skarp Strid med den tidligere Praksis. Medens de ældre Skoleforordninger havde været en Udvikling, var denne et bestemt Brud med Fortiden og ganske bortset fra den moralske Vur-dering utvivlsomt en i høj Grad uklog Handling. Den skabte en bevidst Modsætning mellem Skole og Hjem og tvang Danskheden til at tage Kulturarbejdet op i langt højere Grad end tilforn. Gamle Institutioner fik øget Livskraft, nye opstod. I lignende Retning maatte den samtidig, mere i det stille, men alligevel maalbevidst drevne Fortyskning af Statskirken virke. Jævnside hermed indførte den tyske Forening en hidtil ukendt Bitterhed og Hadskehed i Nationalitetskampen, og under Over-præsident v. Köller førtes dens Theorier ud i Livet. Köller-politiken hemmede vel Danskhedens videre Vækst men for-maaede ikke at knække den. Snarere gik den styrket ud af Kampen og staar nu efter at have overvundet en farlig indre Krise rede til under gunstigere Betingelser end tilforn at fort-sætte sin Udvikling fra Halvfemserne. Ogsaa for Modstan-

---

derne fik Köllerpolitiken Betydning. De bedste af dem ind-saa, at ad en for Tyskland saa uværdig Vej naede man ikke det, der ogsaa for dem stod som Maalet: Nordslesvigs Fortyskning. En fredelig Kulturkamp som den, den Tiedjeske Bevægelse søger at kalde til Live, kunde maaske have været farlig i ældre Tider, nu er der sikkert ingen Grund til at nære Frygt for Udfaldet. Thi er end Danskheden i Nordslesvig gaaet tilbage i Tal, er den dog vokset i Modstandskraft, i Dygtighed, i aandeligt Fællesskab med det danske Folk.

HENVISNINGER OG ANMÆRKNINGER
SAGOVERSIGT
NAVNEFORTEGNELSE

Af nordslesvigske Blade findes følgende paa Det Kgl. Bibliothek (K. B.) og Universitetsbibliotheket (U. B.) i København:

Dannevirke (Dv.): 1867—78, 83—99 (K. B.); 1867—78 (U. B.).

Dybbøl-Posten (Dbp.): 1868—1901, 1908 f. (K. B.); 1868—74 (U. B.).

Flensborg Avis (og *Flensburger Anzeiger*) (Fl. A.): 1869 ff. (K. B.); 1891 ff. (U. B.).

Freia (Fr.): 1864—67 (K. B.).

Hejmdal (Hd.): 1893—1902 (U. B.); 1896 ff. (K. B.).

Modersmaalet: 1882—89, 99 ff. (K. B.).

Vestslesvigsk Tidende: 1865—71 (K. B.).

Apenrader Nachrichten: 1864—67 (K. B.).

Schleswigsche Grenzpost (Gp.): 1899 ff. (K. B.).

Ligeledes findes paa Det Kgl. Bibliothek den under vekslende Navne udgivne Samling af Forordninger for Hertugdømmerne, der indtil 1876 ogsaa udkom paa Dansk (Verordnungsblatt, Amtsblatt, Amtsblad).

Bogstaverne i Parenthes angiver de i Noterne anvendte Forkortelser af Bladtitlerne. Desuden er der anvendt følgende Forkortelser:

Haandbog ∴ Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie. Redig. af Fr. v. Jessen. Kbh. 1901.

Manuel ∴ Manuel historique de la question de Slesvig. Copenhague 1906.

Natt. ∴ Nationaltidende.

S. Aarb. ∴ Sønderjydske Aarbøger. Flensborg og Aabenraa. 1889 ff.

Sten. Ref. ∴ Stenografisk Referat.

Nogen ældre større Fremstilling af Sønderjyllands Historie efter 1864 eksisterer ikke. Af kortere Oversigter kan foruden de i Haandbog og Manuel givne anføres: H. P. Hanssen-Nørremølle, Sønderjyderne under Fremmedherredømmet 1864—1888. (Studentersamfundets Smaaskrifter Nr. 65—66) og samme Forfs. Afhandling „De nationale Forhold i Sønderjylland“ (Tilskueren 4. Aarg. S. 472—98). Desuden maa nævnes P. Skau, Minder fra mit Liv og min Tid. Aarhus 1909.

FØRSTE AFSNIT

I

En fyldig Oversigt over de indre Forhold i Sønderjylland i 1864 findes i „Meddelelser om Begivenhederne i Slesvig siden den preussisk-østerrigsk Invasion“. Kbh. (Novbr. 1864, Jan. 1865), der jævnsides med selve Fremstillingen, som naturligvis maa benyttes med Forsigtighed, bringer en Række Aktstykker. Fra slesvig-holstensk Synspunkt er Begivenhederne i dette og de følgende Aar skildrede i Schleswig-Holsteins Befreiung. Hrsg. aus dem Nachlasz des Professors K. Jansen u. ergänzt von K. Samwer. 1897; fra prøjsisk i H. v. Sybel, Die Begründung des deutschen Reiches 3.—4. Bd. (her citeret efter 2. Udg.).

S. 4. ¹⁾ Jansen-Samwer S. 112, 684—85, 173 ff. Civilkommissærernes Forbud: Meddelelser S. 108. ²⁾ Stadfæstelse af Embedsmændene: Meddelelser S. 106, Cirk. af $\frac{2}{7}$: Meddelelser S. 148, Oversigt over Afskedigelserne sstds. S. 12—14, 26—29. ³⁾ Meddelelser S. 105.

S. 6. ¹⁾ Meddelelser S. 38—49, 51—52.

S. 7. ¹⁾ Bliver hos os! En Bøn til Nordslesvigerne af en sydligere Nabo. Juni 1864. S. 4.

S. 8. ¹⁾ Meddelelser S. 74—76, 74. ²⁾ Fredstraktaten og Grænsereguleringen: Haandbog S. 209 ff, jfr. „Fra Ribe Amt“ 1904, 37 (en Samling Aktstykker fra Grænsekommissionen). ³⁾ Meddelelser 1865. S. 105—06, jfr. P. Skau, Minder fra mit Liv og min Tid S. 120 ff. Om Takkefesten: Meddelelser 1865. S. 93 ff. ⁴⁾ Haandbog S. 181.

II

S. 9. ¹⁾ Jansen-Samwer S. 404 ff.

S. 10. ¹⁾ Jansen-Samwer S. 414 ff.

S. 11. ¹⁾ Om de saakaldte „Februarbetingelser“ og deres Modtagelse: Jansen-Samwer S. 442 ff. ²⁾ Jansen-Samwer S. 470 ff. ³⁾ Citatet fra Köln. Z.

efter „Fædrelandet“ 65 ^{11/3}. En mere indgaaende Fremstilling af Forholdene i Nordslesvig mellem Krigene vil blive offentliggjort i Sønderjydske Aarb. 1910. ⁴) S. Aarb. 1904, 202.

S. 12. ¹) Citatet i „Fædrelandet“ 65 ^{20/3}. Om Kanaturen se f. Eks. Fr. 65 ^{2/3}, ^{20/7}. ²) Fr. 65 ^{4/3}, ^{10/3}. ³) Fr. 65 ^{15/6}, „Fædrelandet“ 65 ^{19/6}, ^{4/7}, ^{17/7}. Jfr. Jansen-Samwer S. 475.

S. 13. ¹) Jansen-Samwer S. 476 ff. ²) Se f. Eks. Fr. 65 ^{13/7}. ³) Verordnungsbl. f. Schleswig-Holst. 1865 St. 40. Nr. 147. ⁴) Om Udflugten: Garrigue, Beretning om Slesvigernes Besøg i Kjøbenhavn 1865 (1865).

S. 14. ¹) Proklamationen: Jansen-Samwer S. 517. ²) Om Kronjuristernes Kendelse: Jansen-Samwer S. 478 f.; Sybel, Begründung IV, 142 f.

S. 15. ^{1—2}) Jansen-Samwer S. 525 ff.; Sybel, Begründung IV, 233.

S. 16. ¹) Fr. 65 ^{18/12}, ^{23/12}, ^{27/12}. ²) Tugthusforordningen: Jansen-Samwer S. 567 ff.

S. 17. ¹) Jansen-Samwer S. 557—58. ²) Fredstraktaten: Haandbog S. 269—71.

III

S. 19. ¹) Jules Hansen, Femten Aar i Udlandet S. 34 ff., 50. ²) Adressen: „Fædrelandet“ 65 ^{13/3}, ^{22/4}, ^{10/5}.

S. 20. ¹) Jules Hansen S. 37 ff., 45 ff., 54—55, 62—63, 93 ff.

S. 21. ¹) Sybel V, 400, jfr. Jules Hansen S. 126—27.

S. 22. ¹) Jansen-Samwer S. 634 ff., Bismarcks politische Reden III, 107 ff. (Haandbog S. 445—47). ²) Haandbog S. 625—26.

S. 23. ¹) Bismarcks politische Reden III, 213 ff. (Haandbog S. 387). ²) „Fædrelandet“ 67 ^{4/5}.

S. 26. ¹) Om Forhandlingerne: Jules Hansen S. 147—48, 166—74 og Sybel VI, 189 f. Jfr. tillige en længere Redegørelse i Dv. 72 ^{27/10}.

S. 27. ¹) Jules Hansen S. 161 ff. ²) Sstds S. 148—49, jfr. Sybel VI, 191. ³) Jules Hansen S. 175—78.

S. 28. ¹) Dv. 68 ^{9/10}.

IV

S. 30. ¹) „Fædrelandet“ 66 ^{25/8}.

S. 31. ¹) Adressen: S. Aarb. 1894, 157; jfr. P. Skau, Minder S. 131 f.; S. Aarb. 1893, 10; A. D. Jørgensen, En Redegørelse for min Udvikling S. 122. ²) „Fædrelandet“ 66 ^{10/9}, ^{10/9}, ^{15/11}.

S. 32. ¹) „Apenrader Nachrichten“ 66 ^{15/9}, ^{18/9}. „Fædrelandet“ 66 ^{18/12}.

S. 33. ¹) Haandbog S. 354, 358 og Kortet S. 360, jfr. P. Skau, Minder

S. 138 f. ²⁾ M. H. t. Krüger jfr. Dagbl. 67 ¹⁴/₁ og A. D. Jørgensen, En Redegørelse S. 122.

S. 34. ¹⁾ Dagbl. 67 ¹⁵/₁, ²⁵/₁, ³¹/₁, ²/₂. ²⁾ Dagbl. ¹²/₂, jfr. „Afstemningen i Slesvig ved Valget d. 12. Febr.“ (Kbh. 1867). S. 19.

S. 35. ¹⁾ Tallene efter den af Dansk Folkeforening udg. ovenf. anf. Pjece om Afstemningen. Jfr. Haandbog S. 359 f.

S. 37 ¹⁾ og 38 ¹⁾ Haandbog S. 362 f. S. 38. ²⁾ Om Landdagsvalgretten: Haandbog S. 355 f.

S. 39. ¹⁾ Dagbl. 67 ¹¹/₁₁. ²⁾ Dagbl. 67 ²²/₁₁.

S. 40. ¹⁾ Hiort-Lorenzens Nekrolog i Natt. 90 ¹²/₂.

S. 41. ¹⁾ Haandbog S. 386 ff. ²⁾ Haandbog S. 389. ³⁾ Haandbog S. 387, 391.

S. 42. ¹⁾ Haandbog S. 393 f.

S. 43. ¹⁾ „Vi ere Danske“: Fr. v. Jessen i S. Aarb. 1901, 41. Jfr. herimod Rigsarkivar Secher: Det ny Aarhundrede 2. Aarg. II, 172; 5. Aarg. S. 36 samt Fr. v. Jessens Svar sstds 2. Aarg. II, 204 og i Fl. A. 1907 ⁹/₁₀. ²⁾ Se f. Eks. 1867: Haandbog S. 397. 1868: Sstds. S. 398. 1869: Dv. ¹⁵/₆, ²³/₆. 1870: Dv. ¹⁰/₃, ¹⁸/₃, ¹⁹/₃, ⁷/₄, ⁰/₄, ²⁷/₅, ¹/₆.

S. 44. ¹⁾ Dv. 70 ²⁰/₃. ²⁾ Haandbog S. 448. Jfr. Dv. 67 ⁰/₁₂, ¹³/₁₂.

S. 45. ¹⁾ Dv. 68 ²⁰/₁₁.

S. 46. ¹⁾ Dv. 68 ³⁰/₁₁, ^{2—3}) Dv. 68 ¹/₁₂, ²/₁₂. ⁴⁾ Dv. 69 ²³/₁₀, ²⁵/₁₀.

S. 47. ¹⁾ Dv. 69 ¹⁰/₁₁, ³⁰/₁₁. ²⁾ Dv. 69 ²⁶/₁₁. ³⁾ Dv. 69 ¹⁵/₁₂, ²³/₁₂. ⁴⁾ Dv. 70 ²³/₂, jfr. ⁹/₂, ²²/₂.

S. 48. ¹⁾ Dv. ¹⁴/₃, ²⁰/₃. ²⁾ Dv. 70 1.—4. Juni (Pjecen findes i K. B.). ³⁾ Morten Eskesen, Krügers Saga 5. Udg. S. 200 ff, 230 ff. ^{4—5)} Dv. 68 ¹¹/₈, ¹⁸/₆.

S. 49. ¹⁾ Dv. 68 ¹⁸/₆, jfr. ¹⁰/₉ og ²⁶/₆. ^{2—3)} Dv. 68 ¹⁰/₆. ⁴⁾ Dv. 69 ¹⁴/₈, jfr. ²⁰/₈, ²⁶/₈.

S. 50. ¹⁾ Dv. 69 ²⁰/₈, ²⁴/₈, ²⁶/₈. ²⁾ Dv. 69 ⁰/₉, ¹¹/₉.

S. 51. ¹⁾ Dv. 69 ¹⁴/₉, ¹⁵/₉, ¹⁸/₉, ¹⁹/₁₀. Politiforbuddet Dv. 69 ³⁰/₆. ²⁾ Dv. 69 ²⁰/₁₀, ²⁷/₁₀, jfr. ¹⁵/₁₁, om Friserne: ⁰/₁₀. ³⁾ Dv. 69 ⁶/₁₁, ¹⁵/₁₁. ⁴⁾ Dv. 69 ¹⁸/₆. ⁵⁾ Dv. 70 ⁸/₄.

S. 52. ¹⁾ Efter den i Manuel S. 370 f. givne Oversigt.

S. 53. ¹⁾ Et Uddrag af Junggreens Artikler i S. Aarb. 1892 S. 110 ff. jfr. tillige H. Kau, Jens Peter Junggreen S. 26 ff. ²⁾ Efter Manuel S. 380; Karakteristiken er hentet fra en i Dv. 74 ²²/₁₀ optr. Korrespondance fra Flensborg til „Hamburg. Correspondent“, der samtidig udtaler sig rosende om de danske Blade.

S. 54. ¹⁾ Dv. 70 ³⁰/₆. Senere paa Tale: Dv. 71 ⁶/₅. ²⁾ Rosendal, Nogle Bidrag til Rødding Højskoles Historie S. 142 ff. ³⁾ Dv. 69 ¹/₃, ¹⁴/₁₂.

S. 55. ¹⁾ Om Sandbjerg: Dv. 69 ²⁷/₅, ²⁰/₉, ¹¹/₁₀, 16., 17. og 20. Decbr. ²⁾ Vonsbæk: Dv. 69 1.—2. Okt. Junggreens Artikel: Dv. 69 ¹⁰/₄. Aagaard: L. Schrøder, Den nordiske Folkehøjskole S. 321.

S. 56. ¹⁾ Dv. 68 ^{2/10}. ²⁾ Om Realskolen i Haderslev: J. Johansen, Oplevelser i Sønderjylland S. 96 ff., 107 ff. ³⁾ Dv. 70 ^{3/1}, 68 ^{12/11}. ⁴⁾ Om Udflugten til Randers: Beretning om Sønderjydernes Besøg i Nørre-Jylland i Juli 1868 (1868). Om Bryllupsdeputationen: Morten Eskesen, Krügers Saga S. 234 ff.

V

S. 57. ¹⁾ Verordnungsbl. für Schleswig-Holst. St. 19 Nr. 46. Jfr. om Præsternes Edsaflæggelse og den ændrede Kirkebøn: J. Johansen, Oplevelser S. 136 ff. ²⁾ Dagbl. 67 ^{7/2}, ^{25/2}. ³⁾ Dagbl. 67 ^{20/2}, ^{25/3}, ^{10/3}, ^{18/3}.

S. 58. ¹⁾ Sammentælling af de forskellige Opgivelser i Dagbl. for Marts. ²⁾ Dagbl. ^{17/3}. ³⁾ Dagbl. ^{21/3}, Morten Eskesen, Krügers Saga S. 245. (Brev fra Godsforv. Raunsøe paa Gram). ⁴⁾ Jfr. H. Kau, Fra Kampen mellem Dansk og Tysk (1908) S. 18 ff.

S. 59. ¹⁾ S. Aarb. 1904, 171. ²⁾ Jfr. J. Johansen, Oplevelser S. 188 ff. ³⁾ Jfr. H. Kaus anf. Bog S. 56 ff.

S. 60. ¹⁾ En god Oversigt over de følgende Begivenheder er givet af Redaktør Simonsen i Haandbog S. 338 ff. ²⁾ Om Optanternes Retsstilling kan foruden til de kortere Oversigter i Haandbog og Manuel henvises til H. Matzen, Die Nordschleswigsche Optantenfrage (Kbh. 1904), samme Forf. har i Das Indigenatrecht im Wiener Frieden (Kbh. 1906) (Oversætt. i S. Aarb. 1907) imødegaaet den fra tysk Side af Brandt i „Zum XXVIII deutschen Juristentage“ (Berlin 1906) hævdede Betragtning af Indfødsretten i Fredstraktatens § XIX. Videre Polemik i Zeitschr. f. Schleswig-Holst.-Lauenb. Gesch. 34. og 35. Bd. samt i S. Aarb. 1905 og 1906. ³⁾ Verordnungsbl. f. Schleswig-Holst. 1866 Nr. 64. ⁴⁾ Verordnungsbl. Nr. 49.

S. 61. ¹⁾ Dagbl. 67 ^{11/4}, ^{20/4}, ^{20/4} jfr. ^{21/5}. ²⁾ Haandbog S. 342.

S. 62. ¹⁾ Haandbog S. 343. ²⁾ Rigsdagens Adresse: Dagbl. ^{4/7}. ³⁾ Haandbog S. 388—92. ⁴⁾ Verordnungsbl. 1867 St. 47. Nr. 131; Dagbl. 67 ^{15/6}. ⁵⁾ Dagbl. 67 ^{13/6}, ^{10/6} (Familieudvisningsformular), ^{21/6}.

S. 63. ¹⁾ Dagbl. ^{10/7}, Frdn. af ^{17/10}: Matzen, Die nordschleswigsche Optantenfrage S. 148. ²⁾ Dv. 68 ^{28/10}.

S. 64. ¹⁾ Dv. 68 ^{21/11}. ²⁾ Saavel Landraadernes Kundgørelse som Udenrigsmin. Cirkul. i Dv. 69 ^{3/5}. Selve den slesvigske Regerings Kundgørelse, der er dat. 27. April, i Amtsblad udg. af den kgl. Reg. i Slesvig Nr. 271.

S. 65. ¹⁾ Matzen, Optantenfrage S. 177. Anordningen i Dv. 70 ^{31/1}. Polemik ^{5/2}, ^{20/2}. ²⁾ Retsplejens Omordning: Verordnungsbl. 1867, Nr. 336, 346, 459, 483. — Om Retsvæsenets nuv. Ordning: Haandbog S. 521. ³⁾ De paag. Forordninger trykte i Verordnungsbl. 1867. Nr. 520—21, jfr. 1868 Nr. 201—02 (om Landraadernes og Herredsfogedernes Myndighedsomraade). En Oversigt over de nye Love er givet i Dv. 67 ^{24/12} ff.

S. 66. ¹⁾ En Oversigt over de nye Købstadkommunallove i Dv. 69 ^{20/5} ff. ²⁾ Verordnungsbl. 1868 Nr. 324, 425, jfr. Dv. 67 ^{20/12}.

S. 67. ¹⁾ Dv. 67 ^{20/12}. ²⁾ Om Provinslanddagen og de danske Landdagsmænds Stilling se P. Skau i S. Aarb. 1890, 72 ff. ³⁾ Dv. 68 ^{31/10}, jfr. for Slesvigholstenernes Vedkommende Jansen-Samwer S. 656. ⁴⁾ Dv. 69 ^{16/7}, ^{28/7}, ^{27/8}, ^{11/11}.

S. 68. ¹⁾ Dv. 69 ^{10/11}. En Oversigt over Valgene i Dv. 69 ^{20/11}. ²⁾ En god Oversigt over den langvarige Sognefogedstrid i Haderslev Amt i Dv. 73 ^{17/0}. Om Forholdene paa Als se f. Eks. Dv. 69 ^{4/2}, ^{21/3}, ^{8/0}.

S. 69. ¹⁾ En Oversigt over Forvaltnings- og Retssproget i Dv. 69 ^{28/4} ff. ²⁾ Dv. 69 ^{29/5}. ³⁾ Forbud mod danske Skuespil f. Eks. Dv. 69 ^{9/7}, 70 ^{27/5}.

S. 70. ¹⁾ Citat fra „Itzehoer Nachr.“ i Dv. 69 ^{3/3}, jfr. 70 ^{24/5}, om Landmandsbanken: Dv. 72 ^{30/1}, ^{10/3}. ²⁾ Dv. 72 ^{26/7}. ³⁾ Tallene fra en Korr. i Dagbl. 67 ^{9/5}. Frdng. af 1867 ^{28/4}, hvorved det præjsiske Skattevæsen indføres, er trykt i Verordnungsbl. 1867 St. 58 Nr. 161. Om Boniteringen i Halvfjerserne og den deraf følgende meget langvarige Trætte med Regeringen: P. Skau: Minder S. 148 ff.

ANDET AFSNIT

I

S. 73. ²⁾ Dv. 70 ^{27/5}.

S. 74. ¹⁾ Dv. 70 ^{30/5}. Jfr. Morten Eskesen, Krügers Saga S. 246 ff. ²⁾ Visbytalerne i Dv. 70 ^{30/0}, jfr. ^{5/7}, ^{11/7}, ^{13/7}. ³⁾ Dv. 70 ^{18/7}. Om Forholdene i Haderslev har Hiort-Lorenzen givet en fornøjelig Skildring i „Nord-slesvigsk Søndagsblad“ 1907 ^{17/2}.

S. 75. ¹⁾ Foruden til de samtidige Numre af „Dannevirke“ (16. Juli ff.) henvises til den i Dv. 71 ^{9/5} givne Fremstilling. ²⁾ Dagbl. ^{26/7}. For den følgende Tid er denne Avis en vigtig Kilde, da de sønderjydske Blade forstaaeligt nok er ret indholdsløse. ³⁾ Morten Eskesen, Krügers Saga S. 251 ff. Jfr. Dv. 70 ^{14/10} og ^{28/0}. ⁴⁾ Dagbl. 70 ^{31/7}, ^{5/8} ff. ^{10/8}. ⁵⁾ Dv. 70 ^{10/8}, ^{17/8}, ^{17/10}.

S. 76. ¹⁾ Dv. 70 ^{10/3}, ^{27/0}. ²⁾ Regeringens Svar: Dv. 70 ^{25/10}. Tyske Bladudtalelser: Dv. 70 ^{21/0}, ^{24/3}, ^{28/0}, ^{27/10} (heri Citatet). ³⁾ Dv. 70 ^{17/11} (med Oversigt over de ældre Valg). ⁴⁾ Haandbog S. 367 ff. Jfr. Dv. 71 ^{10/3}, ^{17/3}, ^{18/3}, ^{24/3}. ⁵⁾ Dv. 71 ^{10/2}.

S. 77. ¹⁾ Dv. 71 ^{25/4}, ^{3/5}. En særdeles god Redegørelse for de følgende Begivenheder er givet i Dv. 71 ^{10/10} ff. Jfr. 71 ^{20/4}, ^{9/5}. ²⁾ Dv. 71 ^{10/3}, ^{14/3},

^{18/5}. ²⁾ Ministerialtid. 1871 Afd. A. S. 139. Jfr. Lovtid. 1871 Nr. 14. ^{4—5)} Dv 71 ^{8/8}. ⁶⁾ Eksempler i Dv. 71 ^{17/8}, ^{19/8}, ^{20/8}, ^{24/8} ff.

S. 78. ¹⁾ Dv. 71 ^{10/8}. ²⁾ Lovtid. 1871 Nr. 132. (Dv. 71 ^{27/8}). ³⁾ Amtsblad 1871 St. 42. Nr. 468. Dv. 71 ^{13/0}. ⁴⁾ Dv. 71 ^{10/10}, ^{19/10}. ⁵⁾ Dv. 71 ^{13/0}.

S. 79. ¹⁾ Dv. 71 ^{28/10} jfr. ^{12/11}. Samtidig udstedes et Cirkulære ang. forskellige Lettelser ved Behandlingen af Optantsager, hvorved der skal ses bort fra § 1—4 i Patentet af 1841 ^{5/11} (Dv. 71 ^{25/10}), jfr. Reskr. af 71 ^{10/0} (Dv. ^{28/0}) om Udstedelse af Hjemstedsbeviser for Optanter, der har ladet sig naturalisere. ²⁾ Selve Aabenraakonventionen er efter Rigsdagstid. 1882—83 Tillæg B. Sp. 1951 ff. trykt i Haandbog S. 247 ff. Listerne i Dv. 72 ^{14/10}. ^{3—4)} Den præjssiske Regerings Bekendtgørelse og Regler for de Hjemvendendes Behandling er optrykt i Dv. 72 ^{0/11}. Det danske Indenrigsministeriums Bekendtgørelse i Lovtid. 1872 Nr. 128. (Dv. 72 ^{10/10}).

S. 80. ¹⁾ Haandbog S. 252. ²⁾ Dv. 72 ^{10/10}. ³⁾ Om Forholdene i Flensborg jfr. Flensborgske Tilstande under det preussiske Herredømme. Udg. af d. danske Folkeforening (1867). Jfr. Dv. 68 ^{5/3}.

S. 81. ¹⁾ Dv. 70 ^{0/5}. ²⁾ Dv. 70 ^{10/4}, ^{12/10}, 71 ^{11/1}. Jfr. 68 ^{22/12}. ³⁾ Dv. 70 ^{25/1}, ^{30/1}. Jfr. H. Kau, Fra Kampen mellem Dansk og Tysk S. 94. ⁴⁾ Dv. 68 ^{21/2}, 70 ^{0/7}. ⁵⁾ Amtsblad 1871 St. 18. Nr. 201. Dv. 71 ^{2/5} jfr. ^{21/4}.

S. 82. ¹⁾ Dv. 71 ^{17/5}, de fleste tiltræder blot Brændstruppernes Erklæring, enkelte kommer med selvstændige Udtalelser som Kamtrup (^{3/0}). ²⁾ Dv. 71 ^{20/0}, jfr. ^{30/0} (om en Protest fra Sønderborg Kreds dag).

S. 83. ¹⁾ Amtsbl. St. 41. Nr. 410. ²⁾ Dv. ^{1/11}. ³⁾ Dv. ^{24/11}. ⁴⁾ Dv. 72 ^{26/2}, ^{27/3}.

S. 84. ¹⁾ Eksempel herpaa fra Rangstrup: Dv. 72 ^{28/3}, ^{21/4}, ^{26/4}, ^{22/0}. ²⁾ Dv. 72 ^{0/5}, ^{22/0}. Skoleforstandere afskediges: Dv. 72 ^{2/3}, ^{24/3}, ^{21/5} (Grønnebæk). Jfr. ^{3/3}, ^{16/3}, ^{21/3}. — Om Scheel-Plessens Besøg i Kastrup: Dv. 72 ^{11/5}. ³⁾ Dv. 72 ^{20/12}, jfr. 73 ^{24/1}. — Et fornøjeligt Billede af Skolegangen i Halvfjerserne og de gamle danske Lærere giver H. Kau i sin ovenf. anf. Bog S. 85 ff. ⁴⁾ Dv. 73 ^{0/11}.

S. 85. ¹⁾ Dv. 74, 15.—17. Jan. Jfr. ^{17/2} (med Oversigt over alle tidligere Valg). — Optanternes Antal: Dv. 74 ^{22/1}. ²⁾ Dv. 74 ^{10/1}. ³⁾ Dv. 71 ^{2/11}, ^{8/11}.

S. 86. ¹⁾ Dv. 72 ^{22/8}. ²⁾ Dv. 73 ^{10/4}, ^{13/7}, ^{20/7}. — Om Udstillingen jfr. Dv. 72 ^{27/11}, 73 ^{17/0}. ³⁾ Dv. 73 ^{0/8}, ^{0/8}, ^{0/0}, ^{2/10}. ⁴⁾ Dv. 74 ^{21/2}, ^{30/7/3}, ^{13/0}; om selve Deputationen se 73 ^{10/10}.

S. 87. ¹⁾ Nægtelserne: Dv. 74 ^{12/5}, ^{10/5}, ^{12/0}, Klagen: ^{25/0}, ^{4/7}. ²⁾ Dv. 74 ^{12/0}, ^{30/0}, ^{3/7}. ³⁾ se f. Eks. Dv. 74 ^{7/0}, ^{28/11}. ⁴⁾ Dv. 74 ^{24/0}, ^{30/0}, ^{7/7}, ^{14/7}. ⁵⁾ Dv. 74 ^{7/0}, jfr. en i ^{24/7} gengivet Leder i „Kieler Zeitung“ om den nye Kurs.

S. 88. ¹⁾ Dv. 74 ^{30/0}. ²⁾ Dv. 74 ^{0/8}, jfr. ^{31/8}. — Om v. Saldern: ^{31/7}. ³⁾ Dv. 74 ^{10/0}. ⁴⁾ Dv. 74 ^{5/8}, ^{10/8}, ^{14/8}.

S. 89. ¹⁾ Dv. 74 ^{11—15/8}; samtidig fandt en almindelig Undersøgelse af

danske Undersaatters Legitimationspapirer Sted, jfr. Dv. $15/8$, $17/8$, $24/8$. ²⁾ „Nationalzeitung“, geng. i Dv. 74 $11/8$. ³⁾ Dv. 74 $10/8$, $30/8$. ⁴⁾ Dv. 74 $24/10$, $20/10$, $28/11$, $30/11$. Bladet redigeredes af en Translatør Andersen paa Landraads-kontoret.

S. 90. ¹⁾ Dv. 74 $3/8$, $7/8$, $9/8$. Bekendtgørelse af 72 $13/8$ om Sedandagen: Amtsblad udg. af d. kgl. Regering 1872 St. 36. Nr. 367 jfr. 1874 St. 38. Nr. 338. ²⁾ Dv. 74 $20/8$. ³⁾ Oversigt over Udvisningerne: Dv. 74 $21/8$. Om Langkjær jfr. „Fædrelandet“ 75 $20/2$; om Udvisningen fra Branderup: Dv. 74 $28/8$. ⁴⁾ Dv. 74 $8/8$. ⁵⁾ Dv. 74 $11/8$.

S. 91. ¹⁾ Leder i „Spensersche Zeitung“ (Dv. 74 $31/8$). ²⁾ Fl. A. 75 $11/2$. ³⁾ Fl. A. 75 $17/2$, $10/2$, Dv. 75 $10/4$, $22/8$, 76 $10/5$. ⁴⁾ Dv. 76 $20/1$, $2/2$, $12/2$. ⁵⁾ Dv. 75 $6/1$, $3/2$, jfr. $29/3$, $13/7$.

S. 92. ¹⁾ Dv. 75 $5/8$, $6/8$, $21/8$, $26/10$, jfr. 76 $15/1$. ²⁾ Dv. 76 $10/2$, jfr. $17/5$.

S. 93. ¹⁾ Dv. 76 $17/2$, $24/2$. ²⁾ Dv. 75 $23/7$, $24/7$, $29/7$. ³⁾ Dv. 75 $28/8$ (Flensborg), $13/7$, $10/7$, $10/7$, $28/7$ (Haderslev).

S. 94. ¹⁾ Dv. 75 $14/8$, $6/8$, $8/8$, $20/11$. ²⁾ Dv. 75 $15/7$, $3/8$, $28/8$, $20/11$. ³⁾ Dv. 75 $6/7$, $7/7$, $12/7$, $10/7$. ⁴⁾ Paabuddet til Kromændene: Dv. 75 $24/8$, $27/8$. ⁵⁾ Lukning af Optantforeninger: Dv. 75 $13/12$, 76 $11/3$. Om Stiftelsen af disse Foreninger, der skulde sikre Medlemmerne økonomisk Støtte ved eventuel Udvisning, se f. Eks. Dv. 74 $10/4$, $18/7$, $20/11$.

S. 95. ¹⁾ Dv. 75 $22/11$. ²⁾ Dv. 76 $3/8$. ³⁾ Dv. 76 $11/7$, $10/7$, $20/7$; Dommen i $30/11$. ⁴⁾ Fl. A. 83 $20/5$.

S. 96. ¹⁾ Jfr. Dv. 73 $2/8$, 76 $10/1$, 77 $23/7$. ²⁾ Dv. 72 $6/10$, $24/12$, 73 $22/1$, $4/5$, $10/5$, 75 $20/3$.

S. 97. ¹⁾ Forslaget: Dv. 76 $3/3$. Forhandlingerne: Dv. 15., 17.—18. og 23. Maj 76. Kundgørelsen: Dv. 76 $21/8$. Provsinslanddagen: Dv. 76 $25/11$. ²⁾ Dv. 76 $27/11$, 77 $6/2$. ³⁾ Om den stærke indre Brydning ved Kreds-dagsvalget, hvor ogsaa „Vejsagen“ greb ind, jfr. Dv. 80 $1/8$, $6/8$, $8/8$ og Fl. A. $14/8$. Den endelige Ordning: Fl. A. 81 $20/1$, $10/3$. ⁴⁾ Fl. A. 81 $2/11$, $17/12$, 82 $1/1$.

S. 98. ¹⁾ Fl. A. 87 $8/1$, 92 $30/1$. ²⁾ Fl. A. 82 $15/12$. ³⁾ En officiel Oversigt over Skolesproget i Nordslesvig findes i Amtsblad 1872 St. 56. Nr. 537. Dv. 75 $23/11$. Om Seminariet: Dv. 76 $18/1$. ⁴⁾ Dv. 76 $13/5$. — Skoleinspektører: 78 $22/3$. En Instruks for Skoleinspektøren for Aabenraa Kreds i Amtsblatt 1876 St. 34. Nr. 1015. ⁵⁾ Eksempler herpaa i Dv. 1872 $16/12$, 76 $27/3$.

S. 99. ¹⁾ Dv. 76 $30/12$. Jfr. 77 $2/1$, Klager over Lærernes danske Sympatier f. Eks. i Dv. 74 $24/1$, 75 $10/8$. ²⁾ Dv. 76 $28/11$. ³⁾ Dv. 76 $27/12$, 77 $14/2$. ⁴⁾ Instruksen er trykt som Tillæg til Amtsblatt 1878 og i Dv. 78 $10/3$. Rygter om dens Komme: Dv. 76 $22/8$, 77 $6/2$. „Kieler Zeit.'s“ Udtalelser herimod: Dv. 77 $7/8$.

S. 100. ¹⁾ Dv. 76 $27/3$. ²⁾ Dv. $21/10$, $27/10$, $28/10$. ³⁾ Dv. 77 $10/1$, $10/1$. ⁴⁾ Dv. $3/8$, $5/8$, $6/8$.

S. 101. ¹⁾ Dv. 78 $22/7$, $24/7$, $28/7$.

S. 102. ¹⁾ Dv. 77 ⁵/₁, ⁹/₂, ⁶/₁₂. ²⁾ Brøns: Dv. 71 ¹¹/₁, Vonsbæk: Dv. 71 ²⁶/₉, ²⁴/₁₀. ³⁾ Om Slesvigholstenerne efter 1866: Jansen-Samwer S. 653 ff. Citaterne fra Dv. 71 ²/₁₁, jfr. ⁸/₁₁; 72 ²⁸/₁₀.

S. 103. ¹⁾ Dets Program: Jansen-Samwer S. 664. ²⁾ Valgtallene fra Dv. 74 ¹⁷/₁, 77 ¹⁰/₁. ³⁾ Erklæringen: Fl. A. 80 ⁹/₄. Bladets Ophør: Fl. A. 81 ¹⁰/₃ (med en Oversigt over dets Historie).

III

Om Krügers parlamentariske Virksomhed i disse Aar kan henvises til hans i S. Aarb. 1907, 207 ff. og 1908, 198 ff. udgivne Breve til Hiort-Lorenzen.

S. 104. ¹⁾ Dv. 71 ¹⁹/₁, ²⁸/₁, ¹/₂. ²⁾ Dv. 71 ¹⁴/₂, ¹⁰/₂, ²¹/₂ ff. ³⁾ Dv. 71 ¹⁰/₁₁, ¹⁶/₁₁. ⁴⁾ Dv. 71 ²⁰/₁₁, ³⁰/₁₁, 72 ⁵/₁, ⁶/₁.

S. 105. ¹⁾ Dv. 72 ³⁰/₅. ²⁾ Dv. 72 ²⁷/₇, venligsindede Indlæg f. Eks. i ⁹/₈, ²⁷/₇. ³⁾ Dv. 72 ²⁸/₁₀, ²²/₁₁. ⁴⁾ Dv. 72 ²²/₁₀, ²⁰/₁₀.

S. 106. ¹⁾ Dv. 72 ²⁰/₁₀. ²⁾ Dv. 72 ⁷/₁₁, ²⁴/₁₁, ⁴/₁₂. ³⁾ Dv. 72 ⁵/₁₂, ¹¹/₁₂. ⁴⁾ Se saaledes Dv. 70 ⁹/₁₂—¹¹/₁₂ (i Anledning af Traktaten med de sydtyske Stater), 71 ²³/₅ (mod Elsass-Lothringens Indlemmelse), ²¹/₆ (mod Dotationer til Generalerne), ⁹/₁₁, ⁵/₁₂. ⁵⁾ S. Aarb. 1907, 234—35. ⁶⁾ I Dv. 71 ²¹/₁₂ har Krüger selv givet en Redegørelse for Interpellationens Skæbne, jfr. tillige S. Aarb. 1907, 238 ff. ⁷⁾ S. Aarb. 1907, 255—61.

S. 107. ¹⁾ Samtalen gengivet efter Referatet i Dv. 73 ¹¹/₇ (S. Aarb. 1908, 266 ff.); Leder: ¹⁵/₇; tyske Udtalelser: ¹⁷/₇, ¹⁸/₇. ²⁾ Dv. 73 ¹/₁₀, ²/₁₀.

S. 108. ¹⁾ S. Aarb. 1908, 237, 40, 66 ff. ²⁾ Dv. 73 ²⁸/₁₀, ²⁹/₁₀. Valgstatistik: ⁹/₁₁. ³⁾ Dv. 73 ²⁷/₁₁, ³/₁₂, ¹¹/₁₂, ¹⁰/₁₂, ¹⁷/₁₂, 74 ⁷/₁ ff., ²⁷/₁₀. En Redegørelse fra Krüger: 74 ¹⁷/₁₀, ²¹/₁₀. ⁴⁾ Jfr. P. Skau, Minder S. 161.

S. 109. ¹⁾ Dv. 75 ¹⁹/₁₀, ²⁰/₁₀.

S. 110. ¹⁾ I Bladene kom Alsingernes afvigende Holdning selvfølgelig meget lidt frem, (jfr. dog Dv. 72 ⁷/₇), men samtidige Privatbreve viser, at Misstemningen mod Edsnægtelsen allerede fandtes i Halvfjersernes Begyndelse. Jfr. tillige Fl. A. 90 ¹⁹/₈ og Højskolebladet 1885 Sp. 1785. ²⁾ Dv. 76 ⁴/₅, ⁸/₅, ¹⁵/₅. ³⁾ Dv. ²⁵/₄ jfr. ²⁰/₄. ⁴⁾ Om selve „Signalfejden“ i 1872 jfr. Halvorsen, Norsk Forfatterlexikon I, 329—30. I Høgsbros „Dansk Folketidende“ 1875 S. 105 (jfr. S. 13, 23, 29, 49) skrev Bjørnson en Artikel om Betingelserne for Nordslesvigs Tilbagegivelse med stærk Fremhæven af det for alle Germaner fælles. En Imødegaaelse findes bl. a. i Dv. 75 ¹³/₇, men at hans Opfattelse ogsaa her øvede Indflydelse ses tydelig af den meget ejendommelige Leder i Dv. 76 ³/₁, der betoner det protestantiske Danmarks og Tysklands fælles aandelige Interesser. Om Bjørnsons Forhandlinger om Nordslesvigs Tilbagegivelse i Foraaret 1875

henvises med Udgiverens Tilladelse til Brevene i „Frederik V. Hegel. Et Mindeskrift“. Ved L. C. Nielsen. (Kbh. 1909) II, 68, 71. ⁵⁾ Redegørelse fra Krüger: Dv. ^{19/10}, Valget: ^{27/10}, ^{28/10}, Udelukkelsen: Dv. 77 ^{1/3}. ⁶⁾ Dv. 77 ^{27/2}, ^{2/3}, ^{5/3}.

S. 111. ^{1—3)} Sten. Ref. af Forhandlingerne d. 19. April i Dv. 77 ^{26/4}. Jfr. Haandbog S. 404 ff. ³⁾ Saaledes ved Trontalerne i 1870 og 1872 samt f. Eks. i en Skaaltale ved Rigsdagstaflet 1871 (Dv. ^{21/11}).

S. 112. ¹⁾ Dv. 74 ^{0/11}; i det hele er 1874 meget rigt paa Rygter, se f. Eks. Dv. ^{8/10}, ^{10/10}, ^{21/10}. ^{2—3)} Schulthess, Europäischer Geschichtskalender 20. Jahrg. 1879. S. 53 ff. Jules Hansen, Femten Aar i Udlandet S. 424 ff. Jfr. En ** signeret Artikel i Fl. A. 1907 ^{10/2}. ⁴⁾ Overs. af Traktaten i Haandbog S. 271 f.

TREDJE AFSNIT

I

S. 115. ¹⁾ Jfr. Dagbladet 79 ^{7/2}, ^{14/2}, Fl. A. ^{11/2}. ²⁾ Dagbl. ^{5/2}, Natt. ^{0/2}. ³⁾ Udenrigsministerens Medd. til Rigsdagen 1907 (optrykt i S. Aarb. 1907, 187—88), Fl. A. 79 ^{21/3}, Dv. ^{25/3}.

S. 116. ¹⁾ Cit. i Dagbl. 79 ^{0/2}. ²⁾ Fl. A. 79 ^{20/2}. ³⁾ Dv. 79 ^{8/2}. ⁴⁾ 76 ^{3/1}.

S. 117. ¹⁾ Tr. i Dv. 80 ^{16/4}, jfr. ^{12/3}. Ældre Bladindlæg: Fl. A. 79 ^{22/2}, ^{20/1}.

S. 118. ¹⁾ ^{0/2}, jfr. ^{7/2}. ²⁾ ^{0/2}. ³⁾ 80 ^{13/4}.

S. 119. ¹⁾ Dv. 80 ^{17/4}. ²⁾ 81 ^{8/0} (signeret T). ³⁾ F. Eks. i Dv. 82 ^{23/2} (sign. F), ^{13/3} (-e); Udtalelser af Advokat Bekker herimod i ^{10/3}.

S. 120. ¹⁾ Dv. 82 ^{17/2}. ²⁾ Dv. 81 ^{0/1} (sign. x). ³⁾ Dv. 81 ^{5/1}.

S. 122. ¹⁾ Ligesom den følgende Redegørelse for Edsnægternes Stilling er ogsaa Edsaflæggenes Holdning udelukkende skildret efter Tidens Indlæg, der næsten alle fremkom i „Dannevirke“, hvis politiske Del til Tider helt skrives af „Indsendere“, medens Redaktionen selv holder sig langt mere i Baggrunden; desværre er saagodtsom alle disse Indlæg anonyme og kun ved ganske enkelte har jeg kunnet faa Navnet opklaret. — Edsaflæggenes vigtigste Repræsentant i Pressen er Advokat Bekker, der i Dv. 80 ^{12/4}, ^{10/4}, 82 ^{17/2}—^{20/2} skarpt men lovlig formelt har fremsat deres Anskuelse (jfr. O. i Dv. ^{3/1}—^{4/1}). Mellem Edsnægternes Pennemførere maa navnlig fremhæves E (Eliassen, Brunsgaard).

S. 123. ¹⁾ Mellem de mer end talrige Indlæg fra Edsnægternes Side kan fremhæves: Dv. 80 ^{13/4}, ^{17/4}, 82 ^{4/1}, ^{18/2}, ^{28/2} (Redakt.); 82 ^{11/1}, ^{0/3} (Junggreen); 82 ^{22/3} (Callsen, Possekjær); 81 ^{23/7}, ^{18/11}, 82, ^{3/3} (E); 80 ^{28/4}

(. . . d); 80 ²⁴/₄, ⁷/₁₀ (s); 80 ¹¹/₅ (x); 81 ¹⁰/_{—17}/₈, 82 ²¹/₂, ²⁰/₅ (Mads Jensen).
²) 80 ¹³/₄.

S. 124. ¹) Saaledes navnlig af E. i Dv. 80 ²⁵/₁₀, 81 ⁸/₁, 82 ²⁷/₇.

S. 125. ¹) 82 ¹⁸/₂.

II

S. 126. ¹) Aabenraamødet er skildret paa Grundlag af en Række Breve fra Monrad til Gustav Johannsen, der dengang udsonede en Fæstningsstraf i Magdeburg. Jfr. tillige Dv. 82 ¹²/₀, ⁵/₇. ²) Fl. A. 79 ²/₁₀, ⁵/₁₀.
³) Dv. 79 ²⁰/₁₁, Fl. A. ²²/₁₁. ⁴) Dv. 80 ¹⁷/₁, Fl. A. ¹⁸/₁; jfr. Dv. 82 ⁵/₇.

S. 127. ¹) ²⁰/₁ (d), Fl. A. ²²/₁. ²) Dv. 80 ³⁰/₁, ¹⁴/₂. ³) Dv. ⁵/₄. Jfr. Brev fra Junggreen til Madvig (80 ³/₄).

S. 128. ¹) Fl. A. 81 ¹⁷/₂, ¹⁰/₂. ²) Fl. A. 80 ²/₁₂. ³) E. i Dv. 81 ²³/₇. — Om Mødets Sammenkaldelse: Fl. A. 81 ¹⁷/₇. Krügers Holdning: Dv. 81 ²⁸/₇, ³¹/₈, ²²/₀. Om Mødet og de følgende Begivenheder jfr. desuden: H. Kau, Junggreen S. 72 ff. Morten Eskesen, Krügers Saga S. 298 ff.

S. 129. ¹) Om Aabenraamødet: Fl. A. 81 ⁴/₈. Nationalt. ⁰/₈ (Dv. ⁸/₈). Jfr. Dv. ⁷/₁₀, ¹⁴/₁₀, ¹⁷/₁₀, ²⁵/₁₀, ⁷/₁₁. Fl. A. ²⁵/₈, ⁰/₁₁, ²²/₁₁. ²) Dv. ¹³/₈, ¹⁵/₈, ²²/₈.

S. 130. ¹) Mellem de forskellige Nekrologer maa særlig fremhæves Hiort-Lorenzens i Natt. Tyske Presseudt.: Fl. A. ³¹/₈, ²/₀. Om Begravelserne kan foruden Referaterne i de nordslesvigske Blade henvises til Erik Skrams Skildring i „Ude og Hjemme“ 1881 ¹¹/₀. ²) Morten Eskesen, Krügers Saga S. 298.

S. 131. ¹) Dv. 81 ⁰/₀, jfr. ⁴/₁₀. ²) Dv. ⁷/₀, ¹²/₀. ³) Fl. A. ¹⁰/₀. ⁴) Dv. og Fl. A. ²⁰/₀. ⁵) Dbp. ²¹/₀, ²²/₀.

S. 132. ¹) J.'s Erklæring i Dv. 81 ²⁸/₀. Om Sagen jfr. Dv. 81 ²⁰/₀, ²⁸/₀, ⁴/₁₀. Jfr. Fl. A. 90 ¹⁸/₀. ²) Dbp. ⁴/₁₀, jfr. ³⁰/₀.

S. 133. ¹) Dv. 81 ⁸/₁₀. Opraabet er dat. 26. Septbr. ²) Dv. ¹¹/₁₀. ³) Enkeltresultaterne i Dv. ²⁸/₁₀ ff. Dbp. ²⁸/₁₀ f. ⁴) Dbp. ³/₁₁.

S. 134. ¹⁻²) Dv. ⁰/₁₀, ¹²/₁₀, Dbp. ¹²/₁₀, jfr. Fl. A. ¹⁵/₁₀. ³) Fl. A. 82 ⁴/₂.

S. 135. ¹) Dv. 82 ³/₂, Fl. A. ⁴/₂.

S. 136. ¹) Angreb: Dv. 82 ⁴/₂, ⁸/₂, ¹¹/₂. Forsvar: Dv. ¹/₃, ¹⁸/₅. ²) Fl. A. ²¹/₆.
³) Fl. A. ²⁴/₆. ⁴) Fl. A. ⁰/₁₀, ¹¹/₁₀, ¹⁴/₁₀ — Bovlunderklæringen: Dv. ⁹/₁₀.

S. 137. ¹) Dv. 82 ¹⁸/₁₀, ²³/₁₀ (Aftryk af Lassens Brev). ²) Fl. A. ²⁴/₁₀, ²⁸/₁₀. ³) Dv. 84 ²¹/₀ ff., jfr. ¹⁰/₁₀, ²⁷/₁₀. ⁴) Fl. A. 84 ¹⁰/₁₁.

S. 138. ¹) Dv. 84 ¹⁰/₁₀.

S. 140. ¹) Jfr. Fl. A. 81 ¹⁷/₁₁.

S. 141. ¹) Om Valget: Fl. A. 84 ²⁴/₁₀, ²⁰/₁₀, ¹/_{—2}/₁₁. ²) Fl. A. 84 ¹²/₁₂, 85 ¹/₁. ³) Om Forholdene i Flensborg: P. Lauridsen i Tilskueren 6. Aarg. S. 33 ff.

S. 142. ¹) Dv. 72 ⁴/₄, ¹⁷/₅, ²⁰/₅, ²⁰/₅, ¹/₀. Som et Kuriosum kan anføres,

at der i Amtsblad 1872 St. 32, Nr. 331, findes en officiel Advarsel mod socialdemokratiske Agitatorer. ²⁾ Fl. A. 86 ²⁷/₃.

S. 144. ¹⁾ Kau, Junggreen S. 149. Udtalelsen i Dv. 74 ²⁴/₁₁.

S. 145. ¹⁾ Fl. A. 86 ²⁰/₈, jfr. ¹⁰/₈, ²¹/₈. ²⁾ Referat i Fl. A. 86 ¹/₁₀, ⁴/₁₀.

S. 146. ¹⁾ Dv. 85 ⁸/₁₁, Dbp. ⁰/₁₁. ²⁾ Fl. A. 88 ⁷/₁₁, Dbp. ⁰/₁₁, jfr. Fl. A. ⁶/₁₀, ⁸/₁₀. ³⁻⁴⁾ Fl. A. 87 ²⁵/₁, jfr. ¹⁰/₂.

S. 147. ¹⁾ Fl. A. 87 ¹⁷/₂.

S. 148. ¹⁾ Fl. A. 88 ¹¹/₇, jfr. ¹⁶/₇, ²⁰/₇; Dbp. ¹¹/₇. Om Ændringen af Bestyrelsens Sammensætning: Fl. A. 89 ³/₇.

III

S. 149. ¹⁾ Jfr. foruden Valgstatistiken nogle Oversigtsartikler af H. P. Hansen i Højskolebl. 1886, 684 og 1887, 385. ²⁾ Haandbog S. 303 ff.

S. 150. ¹⁾ Sønderjyder i Kongeriget: Haandbog S. 308, jfr. Trap 3. Udg. I. 35. — Eksemplet med de 8 Sønner blev paa en lidet tiltalende Maade benyttet af den tyske Nybyggerforening for at hidlokke Købere (S. Aarb. 1907, 299). ²⁾ Haandbog S. 305, jfr. S. Aarb. 1906, 234 ff.

S. 151. ¹⁾ Haandbog S. 410. ²⁾ Sstds. S. 418, 429. ³⁾ Sstds. S. 451. ⁴⁾ Fl. A. 83 ²²/₂, ¹³/₆, ¹⁰⁻¹⁷/₆. Jfr. Haandbog S. 458 ff. ⁵⁾ Fl. A. 82 ¹/₄, ¹³⁻¹⁴/₄, 83 ²³/₂, ¹⁶/₅, ¹³/₁₂.

S. 152. ¹⁾ Fl. A. 85 ³⁰⁻³¹/₁, ³⁻⁴/₂ (Sten. Ref.), ¹⁸⁻¹⁹/₃ (Sten. Ref.). ²⁾ Ordlyden af begge Forslag i Fl. A. 85 ²⁰/₁₁. Sten. Ref. af Forhandlingerne i Fl. A. 86 ³/₂, ¹³⁻¹⁴/₄. ³⁾ Fremdraget af Junggreen under Forhandlingerne.

S. 153. ¹⁾ Indenrigsminister v. Bötticher i 1882 (Haandbog S. 412). ²⁾ Sprogforeningens Historie i S. Aarb. 1905, 282 ff. Om dens Ophavsmand jfr. den senere Diskussion i Fl. A. 94 ³⁰/₅, ²/₆, ¹³/₇; Hd. 94 ³¹/₅. Desuden er til Skildringen benyttet samtidige Privatbreve. — Virksomheden i de første Aar: Fl. A. 82 ²/₇, 83 ²⁷/₆.

S. 155. ¹⁾ Fl. A. 85 ²³/₇, 86 ²⁰/₁₀. Højskolebl. 1885, 1649. ²⁾ Dv. 84 ²⁰/₁₁, ⁷/₁₂. Fl. A. 86 ¹⁵/₂. Jfr. tillige H. P. Hansen i Højskolebl. 1885, 464, 1649; 1886, 393. ³⁾ Manuel S. 372, 375.

S. 156. ¹⁾ Fl. A. 82 ¹⁵/₇.

S. 157. ¹⁾ Om „Flensborg Avis“ under Jessen: S. Aarb. 1907, 152 ff. Om J. som Journalist: Fr. v. Jessen i Natt. 1907 ²⁰/₂ (Anm. af: Redaktør Jessens Artikler. I Udvalg ved M. Jessen. Kbh. 1907.) ²⁾ Til Sammenstillingen i Manuel S. 377 maa lægges den P. Simonsen senere idømte Straf. ³⁾ Dv. 85 ³/₇. Fl. A. ²/₇ ff.

S. 158. ¹⁾ Om det i Anledning af Begivenhederne i Beg. af 1883 (S. 162 f.) afholdte Studentermøde jfr. Fl. A. 83 ¹¹/₅ ff. Om Udflugterne i 1884: Karl Hede, Sønderjydernes Besøg i Vestjylland (1884) og P. Skau, Minde S. 165 ff. Kongerigske Betæneligheder: „Politiken“ 84 ¹¹/₁₀, jfr. Fl. A. ¹⁴/₁₀. ²⁾ Om Sønderjyderne og de kongerigske Partiforhold se f. Eks. Fl. A.

83 ¹⁰/₇; 85 ²⁰/₁₁; 86 ¹⁵/₄, ²⁰/₄, ²⁰/₅, ³/₈, ¹¹/₈. Skrumsagers Ord: Fl. A. 86 ¹/₁₀.
³) Fl. A. 86 ¹⁵/₄, ²⁰/₅. Om „Dannevirkes“ Korrespondancer: Indlæg i Fl. A. 86 ⁶/₈, ¹⁰/₈.

S. 159. ¹) Jfr. saaledes en Artikel af Falkensjerne i „Tidens Strøm“ 1886 ⁹/₄ og H. P. Hanssen i Højskolebl. 1885, 2177. Modsvær i Fl. A. 85 ¹⁵/₁₂, 86 ¹⁵/₄. Jfr. desuden S. 186 Note 2.

S. 160. ¹) Om A. D. Jørgensen og Nordslesvig kan foruden til hans Selvbibliografi (se navnlig S. 120 ff., 137 ff., 150 ff.) henvises til Joh. Ottosens Skildring i S. Aarb. 1899, 278 og H. P. Hanssens Nekrolog i Hd. 97 ²/₁₀.

IV

S. 160. ²) Fl. A. 80 ¹⁰/₆.

S. 161. ¹) S. Aarb. 1889, 146 ff. ²) Under Landdagsforhandlingerne 1883. Haandbog S. 457.

S. 162. ¹) De paag. Skrivelser i Fl. A. 79 ¹³/₆. ²⁻³) Rigsdagstid. 1882—83. Till. B. Sp. 1902 ff. ⁴) Fl. A. 83 ²³/₁, jfr. ²⁴/₁ ff. ⁵) Rigsdagstid. 1882—83. Folketinget. Sp. 2073, 2603 f.

S. 163. ¹⁻²) Rigsdagstid. 1882—83. Till. B. Sp. 1907, (1925), 1911. ³) Fl. A. 83 ⁵/₄. ⁴) Fremdraget af Gustav Johannsen i Rigsdagen (Haandbog S. 412).

S. 164. ¹) Fl. A. 83 ⁴/₄, ¹⁶/₄. ²) Fl. A. 83 ¹⁶/₂. ³⁻⁴) Haandbog S. 456 (Fl. A. 83 ²⁵/₃); 412 ff.

S. 165. ¹) Fl. A. 83 ²⁰/₄, ²³/₅. Jfr. lignende Andragender fra andre Byer i ²⁴/₅. ²) Med Hensyn til Udvisningerne m. m. i 1884 henvises til den af Karl Hede givne Oversigt: Tyskernes Færd i Sønderjylland i 1884 (1885). ³) Fl. A. 84 ¹⁰/₆, ¹⁰/₇.

S. 166. ¹) Fl. A. 84 ²⁰/₁₁ (i Anledning af „Kieler Zeitung“s Indlæg).

S. 167. ¹) Oversigt over denne og en meget lignende Sag i Fl. A. 85 ¹⁴/₁₁, ¹⁶/₁₁. ²) Fl. A. 84 ²⁰/₁₁, jfr. ⁵/₁₂. ³) Dbp. 84 ¹⁰/₁₂, jfr. Fl. A. 85 ¹¹/₂.

S. 168. ¹) Haandbog S. 461 ff. ²) Fl. A. 87 ²/₆, ¹⁸/₆, jfr. 86 ¹⁴/₅. ³) Fl. A. 79 ²²/₈, ²⁷/₆; 86 ¹²/₂. — Eksplr. paa Udvisninger: Fl. A. 83 ⁸/₇, ¹¹/₁₁ ff.; 86 ¹⁵/₁, ¹⁰/₁, ²⁷/₁. ⁴) Fl. A. 88 ²⁵/₄, jfr. ¹⁸/₁₀.

S. 169. ¹) Fl. A. 85 ¹⁰/₄, ²⁴/₄ ff. — 88 ¹⁴/₆, ¹⁰/₆, ¹³/₁₀, ¹⁶/₁₀. ²) S. Aarb. 1905, 286. ³) Fl. A. 85 ²⁻⁷/₇, ²⁵/₆, ¹²/₁₀; 86 ¹²/₁, ¹⁰⁻²⁰/₃, ¹/₄, ⁹/₄. ⁴) Karl Hede, Tyskernes Færd i Sønderjylland S. 7 ff.

S. 170. ¹) Bismarcksagen: Fl. A. 86 ²⁷/₈. Zeskasagen: Fl. A. 86 ²⁷/₈, ²³/₁₁, 87 ¹⁰/₁. „Kong Salomon og Jørgen Hattemager“: Fl. A. 86 ³⁰/₆, 87 ¹⁷/₁, ¹⁰/₈. ²) Fl. A. 87 ²⁰/₅, 88 ²⁴⁻²⁵/₂. ³) Fl. A. 84 ⁴/₆.

S. 171. ¹) Om Historiebogen: Dv. 78 ²⁸/₈. Om Sangbogen: Fl. A. 83 ¹⁵/₁₂ og Karl Hede, Tyskernes Færd i Sønderjylland S. 12 ff.

S. 172. ¹) Fl. A. 84 ²²/₄, ²/₈. Jfr. 84 ¹⁷/₅ og 85 ¹²/₃. ²) Kortet er laant fra

H. P. Hanssens meget instruktive Afhandling om de nationale Forhold i Mellemlesvig i Højskolebl. 1887, 2183 ff.

S. 173. ¹⁾ Om Lærernes Stilling: Fl. A. 82 ¹/₁₀, 84 ²³/₁, 86 ¹⁰/₉. Om Gratialer: Fl. A. 83 ¹⁵/₁₁, 84 ¹⁷/₅. ²⁾ Dv. 84 ¹⁴/₅, ²/₇. Fl. A. 83 ²⁰/₁₀, 87 ²⁵/₆. ³⁾ Karl Hede, Tyskernes Færd S. 23–24. ⁴⁾ S. Aarb. 1907, 147 f. Jfr. Fl. A. 82 ¹²/₁ f. ⁵⁾ Fl. A. 84 ⁰/₃, ²⁵/₃, ⁵/₄. Jfr. Dv. 84 ¹⁰/₅, ²⁴/₇.

S. 174. ¹⁾ Fl. A. 83 ²¹/₁₂, 84 ⁸/₁. ²⁾ Dv. 84 ⁰/₅. Jfr. Fl. A. 84 ²⁰/₄. ³⁾ Om denne og beslægtede Sager: Fl. A. 82 ²³/₁₂, 83 ²⁵/₁₁. Dv. 84 ⁰/₅, ²⁰/₇, ⁶/₁₀, ¹⁸/₁₀. Fl. A. 85 ¹⁴/₂, ¹²/₄, ¹⁴/₄, ¹/₅; 86 ¹³/₁. Karl Hede, Tyskernes Færd S. 26 ff.

S. 175. ¹⁾ Fl. A. 84 ²²/₅ f. Dv. 84 ²⁰/₅. ²⁾ Fl. A. 84 ²⁸/₀, ¹/₈. ³⁾ Fl. A. 84 ⁸/₇. ^{4–5)} Fl. A. 85 ⁷/₀, ²³/₀, ²⁴/₀.

S. 176. ¹⁾ „S.N.“s Artikler i Fl. A. 86 ¹²/₈, ¹⁰/₈, ²⁰/₈. Tidligere Udtalelser: Fl. A. 84 ⁸/₇, 85 ⁷/₀. ²⁾ Fl. A. 87 ¹⁵/₉. Jfr. Haandbog S. 540. ³⁾ Fl. A. 87 ³⁰/₁₁.

S. 177. ¹⁾ Instruksen er trykt i Haandbog S. 540–41. Jfr. Fl. A. 89 ¹²/₂. Om dens Forhistorie vides intet, blot paastaas det almindeligt, at den mødte Modstand hos den daværende Overpræsident v. Steinmann. Betegnende for den officielle tyske Opfattelse er Sachs Betragtninger i Das Herzogtum Schleswig III, 458. ²⁾ Fl. A. 88 ⁵/₀, ²⁰/₁₀. ³⁾ Fl. A. 85 ¹²/₀, 86 ¹⁰/₇. ⁴⁾ Forslaget til den nye Kredslov: Fl. A. 88 ¹/₂, ⁴/₂. Forhandlingerne i Landdagen: ¹³/₄, ¹³/₅. Dens Udførelse: 22., 23., 25., 30. Aug. Ældre Forsøg: Fl. A. 80 ²⁴/₁₀, ¹²/₁₁. Jfr. Haandbog S. 517 ff.

S. 178. ¹⁾ Forhøjelsen i Sønderborg vedtages paa et Kredsdagsmøde i Febr. 1900 og stadfæstes af Regeringen d. 9. Marts.

S. 179. ¹⁾ Fl. A. 89 ²/₀, ⁴/₀. ²⁾ I Tiset (Fl. A. 87 ¹/₁₀). Typiske Eksempler: Fl. A. 83 ¹⁰/₁₁. Dv. 84 ¹⁰/₇. ³⁾ Med Hensyn til Sprogforholdene kan henvises til H. V. Clausens Anmeldelse i S. Aarb. 1892, 182 ff. og 1893, 89 ff. af Adlers Afhandling i Zeitschr. f. Schl.-Holst.-Lauenbg. Gesch. 21. Bd. Jfr. Sach, Das Herzogtum Schleswig III, 455 ff. ⁴⁾ Hänel (cit. i Fl. A. 80 ¹²/₁₁).

S. 180. ¹⁾ Løgumklostermøderne: Fl. A. 89 ¹⁰/₁₀, ¹¹/₁₁, ⁴/₁₂.

FJERDE AFSNIT

En Fremstilling af Begivenheder m. m. i de enkelte Aar haves fra nu af i „Sønderjydske Aarbøger“ samt navnlig i de fortrinlige Oversigter i „Flensborg Avis“, der regelmæssig findes i Begyndelsen af den følgende Januar Maaned.

I

S. 183. ¹⁾ 88 ⁰/₄, jfr. ¹⁰/₄. ²⁾ Fl. A. 88 ²⁷/₃, ⁰/₄. ³⁾ Fl. A. 88 ¹⁴/₄, jfr. S. Aarb. 1889, 154 ff.

S. 184. ¹⁾ Fl. A. 89 ⁹/₁. ^{2—3)} Berling. Tid. 88 ¹⁷/₈, ¹⁸/₈. ⁴⁾ Fl. A. 89 ¹⁸/₁, ²⁰/₁, ²/₃, ¹⁰/₃.

S. 185. ¹⁾ 84 ⁰/₁₂. ²⁾ Fl. A. 84 ²/₁₂, 85 ²⁰/₆. ³⁾ Fl. A. 89 ¹⁵/₃, ³/₈. Jfr. desuden H. L. Møller i S. Aarb. 1907, 157 ff. ⁴⁾ F. Eks. ved Løgumklostermødet i 1889 (Fl. A. 89 ⁴/₁₂).

S. 186. ¹⁾ Fl. A. 93 ²⁷/₆. ²⁾ Anledningen var en Artikel om Hans Lassen i Illustr. Tid. 1890 ¹⁰/₂ (jfr. ²/₃). Se videre i Fl. A. 90 ¹²/₃, ¹⁴/₃, ¹⁵/₃, ¹⁷/₃ samt i „Dannevirke“ fra Midten af Marts. (Det Kgl. Bibliotheks Eksp. for 1890 synes at mangle).

S. 187. ¹⁾ S. Aarb. 1890, 2 ff. ^{2—3)} Sten. Ref. i Fl. A. 89 ¹⁰/₄, som dog ikke har det i S. Aarb. 1902, 282 anførte „Goethecitat“, der muligvis ogsaa tilhører Tiden, efter at Bismarck havde trukket sig tilbage til Friedrichsruh.

S. 188. ¹⁾ Fl. A. 89 ²⁰/₃, ²³/₃, ⁴/₄, ⁶/₄. — Synodeforsamlinger: Fl. A. 89 ²³/₇, ²⁰/₇, ¹/₈, ³/₈.

S. 189. ¹⁾ Fl. A. 90 ²⁴/₁₁, ³⁰/₁₂. Ordlyden i S. Aarb. 1891, 13 ff. ²⁾ Fl. 91 ²⁰/₄. S. Aarb. 1892, 2. ³⁾ Fl. A. 91 ¹¹/₇, ¹/₈. ⁴⁾ Fl. A. 91 ²/₁₂, ⁴/₁₂, ⁵/₁₂, ³/₁₂. ⁵⁾ Fl. A. 92 ¹⁰/₂, ²²/₅; 93 ¹²/₂, ¹⁸/₃.

S. 190. ¹⁾ Sten. Ref. i Fl. A. 93 ²/₇ ff. ²⁾ Fl. A. 93 ⁵/₇. ³⁾ Fl. A. 93 ²⁰/₇. ⁴⁾ Kirchen- u. Schulblatt 1893, 28, 41—43.

S. 191. ¹⁾ Efter Hd. 94 ⁵/₁. ²⁾ Synodeforsamlingerne i Fl. A. 93 ²²/₇, ²⁷/₇, ²⁰/₇, ³⁰/₇. Jfr. tillige de i ⁷/₅ og ¹²/₇ omtalte Missionsmøder. ³⁾ Udmeldelsesrygter: Fl. A. 93 ²⁰/₇, ¹¹/₈ f. ¹⁰/₈ f. ²³/₈. Tyske Angreb: ⁰/₈. Mødet i Majkro: Hd. 93 ²³/₁₁, ¹⁴/₁₂; 94 ¹⁰/₁, ²³/₁.

S. 192. ¹⁾ Andragendets Ordlyd: Fl. A. 94 ⁴/₁₀. Om Mødet: Fl. A. 93 ³/₁₂, ¹⁴/₁₂ f. ^{2—3)} Ministerens Svar: Fl. A. 94 ²/₁₀, jfr. desuden Kirchen u. Schulblatt 1894, 29, 69, 120, 128, 133.

S. 193. ¹⁾ Efter S. Aarb. 1897, 156—57. Jfr. Fl. A. 94 ²⁰/₈. ²⁾ Kirchen- u. Schulblatt 1894, 133, 143—46, 151. ³⁾ Fl. A. 94 ³¹/₁₀. ⁴⁾ Fl. A. 94 ⁸/₁₁ ff. jfr. ¹⁷/₁₁ f. Kirchen- u. Schulblatt 1894, 185 og 133 (tyske Angreb paa Præsterne).

S. 194. ¹⁾ Fl. A. 94 ⁵/₈. ²⁾ Se Aarsoversigterne i S. Aarb. og Tidstavlerne i Haandbog S. 654 ff. ³⁾ Andragendet i Fl. A. 1907 ²⁰/₇; Svaret steds. ³¹/₁; jfr. ¹/₈, ¹⁰/₈. ⁴⁾ Dv. 76 ¹⁸/₅.

S. 196. ¹⁾ Fremstillingen er bygget paa H. P. Hanssens Afhandlinger i S. Aarb. 1890, 274 og 1897, 138. Tallene fra 1909 stammer fra Pastor Vogels Opgørelse (Fl. A. 1909 ⁹/₁₀). ²⁾ S. Aarb. 1897, 150 f; 90, 287, hvormed kan jævnføres det nylig indtrufne Tilfælde i Hørup paa Als. (Fl. A. 1909 ²/₂, ²³/₂). ³⁾ S. Aarb. 1890, 287; 1897, 162 f.

S. 197. ¹⁾ Fl. A. 90 ¹⁸/₃, jfr. ¹²/₃ f. Om Pastor Pries i Uge se f. Eks. Fl. A. 92 ²²/₁, ¹/₀ og Hd. 93 ²⁰/₁₂. ²⁾ En Oversigt over den nordlesvigske Frimenighedsbevægelse af Th. Petersen i Det ny Aarhundrede. 2. Aarg. II, 277. Jfr. for den ældre Tid H. Kau, Præsten Hans Sveistrup S. 78 ff. og Rosendal, Nogle Bidrag til Rødding Højskoles Historie S. 157 ff.

- S. 198. ¹⁾ Kirkeligt Samfund: Fl. A. 94 ⁴/₁₀, ⁹/₁₀. ²⁻³⁾ Aarsoversigten i Fl. A. 97 ⁰/₁.
- S. 199. ¹⁾ S. Aarb. 1905, 236 f. ²⁾ S. Aarb. 1905, 251.
- S. 200. ¹⁾ Fl. A. 88 ²²/₁₂, 89 ²⁷/₄, 92 ¹/₄, 90 ¹⁰/₀. ²⁾ Fl. A. 92 ²³/₇, ⁴/₁₂.
- S. 201. ¹⁾ Hd. 93 ⁴/₁₀; 94 ⁰/₃, ¹²/₃, ¹⁷/₃. ²⁾ Fl. A. 96 ¹¹/₁; jfr. Hd. 95 ⁸/₁₁. ³⁾ Efter Tabellerne i S. Aarb. 1909, 12 ff. ⁴⁾ Fl. A. 92 ²/₁₂, ³/₁₂. ⁵⁾ Fl. A. 93 ²⁵/₃ — Retssager 93 ²¹/₅, ²⁷/₀.
- S. 202. ¹⁾ Fl. A. 93 ⁵/₁. ²⁾ jfr. S. 201, Note 2.
- S. 203. ¹⁾ Fl. A. 93 ²⁰/₅. I Anledning af 50-Aarsdagen holdes der d. 4. Juli 1894 et overordentlig stærkt besøgt Møde.
- S. 204. ¹⁾ Fl. A. 88 ⁸/₄, ²⁵/₈, 90 ⁴/₇, 92 ²⁷/₄. ²⁾ H. V. Clausen i Illustr. Tid. XXXVI. Nr. 27.

II

- S. 204. ³⁾ Stemmetallene ved Valgene i Halvfemserne er tagne fra Valgstatistiken i Haandbog S. 367 ff.
- S. 207. ¹⁾ „Flensburger Zeitung“ udgaar fra 1. Okt. 1889 til 17. Juni 1894. Jfr. Fl. A. 89 ¹⁰/₀. ²⁾ Oversigt i S. Aarb. 1893, 329.
- S. 208. ¹⁾ Se navnlig Fl. A. 96 ³⁰/₁, ⁵/₂, ¹¹/₂ og Modsvar i Hd. ⁰/₂, ¹¹/₂. ²⁾ Fl. A. 96 ⁴/₂. ³⁾ Reimers Ord faldt paa det meget bevægede Valgmøde i Nybøl (Hd. ⁵/₂, Fl. A. ⁰/₂) — Prøvevalget: Fl. A. og Hd. ⁸/₂. ⁴⁾ Hd. ⁸/₂.
- S. 209. ¹⁾ Fl. A. 96 ³/₃, Hd. ⁵/₃. ²⁾ Hd. 95 ²⁵/₃, ¹/₄ ff. ³⁾ Hd. 97 ⁰/₁.
- S. 210. ¹⁾ Fl. A. 89 ²⁶/₁. ²⁾ Fl. A. 89 ²⁷/₃, 90 ¹⁴/₂, ²⁰/₅. Tysk Modpetition: Fl. A. 89 ²⁷/₃. ³⁾ S. Aarb. 1902, 286. Efter tyske Opgivelser naturaliseredes der i Haderslev Amt 250 (1891), 183 (1892) og 103 (1893) samt i Sønderborg Amt indtil Sommeren 1893 ialt 476. (Fl. A. 93 ¹²/₇). ⁴⁾ Fl. A. 89 ²²/₀. ⁵⁾ Det paagældende, først senere offentliggjorte Reskript i Fl. A. 93 ⁵/₈. Forhandlinger mellem Gustav Johannsen og Indenrigsministeren: Fl. A. 91 ²⁴/₀.
- S. 211. ¹⁾ Fl. A. 92 ²⁰/₅; 91 ¹⁵/₈ f. ²⁾ Fl. A. 91 ¹¹/₈. ³⁾ Tanken om Skoleflagstænger kommer frem paa et Møde i Aabenraa i Efteraaret 1888 (Fl. A. 88 ²/₁₀), den første rejses vistnok i Ringenæs. (Fl. A. 89 ¹⁰/₁, ²⁰/₁, ²⁸/₃. Jfr. ³⁰/₅, ⁵/₀, ²⁷/₆. ⁴⁾ Fl. A. 90 ¹⁴/₀; om de danske Undersaatters Stilling er adskillige Smaatræk samlede i Fl. A. 89 ¹⁰/₀.
- S. 212. ¹⁾ Hd. 93 ¹¹/₁₁. ²⁾ Fl. A. 90 ¹⁷/₂. ³⁾ Fl. A. 90 ¹⁸/₂. ⁴⁾ Fl. A. 89 ¹²/₁₁. Om Foreningen i Sønderborg jfr. H. P. Hanssen i Højskolebladet 1886, 481.
- S. 213. ¹⁾ Fl. A. 90 ²⁴/₁₂, 92 ⁸/₃. ²⁾ Fl. A. 92 ⁰/₇, ¹³/₀; ⁸/₀, ³/₀. ³⁾ Fl. A. 92 ²⁴/₇, ²¹/₁₂. Særlig grovt Udfald: ²⁸/₇. ⁴⁾ Fl. A. 93 ²⁰/₇, ²²/₇.
- S. 214. ¹⁾ S. Aarb. 1894, 33 ff. Oversigten: S. 37.
- S. 215. ¹⁻²⁾ S. Aarb. 1897, 257 ff.
- S. 216. ¹⁾ Fl. A. 92 ⁹/₀. ²⁾ Fl. A. 94 ¹⁷/₇, ²⁴/₁₁. ³⁾ Fl. A. 94 ²⁰/₀. ⁴⁾ Fl.

A. 92 ^{20/3}, ^{24/4}. ⁵) Postforsendelser: Fl. A. 92 ^{11/11}, 93 ^{12/2}. Konfirmation: Fl. A. 92 ^{9/7}, ^{15/10}.

S. 217. ¹) Fl. A. 94 ^{5/8}; Hd. 94 ^{24/7}, ^{6/11}. ²) S. Aarb. 1903, 269.

S. 218. ¹) Om de tiltagende Udvisninger: Hd. 94 ^{10/4}. Mejeristerne: Fl. A. 94 ^{15/11}, ^{30/14}, ^{1/12}. ²) Jfr. Hd. 94 ^{10/1}. ³) Hd. 94 ^{11/6} ff., ^{4/7}, ^{21/7}. ⁴) Hd. 94 ^{18/6}. ⁵) For Haderslev Kreds udstødtes Anmeldelsebefalingen d. 20. April 1894, de to følgende Aar kom Aabenraa og Sønderborg med.

S. 219. ¹) Hd. 94 ^{12/4} f. ²) Fl. A. 94 ^{15/7}, ^{7/8}. ³) Fl. A. 95 ^{8/3}, jfr. Hd. 95 ^{20/3}. ⁴) Hd. 97 ^{11/2}, ^{13/2}. — Forslagets Behandling i Landdagen Fl. A. 97 ^{27/7}.

S. 220. ¹) Hd. 95 ^{10/3}, ^{20/3}. ²) Hd. ^{22/3}, ^{30/3}, ^{17/4}. ³) Jfr. Hd. 96 ^{4/1}. ⁴) Omtales som nedsat paa Generalforsamlingen i Rødekre d. 8. Decbr. (Hd. 95 ^{10/12}).

S. 221. ¹ og ³) De to Domme i S. Aarb. 1895, 282 og 1897, 246. ²) Fl. A. 96 ^{21/11}. ^{4—5}) Fl. A. 95 ^{6/11}, 96 ^{14/3}, ^{8/8}. ⁶) Hd. 94 ^{28/11}, 97 ^{17/12}.

S. 222. ¹) Gedanken u. Erinnerungen I, 12. Jfr. v. Gerlachs Skildring af Regeringen i Slesvig i „Das freie Volk“ 1910. Jan.—Febr. ²) Nordslesvig 1899. Udvisningsdebatterne i Landdagen og Rigsdagen. Aabenraa 1899. S. 14 ff.

FEMTE AFSNIT

I

Skildringen af Köllerperioden er overvejende bygget paa Rigsdagsmand Hanssens store Afhandling i Sønderjydske Aarbøger 1903 ff. Ved Citaterne henviser Tallet i Parenthes til det samlede Særtryk „Köllerpolitiken“ (Aabenraa 1907).

S. 225. ¹) Statistiken i Haandbog S. 367 ff.

S. 226. ¹) Dv. 70 ^{10/3}.

S. 227. ¹) S. Aarb. 1903, 278 f. (25), Citatet i Fl. A. 98 ^{28/10}. ²) S. Aarb. 1903, 286 (33).

S. 228. ¹) Hd. 96 ^{6/1}. ²) „Politiken“ 98 ^{27/11} (Fl. A. ^{20/11}, sammen med Redaktør Jessens Udtalelser). ³) Fl. A. 99 ^{8/3}. ⁴) S. Aarb. 1903, 292 (39).

S. 229. ¹) S. Aarb. 1903, 293 f. (40 f.). ²) Optantudvisninger: S. Aarb. 1903, 298 f. (45 ff.); Matzen, Die nordschleswigsche Optantenfrage S. 86. ³) S. Aarb. 1904, 276 f. (50 f.); jfr. S. Aarb. 1902, 300 (Dommen i Sagen mod Frk. Reimers).

S. 230. ¹) S. Aarb. 1903, 276 (23). ²) S. Aarb. 1904, 298 f. (72 f.). ³) S. Aarb. 1904, 294—97, 302 ff. (68—71, 76 ff.).

S. 231. ¹) Den liberale Vælgerforenings Møde d. 16. Novbr. Social-

demokraternes d. 17. Citatet efter Fl. A. 98 ¹⁵/₁₁. ²) En Oversigt over hele denne Litteratur findes i S. Aarb. 1903, 153 ff.

S. 232. ¹) Delbrücks Indlæg i Preus. Jahrb. 95. Bd. S. 179 ff. jfr. 376 ff. ²) Fl. A. 98 ¹⁴/₁₂ ff. ³) „Nordd. allg. Zeit.“ geng. i Fl. A. 98 ²⁹/₁₁ jfr. ²⁰/₁₁. — S. Aarb. 1903, 288 (35). ⁴) Fl. A. 98 ⁶/₁₂. S. Aarb. 1903, 289 f. (35 f.). ⁵) I „Nordslesvig 1899“ (jfr. S. 222 N. 2) foreligger stenografiske Referater af disse Forhandlinger. Jfr. Haandbog S. 478 f.

S. 235. ¹) Se den foreg. Note og Haandbog S. 437 f. Jfr. S. Aarb. 1902, 296 og 1903, 291—92 (38—39).

S. 236. ¹) Jfr. S. Aarb. 1905, 220 ff. (87 ff.). ²) Sstds S. 234 ff. (101 ff.).

S. 238. ¹) S. Aarb. 1905, 252 f. (119 f.). ²) Sstds S. 264 ff. (131 ff.).

S. 240. ¹) En Oversigt over hele denne Sag findes i de af Skoledirektør Niels Hjort udgivne Pjecer: Folketingsmand Krabbe og Sønderjylland. En Redegørelse. Kbh. 1901. Krabbe-Affæren. Nyt og Gammelt. Kbh. 1905.

S. 241. ¹) Fl. A. 1901 ¹⁸/₈, ¹²/₉. ²) Hd. 1901 ²¹/₁₀ ff.

S. 242. ¹) Fl. A. 1902 ⁹/₅. ²) S. Aarb. 1904, 280 f. (54 f.).

S. 243. ¹) Om Timmermanns Sag: S. Aarb. 1904, 287 f. (61 f.).

S. 244. ^{1—2}) Om Finnemanns Sag: S. Aarb. 1904, 284 f. (58 f.) og Matzen, Die nordschleswigske Optantenfrage S. 101 ff. ³) S. Aarb. 1904, 286 (60).

S. 245. ¹) Jfr. S. 269—70. ²) Valgstatistik i S. Aarb. 1908, 57 ff.

S. 248. ¹) Valgstatistik i S. Aarb. 1908, 49 ff. ²) Socialdem. Programudtalelse om deres Stilling til det nordslesvigske Spørgsmaal: Fl. A. 1902 ²/₉.

S. 249. ¹) Fl. A. 1903 ¹²/₁₁ f. ²) Fl. A. 81 ¹³/₉. ³) En Skildring af Gustav Johannsen som Parlamentariker er givet af H. P. Hanssen i S. Aarb. 1902, 264 ff. Jfr. Sstds. S. 108 ff.

S. 250. ¹) Jfr. H. L. Møllers Biografi af Jessen i S. Aarb. 1907, 143 ff.

II

S. 250. ²) Om Pastor Jacobsen jfr. S. Aarb. 1907, 324 ff. (178 ff.). ³) Se Fl. A. 93 ⁹/₉. ⁴) S. Aarb. 1907, 328 (182).

S. 251. ¹) S. Aarb. 1907, 296 ff. (149 ff.).

S. 252. ¹) S. Aarb. 1907, 328 ff. (182 ff.).

S. 253. ¹) Om tyske Angreb paa Pastor Jacobsen se Fl. A. 1905 ⁶/₁. ²) Hd. ¹¹/₅ jfr. „Gewalt geht vor Recht. Episoden aus der Nordmark“. Hrsg. von Arminius (Flensbg. 1905) S. 28 ff. Foruden et Forsvar for Pastor Jacobsens Ledelse af Skærbækbanken m. m. indeholder denne — antagelig af ham selv udgivne — Pjece en Række meget vigtige Aktstykker vedr. hans Forhold til Landraad Becherer og Amtsforstander Winter

samt til Belysning af Tilstandene i Skærbæk. ³⁾ Retsforhandlingerne i Fl. A. 1904 ^{10/2} f. ⁴⁾ S. Aarb. 1907, 349 (203).

S. 254. ¹⁾ Rets sagen mod Redaktør Ivers: Fl. A. 1905 ^{20/7}, mod Hansen: ^{30/0}. ²⁾ „Gewalt geht vor Recht“ S. 12 ff. S. Aarb. 1907, 341 ff. (195 ff.).

S. 255. ¹⁾ Statistiken for Valgene i 1903 og 1907 findes i S. Aarb. 1908, 40 ff.

S. 256. ¹⁾ Efter Oversigterne i S. Aarb. 1905, 259 (126) og 1906, 303 f. ²⁾ Se herom S. Aarb. 1905, 261 (128).

S. 257. ¹⁾ S. Aarb. 1905, 245 (112).

S. 258. ¹⁾ Fl. A. 1905 ^{3/1}.

S. 259. ¹⁾ Fl. A. 1906 ^{11/1}, jfr. 1905 ^{11/0}, ^{20/10}. I Indledningen til „De forbudte Sange“ (Aarhus. 1908) har Erling Stensgård givet en Oversigt over hele denne Sag.

S. 260. ¹⁾ Se Fl. A. 1905 ^{20/7} ff. ²⁾ Rigsdagstid. 1905—06 Folketinget Sp. 69.

S. 261. ¹⁾ I Landdagen: 1901 (Sten. Ref. i Fl. A. ^{20/2}, ^{21/2}), 1902 (Sten. Ref. i Fl. A. ^{28/2}, ^{1/3}), 1903 (Sten. Ref. i Fl. A. ^{13/2}), 1905 (Sten. Ref. i Fl. A. ^{18/2}), 1906 (Sten. Ref. i Fl. A. ^{10/2}). Jessen omtaler navnlig Optantsagen d. 13. Jan., 15. og 17. Marts 1905. ²⁾ Fl. A. 1902 ^{1/3}. ³⁾ Fl. A. 1905 ^{18/2}.

S. 262. ¹⁾ Fl. A. 1906 ^{10/2}. ²⁾ Rigsdagstid. 1905—06 Folket. Sp. 107. Jessens Forhandlinger: Fl. A. 1906 ^{24/7}, ^{15/8}. ³⁾ Fl. A. 1906 ^{9/5}. Kort Ref. i Gp. 1906 ^{7/5}.

S. 263. ¹⁾ Gp. 1906 ^{8/8}. Fl. A. 1906 ^{10/8}. Sstds.: ^{1/8} og ^{3/8} en Oversigt over de forskellige tyske Blades Holdning.

S. 264. ¹⁾ Jfr. Artiklerne i Hd. 1., 2. og 9. Aug. samt i Fl. A. 3., 8. og 11. Aug. 1905. ²⁾ Skrumsagers Ord i et Brev til Berl. Tid. (Fl. A. ^{10/8}). Fl. A. 1906 ^{31/7}. ³⁾ Statistik i S. Aarb. 1908, 40 ff.

S. 265. ¹⁾ Jfr. Hanssens Redegørelse i Hd. 1906 ^{10/12}. ²⁾ Fl. A. ^{20/12}, ^{22/12}. ³⁾ Statistik i S. Aarb. 1908, 40 ff.

S. 266. ¹⁾ M. H. t. de almindelige Modsætninger henvises til Fl. A., der fra Midten af Juni til ind i Juli vrimler af Indlæg og Redaktionsartikler. (En Oversigt over Brydningen i de to sidste Aar i Fl. A. 1907 ^{17/0}). ²⁾ Forslag om Bestyrelsens Ændring: Fl. A. 1907 ^{14/8}, jfr. ^{23/5}. Bestyrelsens Modforslag: ^{30/5}. Diskussion: 1.—8. Juni. De ændrede Love i S. Aarb. 1908, 88; de nugældende i Fl. A. 1909 ^{8/0}. ³⁾ Konventionen er trykt i S. Aarb. 1907, 177 ff. Med Hensyn til dens Forhistorie kan henvises til en sstds. S. 197 ff. optrykt Artikel i „Politiken“. Den ratificeres d. 21., offentliggøres i „Grenzpost“ d. 22., i de danske Blade d. 23. og bekendtgøres af det danske Udenrigsministerium d. 24. Januar.

S. 268. ¹⁾ Foruden til Bladenes Referater af Retsforhandlingerne (Overlandrettens sidste Dom: Fl. A. 1910 ^{8/3} (Tillæg) kan henvises til Fl. A. 1907 ^{20/0} og 1909 ^{3/7}, ^{8/7}. ²⁾ Gp. 1907 ^{22/1} Fl. A. ^{31/1}.

S. 269. ¹⁾ N. a. Z.'s Artikel cit. i Fl. A. 1907 ^{22/1}. — Udenrigsministerens Meddelelse til Rigsdagen samt Prof. Matzens deraf foranledigede Indlæg, er optrykt i S. Aarb. 1907, 182 ff. Forhandlingerne i Rigsdagen sstds. 1908, 1 ff.

II

S. 269. ²⁾ Cit. i Fl. A. 1907 ^{3/3}, Talen sstds. ^{19/3}.

S. 270. ¹⁾ Til Referatet er benyttet den i Fl. A. ^{18/7} oversatte Gen-
givelse i „Schleswiger Nachrichten“, der sikkert er den officielle Tekst.
Jfr. desuden „Hamb. Nachrichten“'s i Fl. A. ^{17/7} gængivne Referat af Mid-
dagen og Gp. ^{13/7} ff. ²⁾ Telegrammet i Fl. A. ^{22/7}. Allerede paa et Besty-
relsesmøde i Februar havde man vedtaget en Bestemmelse om at søge at
vinde „den sydlige Presse“ for en tysk „Nordgrænselandspolitik“ (Fl. A.
^{16/2}, Gp. ^{18/2}), og under en senere Retsforhandling fremkom der Oplysnin-
ger om Komiteens Sammensætning, jfr. Fl. A. og Gp. 1908 ^{18/2}.

S. 272. ¹⁾ Gp. ^{3/3}. ²⁾ Referat af den afgørende 2. Beh. i Fl. A. 1908
^{1/4}. Loven afr. sstds. ^{9/4}, den ministerielle Anordning: ^{12/5}. ³⁾ Om Adres-
sen: Fl. A. 1908 ^{9/1}; tysk Modadresse: Gp. ^{17/2}.

S. 273. ¹⁾ En Oversigt over Loven er givet af H. P. Hanssen i „Vore
Rettigheder“ IV (Aabenraa 1908). Om Flensborgsagen se Fl. A. 1909 ^{12-16/1},
^{27/1} og ^{20/1} (Sagen forebragt i Rigsdagen), ^{3/2}, ^{13/3} (Klager), ^{1/3}, ^{2/3} (Afvisning
og videre Klage). ²⁾ Efter Opgivelserne i Beretningen om Aarsmøderne.
Tallene gælder for c. 1. Juni.

S. 275. ¹⁾ Tallene efter Tiedje, Die Zustände in Nord-Schleswig S.
94—95. ²⁾ Lybæk: Fl. A. 1908 ^{27/10} (Geng. af et Referat i et lybsk Blad.
Dr. Hahn har senere benægtet at have brugt det ofte anførte Udtryk: Krig
paa Kniven (se Gp. 1908 ^{23/11})). Haderslevmødet: Fl. A. 1908 ^{2/12}. (Gps. Re-
ferat). ³⁾ „Skodborgresolutionen“: Fl. A. 1908 ^{20/11}, ^{21/11}. ⁴⁾ Gp. 1908 ^{26/11} ff.,
^{1/12}. Jfr. Fl. A. ^{28/11}, ^{29/11}. ⁵⁾ Fl. A. 1909 ^{9/2}, Gp. ^{8/2}.

S. 276. ¹⁾ v. Schoens Udbrud: Fl. A. 1909 ^{10/7}, ^{18/7}, ^{20/7}. Dementi: ^{15/7}.
— Reprimanden til Dr. Hahn omtales under en Retssag d. 1. Okt. 1909.
²⁾ Sten. Ref. af Forhandlingerne i 1908: Fl. A. ^{1/3} ff.; i 1909: Fl. A.
^{1/3} f., ^{18/5}.

S. 277. ¹⁾ Fl. A. ^{23/3}, jfr. Hd. ^{24/3}. ²⁾ Fl. A. 1909 ^{15/10}, ^{30/11}. ³⁾ Domæne-
køb: S. Aarb. 1907, 317 ff., (171 ff.) Bosættelsesselskabet: Fl. A. 1909 ^{28/2},
^{26/3}, ^{20/3} ff. ⁴⁾ Fl. A. 1909 ^{4/3}.

S. 278. ¹⁾ Se navnlig Hd. 1909 ^{11/11}. ²⁾ Gp. 1910 ^{3/3}; ^{19/2} ff. Hd. ^{15/2}
(Grev Rantzaus Tale. ³⁾ Mellem de forskellige Indlæg af Brix kan navnlig
anføres: Nordslesvig og Tysklands Selvfornedrelse. En Protest mod den
herskende Kurs. Udg. paa Dansk ved Aage Friis. (Kbh. 1902). — Pastor
Schmidt f. Eks. i Kirchen- u. Schulblatt (geng. i Fl. A. 1907 ^{18/3}).

S. 279. ¹⁾ Artiklen overs. i Fl. A. 1908 ^{7/10}. Om Gehejmerraad J. se Aage Friis' Biografi i „Politiken“s Kronik for 5.—6. Febr. 1909. ²⁾ Fl. A. 1908 ^{25/12}, jfr. 1909 ^{8/1}, ^{14/1}. ³⁾ Fl. A. 1909 ^{4/3} ff.

S. 280. ¹⁾ Tiedje har senere udg. sine Artikler forsynede med talrige vigtige Tilføjelser under Titlen: Die Zustände in Nord-Schleswig (Marburg. 1909), der tilligemed Ammundsens og Rades Indlæg nu er oversat paa Dansk („Nordslesvig. En Forhandling i Ugebladet Die christliche Welt.“ Overs. af V. Ammundsen. Kbh. 1909). ²⁾ Præsteforeningen: Fl. A. 1909 ^{24/8}, ^{27/8}, ^{21/9}. ³⁾ Fredsforeningen: Gp. 1909 ^{12/11}, ^{3/12}. Fl. A. 1910 ^{8/2}, ^{10/2}; Gp. ¹¹ 2.

SAGOVERSIGT

Den følgende Oversigt er intet fuldstændigt Sagregister, men ene beregnet til — i Forbindelse med Personregistret — at lette Eftersøgningen af de forskellige Hovedspørgsmaal.

De statsretlige Forhold.

Freden i Wien: 8.

Kronjuristernes Kendelse: 14.

Freden i Prag: 17.

Inkorporationen. 22, 32.

Pragfredens Paragraf 5.

Slesvigerne og Delingstanken: 6—8.

Paragraf fems Forhistorie: 18—21.

Internationale Forhandlinger om Nordslesvigs Genafstaaelse: 23—27, 29, 75—76, 108, 111—12, 115. Jfr. 184.

Forhandlinger i de tyske Parlater: 21—23, 41—44, 47, 73, 100—08, 110—11, 150—51. Jfr. *Edsnægtelsen*.

„Vi ere Danske“: 42—43.

Danske Adresser og Deputationer: 30—31 (1866), 48—51 (1868 og 69), 104—05 (1872), 110 (1876), 183.

Tyske: 32 (1866), 76 (1870), 105—06 (1872), 116 (1879).

Traktaten af 11. Oktober 1878: 112.

Opfattelsen af dens Betydning: 115—19, 184—86, 208—09, 266.

Beskyldninger for „Løsrivelsesbestræbelser“ o. l.: 219—20, 232, 233, 270—71 (Vælgerforeningens Erklæring), 275, 277.

Edsnægtelsen.

- Dens Begrundelse i Landdagen: 44—47, 104, 108, 128, 134.
 Befolkningens Stilling til Edsnægtelsen: 44, 108—10, 120 ff.
 Jfr. 58—59.
 Embedsmænd, Lærere og Soldaters Edsnægtelse: 57—59, 61.

Undersaatsforhold.

- Fredstraktatens Artikel XIX: 60.
 Optanternes Stilling i Tiden 1866—70: 60—64, i Tiden 1870—72: 74—75, 76—78.
 Aabenraakonventionen: 79.
 Bekendtgørelsen af 7. Jan. 1883: 162—63, 164, 229.
 Naturalisationer i 1890'erne: 210 f., 217.
 Optantlaveriet: 242—45, 260 ff.
 Optantbørnenes Stilling: 79—80, 162—63, 229, 260 ff.
 Januarkonventionen: 266—67, 268—69.
 „De Hjemløse“: 267—68.
 Danske Undersaatters Vilkaar og Antal: 79, 85, 161, 164, 165, 167—68, 211—12, 271, 276.
 Udvandringen: 60 f., 95—96, 148—50, 214.
 Udvisninger: 62, 86, 88, 90, 165—66 og 167 (1884), 168, 217—18 (Skuespillerne), 227 ff. (Köllertiden), 241, 258.
 Patentet af 5. Novbr. 1841: 163, 217, 276.

Valg.

- Valgkredsinddeling og Valgret til Rigsdagen: 32—33, 37.
 De enkelte Valg: 33—37 (Febr. 1867), 37—38 (Aug. 1867), 76 (1871), 84—85 (1873), 100 (1877—78), 128—33, 39—40 (1881), 137—38 og 141 (1884), 142—45 (1886), 146—47 og 206 (1887), 204—06 (1890, 1893), 225 (1898), 245—47 (1902), 248 (1903), 264 (1906), 265 (1907).
 Valgkredsinddeling og Valgret til Landdagen: 38—39.
 De enkelte Valg: 39 (1867), 76 (1870), 84 og 108 (1873), 108—09 (1875), 100 (1876), 125—26 (1879), 134 (1881), 136—

37 (1882), 146 (1885 og 1888), 207 (1893), 207—08 (1896), 248—249 (1903), 274 (1908).

Valgtryk: 177, 212.

Forvaltning og Retsvæsen. Jfr. Sproglige Forhold.

Provinsen: 66—67, 178, 184.

Kredsene: 65—66, 68, 177—79.

Købstæderne: 66, 67—68.

Amtsforstandere: 178—79.

Landkommunerne: 66, 68, 179.

Embedsmænd: 4 (Afskedigelse af danske), 11—12, 221—22.

Retsvæsen 65.

Kirkevæsen.

Statskirken: 5—6, 11—12, 168, 195—97, 216—17. Jfr. *Sproglige Forhold*.

Frimenighederne: 191, 197—99, 280.

Skolevæsen.

Folkeskolen: 6, 80—84 (Instruksen 1871), 98—99 (Instr. 1878), 151, 170—73, 174—77 (Instr. 1888), 186—94. Jfr. *Sproglige Forhold*.

Højskoler i Nordslesvig: 54—56, 75, 102.

Danske Privatskoler: 13, 56, 75, 80, 173—74.

Besøg paa kongerigske Skoler: 174, 202, 230—31.

Hjemmeundervisning: 199—201.

Almindelige nationale Forhold.

Kongeriget og Nordslesvigerne: 27—29, 51, 158—60, 231, 240 (Krabbesagen), 270—71 (Nakskovresolutionen).

De nationale Forhold i Tønder Amt: 138—39.

De nationale Forhold i Flensborg: 139—43, 206—07.

Slesvigholstenerne: 4, 7, 9—13, 14—17, 70, 102—03.

Socialdemokratiet: 142—43, 248, 264.

Jordens nationale Fordeling: 213—15, 251, 277—78.

Sproglige Forhold.

Folkesproget: 8, 179.

De danske Sprogreskripter: 5, 194, 234—35.

Kirkesprog: 5—6, 195—96.

Skolesprog: 5—6, 98—99, 151, 171—72, 176—77.

„De to danske Sprogtimer“: 186—94.

Rets- og Forvaltningssprog: 6, 68—69, 96—98, 151—52.

Forsamlingsprog: 272—73.

Pressen.

Danske Blade: 52, 88—89, 91—93, 101—02, 138, 155—57, 169—70, 204, 207, 221, 238—39, 257.

Tyske Blade: 53, 89, 213, 239—41.

Foreninger.

Danske: „Dansk Folke- og Valgforening“: 54.

Sprogforeningen: 153—54, 203, 256, 273.

Vælgerforeningen: 147—48, 256, 265, 266, 273.

Skoleforeningen: 201—02, 256, 273.

Aarsmødet og Jærnfondet: 256—57.

„Nordslesvigsk Kreditforening“: 277—78.

„Nordslesvigsk Kunstforening“: 204.

Landboforeninger: 76, 86—87, 93, 95, 157, 160, 169.

Foredragsforeninger: 154—55, 202, 218 f., 273.

Forsamlingshuse: 257, 273.

Politiforholdsregler mod Foreningerne: 89, 93—94, 169, 218 f., 236—38, 273.

Den nye Foreningslov: 272—73, jfr. 219.

Tyske: „Den tyske Forening“ : 212—13, 215—16, 232, 246—47, 268, 270—71, 274 ff.

„Nybyggerforeningen“ i Rødding: 215, 251.

Tysk Modstand mod den tyske Forening: 278—81.

Forskelligt.

Forbud mod danske Farver og Sange: 4, 13, 166—67, 221. 258—59.

Udflugter til Danmark: 56, 158, 203.

Danske Skuespil: 69, 218.

Industriudstilling i Haderslev: 86.

Bjolderup „Tavlesag“ : 91.

„Grober Unfug“ : 220—21.

Forbud mod Navnet „Sønderjylland“ : 220—21.

Angreb paa Forældreretten: 230—31.

„Tjenestedrengkrigen“ : 236.

Økonomiske Forhold.

Trykkede Tilstande i Tredserne: 69—70.

Jærnbaneanlæg: 247—48.

Bankfallit i Sønderborg: 209.

Fallitterne i Skærbæk: 251 ff. jfr. 215.

PERSONREGISTER

Fortegnelsen omfatter kun selve Teksten, ikke Anmærkningerne: ved Billedhenvisningerne er der intet Hensyn taget til de Personer paa Gruppebillederne, der ej omtales i Teksten.

- Ahlmann, N., Rigsdags- og Landdagsmand, 23, 30, 31, 33, 34, 37, 39—51, 54, 55, 62, 76, 82, 84, 104—05, 108—09, 145, 264, 281.
Billede: 42, 109.
- Alexander II, Kejser af Rusland, 27, 29.
- Ammundsen, V., Professor, 279.
- Amorsen, S., Konsul, Bankdirektør, 54, 166, 186.
- Andresen, M., Fabrikant, Sprogforeningens Formand, 200, 248.
- Appel, Cornelius, Højskoleforstander, Frimenighedspræst, 54, 128, 197. Billede: 55.
- Auguste Viktoria, Prinsesse af Augustenborg, tysk Kejserinde, 103, 127, 269.
- Bahnsen, M., Raadmand, Stænderdeputeret, 15.
- Barth, Th., tysk Politiker, 233.
- Becherer, A., Landraad, 240, 243—44, 247, 251, 253—54, 270, 276.
- Bekker, C., Advokat, 91, 92, 118, 120.
- Bennetzen, cand. jur., Redaktionssekretær, 88.
- Berntsen, Klaus, dansk Politiker, 275.
- Birkedal, V., Præst, 197.
- Bismarck, O. v., Rigskansler, 10—13, 15, 16, 19—24, 26, 31, 32, 41, 76, 90, 105—08, 115, 146, 164—65, 169—70, 183—84, 188, 209, 222.
- Bissen, H. V., Billedhugger, 86.
- Bitter, v., Regeringspræsident, 85—87, 89, 94, 95, 143.
- Bjørnshauge, J. H., Dyrlæge, 238—39.
- Bjørnshauge, J. J., Redaktør, 118, 238.
- Bjørnson, Bjørnstjerne, 110, 202, 221, 259.
- Blumenthal, v., prøjsisk Generalmajor, Medlem af Aabenraakommissionen, 78.
- Bohnfeldt, Kreaturhandler, 229, 261.
- Bonin, v., Landraad, 236.
- Brix, Th., tysk Forfatter, 278.
- Brockschmidt, Amtsdommer, 212.
- Bucher, Lothar, prøjsisk Legationsraad, 24.
- Bülow, B. E. v., tysk Statssekretær, 111.
- Bülow, B. v., Rigskansler, 111, 262, 265.

- Bülow, D. v., Overpræsident, 194, 245, 269—71, 276—77.
- Bötticher, K. H. v., Regeringspræsident, prøjsisk Indenrigsminister, 95, 96.
- Callsen-Possekjær, Provinslanddagsmand, 63, 108. Billede: 55.
- Caprivi, v., Rigskansler, 188, 209, 217.
- Castens, Seminariedirektør, 212.
- Cavling, H., Redaktør, 228.
- Chemnitz, Borgmester i Haderslev, 86, 89, 95.
- Christian IX, Konge af Danmark, 7—8, 14, 28, 31, 62, 74, 115, 210.
- Christian, Hertug af Augustenborg, 3, 9, 13, 14.
- Christiansen, E., Redaktør, 264.
- Clausen, H. V., dansk Historiker, 213.
- Dahlstrøm, Stiftamtmand, Medlem af Aabenraakommissionen, 78.
- Delbrück, H., tysk Historiker, 231—32.
- Detleffsen, D., Gdjr. i Læksgaard, Rigsdagskandidat, 35, 37, 39.
- Dewitz, v., Overpræsident, 262, 269.
- Ende, v., Regeringspræsident, 78, 85.
- Ernst August, Hertug af Cumberland, 112.
- Ernst Günther, Hertug af Augustenborg, 103.
- Fallesen, M. E., dansk Oberst, Medlem af Aabenraakommissionen, 78.
- Finnemann, Chr., Gdjr. i Taarning, 243—45, 254, 261, 270—71.
- Finnemann, N., Gdjr. i Stobbum, 243—45, 254, 261, 270—71.
- Francke, tysk Rigsdagsmand, 140.
- Frants Josef, Kejser af Østrig, 17, 23, 45, 108, 268.
- Frederik VI, Konge af Danmark, 282.
- Frederik VII, Konge af Danmark, 3, 6, 14, 31, 86, 282.
- Frederik VIII, Konge af Danmark, 56, 108, 260, 268.
- Frederik „d. ottende“, Prins, senere Hertug, af Augustenborg, 3—4, 9—11, 13—17, 103.
- Friedrich III, tysk Kejser, Konge af Prøjsen, 19, 103, 183—84.
- Friedrich Karl, Prins af Prøjsen, 184.
- Frijs-Frijsenborg, Chr. E., Lensgreve, Konseilspræsident, 23, 74.
- Friis, Iver, Gdjr. i Fredsted, 30. Billede: 97.
- Friis, J. P., Gdjr. i Ejsbøl, 30.
- Gablenz østrigsk General, Statholder i Holsten, 14, 16, 17.
- Gessler, Landfoged i Schweiz, 211.
- Godt, B. P., Generalsuperintendent, 195, 222.
- Gortschakoff, russisk Kansler, 27.
- Goszler, v., præjsisk Kultusminister, 175, 187 211.
- Gottburgsen, Landretsraad, tysk Rigsdagsmand, 141, 142, 206.
- Grau, P., Gdjr. i Pøl, Rigsdagskandidat, 265—66, 274.
- Grünwald, Redaktør, 91—92.
- Gubi, H. Vandrelærerinde, 200.
- Goethe, 187.
- Hahn, J., Landretsraad, Formand for den tyske Forening, 213, 230—31, 246, 249, 251, 262, 264, 268, 271, 274—76, 279.
- Hansen, Andreas, Gdjr. i Grumby, tysksindet Stænderdeputeret, 15—16, 33, 102.
- Hansen, Jules, 18—21.

- Hansen, Jørgen, Biskop over Als og Ærø, 6, 11, 58—59. Billede: 59.
- Hansen, Enke, 244.
- Hansen, M. Mørk, Præst, 197.
- Hansen, A. Tyssen, Gdjr. i Randrup, Skoleforeningens Formand, 30, 201.
- Hanssen-Nørremølle, H. P., Rigsdagsmand, 148, 186, 204, 207—09, 219—20, 233—34, 240, 244, 253—54, 258, 261—66, 272, 274, 277. Billede: 203, 274.
- Herrfurth, prøjsisk Indenrigsminister, 210.
- Hinrichsen, Jep, Gdjr. i Ø. Terp, tysk Landdagskandidat, 249.
- Hohenlohe, v., tysk Rigskansler, 234.
- Hohenlohe, Prins, 12—13, 40.
- Holdt, A., Lærer, Udg. af Nordslesvigske Søndagsblad, 33, 52, 56, 155.
- Holstein-Holsteinborg, L., Lensgreve, Konseilspræsident, 74.
- Hänel, tysk Politiker, 103, 234—35.
- Hørluck, A. D., Gdjr. i Rurup, Landdagsmand, 134, 136, 145. Billede: 97, 135.
- Hørup, V., Redaktør, 231.
- Iversen, Jørgen, Gdjr. i Svejrup, 191.
- Jacobsen, J., Præst i Skærbæk, 213, 215, 243, 250—54.
- Jebsen, Michael, tysk Rigsdagsmand, 206.
- Jensen, Kaspar, Vandrelærer, 200.
- Jepsen, H. J., Optant, 90.
- Jessen, Fr. v., Redaktør, 231.
- Jessen, J., Redaktør, Rigsdagsmand, 119, 155—57, 169—70, 173, 184—85, 205, 207—08, 218—19, 225, 245, 249—50, 260, 262—64. Billede: 156, 263.
- Jessen, L., Præst, 213.
- Jessen, P., fhv. Lærer, Rigsdagskandidat, 265, 274.
- Johansen, J., Præst, Skolebestyrer, 13, 56.
- Johannsen, Gustav, Rigsdagsmand, 33, 52, 56, 92, 109, 117, 128, 131, 139—47, 153, 156, 160, 164—65, 170, 185, 187, 202, 207, 210—11, 225, 234, 245, 249. Billede: 55, 139, 140, 205.
- Juhl, Kammerraad, Gdjr. i Hjerndrup, Stænderdeputeret, 15.
- Juhl, Lærer, 81.
- Juhler, J. C., Skolebestyrer, 56, 173.
- Junggreen, Tobaksfabrikant, Rigsdagsmand, 33, 53, 55, 91, 92, 108, 116, 125, 127—29, 131—33, 136—38, 143—46, 151—53, 155, 184, 211, 226. Billede: 53, 55, 144.
- Jürgensen, Chr., Gehejmerraad, tysk Landdagsmand, 151, 222, 278—79.
- Jürgensen, M. A., Farver i Graasten, 30.
- Jørgensen, A. D., Rigsarkivar, 30, 154, 160. Billede: 159.
- Kaftan, J., tysk Professor, 232.
- Kaftan, Th., Generalsuperintendent, 192, 195, 250.
- Kier, O., Landraad, tysk Rigsdagskandidat, 34, 68, 74, 222.
- Klewing, Stenhugger i Flensborg, 18.
- Knudsen, H. A., Godsejer, Rigsdagskandidat, 30, 248.
- Koszierowski, Dolega v., Regeringspræsident, 241.
- Krabbe, Christoffer, dansk Politiker, 240.
- Kraus, Regeringsraad, slesvigholstensk Rigsdagskandidat, 35.
- Krupka, Landraad, Medlem af Aabenraakommissionen, 78.

- Kruse, J., Værkmester i Flensborg, 139.
- Krüger, H. A., Rigsdagsmand, 15, 23, 30, 33, 34, 37, 39—49, 51, 53, 54, 73, 75, 76, 82, 84—86, 90, 99, 101, 104—11, 117, 126, 128—33, 135, 138—39, 145, 150, 180, 264, 281. Billede: 43, 130.
- Krüger, Ingeborg, Frk., 40.
- Köller, E. M. v., Overpræsident, 89, 217, 226, 228—29, 232—33, 238—39, 241—42, 250, 254, 255, 284.
- Langkjær, Højskoleforstander, 90.
- Lassen, H., Landdagsmand, 30, 67, 93, 108—10, 125—28, 131—37, 147, 150—51, 164, 167, 174, 187, 189, 207, 209, 210. Billede: 55.
- Lehmann, Orla, dansk Politiker, 28, 51.
- Lenzmann, tysk Politiker, 235.
- Levetzau, v., Landraad, 222.
- Lieber, tysk Politiker, 235.
- Liebknecht, tysk Politiker, 234.
- Lindemann, Amdsdommer, 212, 231.
- Lorentzen, H., Journalist, 92.
- Lorenzen, Nis, Stænderdeputeret, 282.
- Lorenzen, H. R. Hiort-, Redaktør, 52, 54, 91, 102, 115, 118. Billede: 92.
- Lorenzen, P. Hiort-, Stænderdeputeret, 52, 282.
- Louise, Dronning af Danmark, 115, 210.
- Macke, Overlærer, Formand for den tyske Forening, 213, 216.
- Madvig, P., Fysikus, 54.
- Magdeburg, Landraad i Sønderborg, 101.
- Mallinckrodt, tysk Politiker, 46.
- Manteuffel, E. v., prøjsisk General, Guvernør i Slesvig, 14—16.
- Mantzius, K., Kgl. Skuespiller, 218.
- Mathiesen, Chr., Landraad, prøjsisk Rigsdagskandidat, 35, 87, 88.
- Mathiesen, M. C., Redaktør, 239.
- Mauve, K., Landraad, 227, 229—30, 240, 251.
- Melchersen, Gdjr. i Hørup, 86.
- Miquel, v., prøjsisk Finansminister, 217, 233.
- Moldt, J., Redaktør, 92, 259.
- Moltke-Hvitfeldt, Greve, Ejer af Graasten Hovedgaard, 13.
- Monrad, Chr., fhv. Kollaborator, 44, 52, 56, 108, 153, 155, 249. Billede: 154.
- Morin, fransk Deputeret, 27.
- Møller, Filip, Gdjr. i Jægerup, 155, 267—68.
- Møller, Jørgen Bankbestyrer i Skærbæk, 267—68.
- Møller, Ejer af Gammelgaard, 57.
- Møller, Kammerraad, Ejer af Skovgaard, Stænderdeputeret, 15.
- Napoleon III, Kejser af Frankrig, 15, 18—21, 27, 29.
- Nielsen, Chr., Gdjr. i Vejrbæk, 30.
- Nielsen, Julius, Grosserer, Landdagsmand, 245, 257, 266, 274. Billede: 246.
- Nissen, Hans, Gdjr. i Viby, 193.
- Nissen, Nis, Landdagsmand, 274. Billede: 274.
- Noiesen, Lærer, 81.
- Ottosen, Johan, Skolemand og Politiker, 159, 202.
- Outzen, N., Grosserer, 227.
- Paulsen, Fr., tysk Professor, 232.
- Plaetner, Jacob, Garver i Flensborg, 30. Billede: 55.

- Poulsen, L. B., Frimenighedspræst, 191, 197, 199.
- v. Puttkamer, prøjsisk Indenrigsminister, 161, 164, 167.
- Quaade, G., dansk Gesandt i Berlin, 21, 24, 26.
- Raben-Levetzau, Lensgreve, Udenrigsminister, 262.
- Rade, M., tysk Professor, 279.
- Rantzau, Greve til Rastorf, tysk Politiker, 270, 277—78.
- Refslund, Bunde d. æ., Gdjr. i Bovlund, 30.
- Reimers, H., Frøken, 242.
- Reimers, J. P., Slagtermester i Sønderborg, Vælgerforeningens Formand, 30, 33, 136, 145, 148, 208, 266. Billede: 55, 147.
- Reuter, L., Provst i Broager, 192—93.
- Reventlow, Greve, Ejer af Sandbjerg, 55.
- Revertera, Greve, østrigsk Civilkommissær, 4—7, 10.
- Richter, Eugen, tysk Politiker, 233.
- Rosen, J. v., Landraad i Haderslev, 97, 222. Billede: 97.
- Rosenbom, H. P., Urmager, 30.
- Rosing, M., Digter, 28.
- Sabroe, Ax., Redaktør, 155, 169.
- Saldern, v., Landraad i Sønderborg, 88, 91.
- Schack-Schackenberg, dansk Lensgreve, 193.
- Scheel-Plessen, Carl, Greve, Overpræsident, 16, 17, 51, 62, 63, 102.
- Schlaikjer, E., tysk Forfatter, 278.
- Schmidt, J., Præst i Vodder, 278, 280.
- Schmidt, N., Provst i Svenstrup, 189, 195.
- Schmidt, Gdjr. i Lavensby, 229.
- Schytte, Frida, Violinistinde, 218.
- Schwartz, Landretsdommer, Formand for den tyske Forening, 212, 222.
- Schoen, v., tysk Statssekretær, 276.
- Simonsen, P., Journalist, 258.
- Skau, Lavrids, Stænderdeputeret, 33.
- Skau, P., Bukshave, 30, 64, 90, 105, 108, 133—34, 136, 238. Billede: 97, 121.
- Skovrøy, P., Redaktør, 155, 221.
- Skrumsager, H. D. Kloppenborg, Landdagsmand, 274. Billede: 274.
- Skrumsager, J. N. H., Gdjr. i København, Vælgerforeningens Formand, 145, 146, 155, 158, 264, 266, 274. Billede: 123.
- Stegemann, Skoleinspektør, 200.
- Steinmann, G. v., Overpræsident, 166, 193—94, 211—12, 217, 226.
- Strackerjan, K., Redaktør, 241, 272, 275, 277.
- Sveistrup, H., Præst, 197.
- Svendsen, N., Redaktør, 253.
- Sørensen, R., Redaktør, 88.
- Tauber, L., Skolebestyrerinde, 56, 173.
- Thiermann, Amtsforstander i Rødding, 215, 251.
- Thomsen, Emma, Skuespillerinde, 218.
- Thomsen, H., Skoleforeningens Sekretær, 201.
- Thomsen, R., Frimenighedspræst, 198.
- Thyra, Hertuginde af Cumberland, 112.
- Tiedje, Johs., tysk Forfatter, 279—80.
- Timmermann, P., Gdjr. i Skærbæk, 243, 254.
- Tofte, Højskoleforstander, 55.
- Tonnesen, Præst i Hoptrup, 280.

- Toosbuy, Borgmester i Flensborg, 222.
- Tschirschnitz, A. v., Landraad, 175, 230, 241, 273.
- Uslar, R. v., Landraad, 236, 239.
- Victoria, tysk Kejserinde, 183.
- West, A. P., Skolebestyrer og Redaktør, 55, 155.
- Wildenradt-Krabbe, M. v., Frue, Redaktør, 239—41.
- Wilhelm I, tysk Kejser, Konge af Prøjsen, 9—11, 14, 17, 19, 20, 22, 27, 29—32, 47—51, 57, 61, 76, 81, 105, 108, 116, 183—84, 268.
- Wilhelm II, tysk Kejser, Konge af Prøjsen, 103, 184, 191, 209, 242, 260, 262, 268—69.
- Wilmowski, v., Overpræsident, 241—42, 262.
- Windhorst, tysk Politiker, 111.
- Winter v. Adlersflügel, Amtsfors­tander, 199, 243, 251, 253—55.
- Wolff, C. P., Gdjr. i Gammelgab, Rigsdagskandidat, 207—08, 225, 243.
- Zangenberg, Chr., Kgl. Skuespiller, 218.
- Zedlitz, v., prøjsisk Civilkommissær og Regeringspræsident, 4—7, 10, 12, 14—15, 29—30.
- Zedlitz, v., prøjsisk Kultusminister, 187.
- Oehlenschläger, Adam, 259.